

**Управління культури і туризму Рівненської облдержадміністрації
Державний історико-культурний заповідник м. Острога
Музей книги та друкарства**

**ВОЛИНСЬКА КНИГА:
історія, дослідження,
колекціонування**

Науковий збірник

Випуск 1

Острог - 2005

УДК 002.2(091) (477.82)
ББК 76.11 (4 Укр.)
В. 70

Збірник містить матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Волинської книги: історія, дослідження, колекціонування", яка 9-10 грудня 2005 р. відбулася у м. Острог Рівненської області з нагоди 20-річчя Музею книги та друкарства Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Видання розраховане на науковців, музейників, бібліотекарів, освітян, студентів.

Редакційна група: **Світлана ПОЗІХОВСЬКА**
Микола МАНЬКО
Олександр ПОЗІХОВСЬКИЙ
Іван ГЛУШМАН

Рецензенти: **Анатолій КРИЛОВЕЦЬ**, кандидат філологічних наук
(Національний університет "Острозька академія")
Петро КУЛАКОВСЬКИЙ, кандидат історичних наук
(Національний університет "Острозька академія")

Матеріали надруковані згідно з оригіналами текстів.

У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

© Державний історико-культурний заповідник м. Острога

До питання створення експозиції Музею книги та друкарства в Острозі

Початки формування колекції Музею книги та друкарства в м. Острозі пов'язані з діяльністю Братства імені князів Острозьких, яке поставило собі за мету відреставрувати замок князів Острозьких та створити в ньому історичний музей та бібліотеку. В 1910 році Братство відкрило в Острозі давньосховище, до якого і надійшли перші книги, серед яких Острозька Біблія та ще 9 рукописних книг і стародруків¹.

Далі у звіті Братства ми читаємо:” В первый же год своего существования Братство положило основание и исторической библиотеке благодаря жертве книгами священника села Сивок о. Александра Кирилловича, священника о. Церерина и О. В. Ковальской...”². Вцей час значна кількість книг до Братства надійшла також з Дерманського монастиря.

У фондах заповідника зберігається рукописний “Систематический каталог Библиотеки Братства имени князей Острожских” (без дати). В першому розділі серед інших експонатів подано перелік книг: перераховано 26 рукописів XVI-XVIII ст. ст. та 13 кириличних стародруків. Серед них згадувана вже Острозька Біблія, Огородок Марії Богородиці Антонія Радивилівського 1676 року та сльозківське видання Ключ разумения Іоаникія Галятовського 1664 року. Третій розділ названо науковим, включає він 24 книги на загально-історичну тематику. В четвертому – науково-історичному розділі - подано список із 45 книг з історії Південно-Західного краю та родини Острозьких. Тут ми знаходимо твори М. Максимовича, М. Маркевича, А. Ярушевича, М. Грушевського, П. Куліша, Д. Яворницького, П. Батюшкова, волинян М. Теодоровича, А. Сендульського, С. Кардашевича, які нині входять до фондової збірки заповідника. П'ятий і шостий розділи називаються “Богословский – народная читальня” (109 книг) і “Библиотека легкого народного чтения”, до складу яких входять релігійно-історичні видання, життя святих, “Труды Киевской Духовной Академии” – всі російською мовою. Частина з них зберігається у фондах, частина – в бібліотеці заповідника³.

Підвалини основних острозьких музейних колекцій, в тому числі і книжкової, були закладені з ініціативи та при безпосередній участі відомого церковно-громадського діяча, краєзнавця та музейника Волині Михайла Андрійовича Тучемського (1872-1945) – першого директора та хранителя Острозького історичного музею. З іменами М. Тучемського та

М. Струменського, студента Московської духовної академії, пов'язані перші спроби наукової інвентаризації експонатів: ними у 1916 році було підготовлено перший музейний каталог, в якому подавався опис рукописних книг музейної збірки. У своїй книзі “Из Острожской старины” М. Струменський пише: “В библиотеке есть уже более 150 старопечатных книг XVI-XVIII веков на латинском и польском языке, десятка три церковно-славянских старопечатных книг и столько же рукописей”⁴.

Справу Братства гідно продовжив відомий історик, археолог, музейник Волині Йосиф Владиславович Новицький (1878-1964). Його підпис, разом з підписом М. Струменського, стоїть під списком із 577 експонатів, які ревізійний відділ Острозького повітового ревкому передав до нашого музею. Більшість з цього списку склали книги XIX ст. з питань історії, філософії, права, літератури, філології на латинській, польській, французькій, німецькій мовах. Значна частина цих книг зберігається в науковій бібліотеці заповідника, а деякі з них з бібліотеки передані до фондової збірки⁵. Й. Новицьким було врятовано від знищення і передано до музею старовинні єврейські книги XVII-XVIII ст. ст. та сувої тори XVIII-XIX ст. ст. з єврейської синагоги, яка була закрита після масових розстрілів острозьких євреїв в 1941-1942 роках.

В 1927 році у Луцьку виникає Волинське товариство краєзнавців та опіки над пам'ятками минулого. У вересні 1928 року Товариство організувало Волинську виставку народних промислів. На ній вперше експонувались 17 рукописних книг та стародруків XVI-XVIII ст. ст. з колекції Острозького історичного музею⁶.

Протягом 1950-1970-х років книжкова збірка комплектувалась хаотично. За цей час особливо великих надходжень до колекції не було. У 1953 році, враховуючи велику історичну та культурну значимість Острозької Біблії, Острозьким райкомом партії було прийнято рішення про її передачу до нашого музею. З того часу цей раритет зберігається в музеї і нині займає чільне місце в експозиції залу №1 Музею книги⁷.

В 1961 році було закрито Острозький св. Богоявленський собор, в якому знаходилась значна кількість кириличних стародруків та богословських і богослужбових книг. До музею вони були передані на початку 1970-х років.

Період найактивнішого поповнення книжкової колекції припадає на 1987-1995 роки, коли комплектування проводилось одночасно по кількох напрямках. В цей час було проведено ряд комплексних експедицій по обстеженню культових споруд на території Острозького, Здолбунівського, Гошанського, Сарненського, Володимирецького, Рокитнівського, Березнівського районів Рівненської, Шумського та Лановецького районів Тернопільської, Славутського та Ізяславського районів Хмельницької облас-

тей, в результаті чого та завдяки старанням тодішнього завідділом книги Позіховського О. Л. музейна збірка поповнилась значною кількістю українських кириличних видань Почаївської, Львівської, Київської друкарень. Серед них варто виділити ряд досить рідкісних: Анфологійон (Київ, 1619) Тріодь пісна (Київ, 1627), Псалтир П. Мстиславця (Вільно, 1595) та інші.

В цей період музей проводить активну роботу з колекціонерами та букіністичними магазинами м. Москви (“Раритет”, “Книжная находка” та ін.). У відомого московського колекціонера О. Вальтера у 1988 році було придбано другий примірник Острозької Біблії, у одеського колекціонера Т. Максим’юка було закуплено кілька видань творів Т. Шевченка, в т. ч. Кобзар (Прага, 1876), одне з перших видань поеми “Гайдамаки”, а у жителя м. Острога О. Шведа – рідкісне і невідоме видання Ермолая І. Дамаскина (Кутейн чи Буйничі, 1638). В московських букіністичних магазинах у 1986 році було придбано перше прижиттєве видання Енеїди І. Котляревського (С-Петербург, 1798), а у 1987 – рідкісне видання Часовника учбового (Москва, 1661), відмічене в літературі тільки в бібліотеці Московського університету.

Ряд книг надійшло до колекції в результаті налагодження особистих контактів із священнослужителями: священник с. Рясники Гоцанського району Рівненської області о. А. Бондарчук передав до музею згаданий вже Псалтир П. Мстиславця, ряд почаївських та львівських стародруків, благочинний Острозького району о. Р. Трепачук – досить рідкісне київське видання: Послєдованіє на день св. Пасхи 1782 року; ряд стародруків було закуплено у родини рівненського священника о. Сергія Кульчицького.

Швидше винятком, ніж постійною формою роботи, можна назвати книгообмін. За погодженням з Міністерством культури України було проведено обмін із священником с. Реклинець Львівської області о. Василем Гадьо, від якого було отримано біля 40 стародруків – видання львівських та почаївської друкарень; серед них – рідкісне київське видання Шестиднева, 1744 року, Службник (Львів, друкарня Братства, 1691), Апостол (Таблиця невидимая серца чоловічого, Львів друкарня Братства, 1666) та ін. Йому було передано річний комплект Міней, виданих у Московській синодальній друкарні на поч. ХХ століття.

У 1991 році проведено обмін книгами з Державною бібліотекою ім. В. Леніна в Москві: в замін Народовещанія (Почаїв, 1768) ми отримали перше московське видання Граматики М. Смотрицького (Москва, 1648) та Арифметику Л. Магницького (Москва, 1703).

Найбільша кількість книг надійшла до колекції в цей час з обмінно-резервних фондів великих бібліотек: Державної бібліотеки ім. В. Леніна (Москва), Державної публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щєдріна (Санкт-

Петербургу), Державної бібліотеки АН УРСР (Київ), Державної історичної бібліотеки (Київ), Державної бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаніка (Львів), бібліотеки Львівського державного університету та в результаті роботи автора статті та тодішнього зав. відділом історії О. Позіховського. Детальний аналіз роботи з обмінно-резервними фондами бібліотек подано у статті, поміщеній у науковому збірнику “Волинський музей: історія і сучасність”⁷⁸.

В кінці 1979 року на засіданні науково-методичної ради Острозького краєзнавчого музею (ОКМ), враховуючи давні історичні традиції, роль Острога у науковому, духовному, культурному житті держави, а також наявність потужної книжкової колекції, було прийнято рішення про створення в Острозі Музею книги та друкарства, а в 1980 році до структури музею було включено відділ книги. В тому ж 1980 році Добровільне товариство любителів книги на прохання ОКМ вирішило підтримати ідею створення Музею книги в Острозі. 29 серпня 1980 року було прийнято Постанову Президії правління (протокол №6) “О создании музея истории книги и книгопечатания в г. Остроге Ровенской области”, де зокрема зазначалось: “Директивные органы республики одобрили предложение о создании музея истории книги и книгопечатания, который будет действовать как отдел краеведческого музея в г. Остроге, в помещении Луцкой башни – памятника архитектуры XVI века. Расходы по содержанию музея истории книги и книгопечатания будут проводиться за счет бюджета Ровенской области. Президиум правления ДОЛК УССР постановляет: 1. Добровольному обществу любителей книги Украинской ССР принять участие в создании музея истории книги и книгопечатания как отдела краеведческого музея в г. Остроге”⁷⁹.

Цією ж Постановою було передбачено фінансування створення музею таким чином: протягом 1980 року планувалось перерахувати з розрахункового рахунку республіканського правління 80 тисяч рублів на ремонтно-реставраційні роботи у вежі і на прилеглий території, архітектурно-художнє оформлення, придбання обладнання і поповнення експонатів, а також 20 тис. рублів на відкриття музею за рахунок правління Ровенської обласної організації ДОЛК УРСР. Окремим пунктом Постанови планувалась участь відповідних підрозділів Товариства в розробці окремих експозиційних комплексів, зокрема, розділу експозиції про діяльність книголюбів України⁸⁰.

В цей час книголюби долучилися до комплектування книжкових колекцій. Завдяки першому заступнику голови правління Товариства В. Д. Конашевичу до збірки надійшла колекція букварів мовами народів СРСР (біля 150 одиниць), значна кількість мініатюрних книг та факсимільних видань.

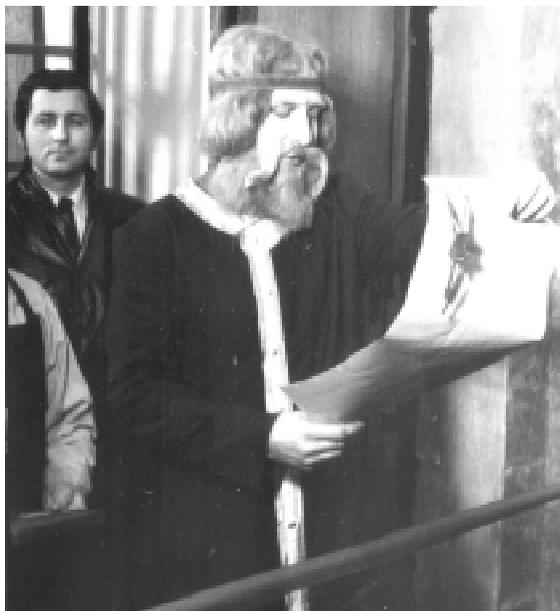
Протягом 1980-1984 років тривала робота по створенню тематико-експозиційного плану побудови експозиції (автор ТЕПу – С. Позіховська). В 1983

З вітальним словом на відкритті музею виступає секретар Спілки письменників України Володимир Канівець. 10 грудня 1985 р.

Представники обласного керівництва Рівненщини на відкритті Музею книги та друкарства в Острозі. 10 грудня 1985 р.

Острозький актор-аматор Юрій Вишняков у ролі друкаря Івана Федорова (сцена з вистави за п'єсою Валерія Баталова «Смолоскипи запалали опівночі»)

Виступає Микола Жулинський на відкритті Музею книги та друкарства в Острозі. 10 грудня 1985 р.

році частина ТЕПу була апробована під час влаштування тимчасової виставки на першому поверсі вежі. Одночасно велись підготовчі роботи по створенню музею. В цей час Ленінградським комбінатом живописно-оформлювального мистецтва було створено проект архітектурно-художнього оформлення експозиції (автор – Шаповалов Є. Є.), виготовлені технічні креслення музейного обладнання, підготовлено високохудожні муляжі окремих рідкісних експонатів (автор С. Пантелеєв).

Друга половина 1985 року була присвячена монтажним роботам. До участі у виготовленні музейного обладнання було залучено ряд острозьких підприємств: меблеву фабрику (директор Патеруха Б. М.), шиноремонтний завод (директор Бойко В. С.), цукровий завод (директор Марцинюк В. М.). Велику допомогу у створенні музею надавав Острозький райвиконком і, зокрема, особисто заступник голови Савчук О. М.

Відкриття Музею книги було приурочено створенню ровенської обласної організації Спілки письменників України і відбулося 10 грудня 1985 року. На церемонії відкриття була присутня велика група українських письменників і поетів.

В основу експозиції покладено сформовану протягом кількох десятиліть книжкову колекцію. В даний час збірка нараховує біля шести тисяч одиниць зберігання основного музейного фонду. Значну частину колекції складає збірка стародруків та рукописів XVI-XVIII століть. Серед рукописних книг – Євангеліє XVI ст., Мінея місячна XVI ст., Апостол XVII ст., Євангеліє XVII ст., Євангеліє учительне XVIII ст., Шестиднев XVIII ст., два Пом'яники князів Острозьких – Дерманський поч. XVII ст. та Суботник 1696 року, збірник конспектів 1696 року невідомого студента Києво-Могилянської Академії, колекція нотних ірмолоїв XVI-XVIII століть, рукопис російського походження Івана Посошкова О скудости и богатстве (1724 рік), ряд рукописів XVII-XIX століть латинською, польською, російською мовами.

Помітною частиною колекції є кириличні стародруки, які побачили світ в друкарнях України, Білорусії, Росії, Литви – відповідно 210 українських та 60 російських, білоруських та литовських. Українські кириличні стародруки представлені виданнями друкарень Острога, Дерманя, Львова (братської, сльозківської, ставропігіївської, Івана Филиповича), Києва, Почаєва, Унева, Чернігова. В колекції є ряд рідкісних видань: два примірники Острозької Біблії 1581 року, анонімне середньошрифтне Євангеліє (Москва, біля 1555 року), Псалтир П. Мстиславця (Вільно, 1576), два московські видання Граматики словенської М. Смотрицького (1648, 1721), Октоїх (Дермань, 1604) та ін. Досить значною є збірка видань цивільного друку, основу якої складають книги, видані в друкарнях Москви та С-Пе-

тербурга, серед них – перше прижиттєве видання Енеїди І. Котляревського.

Дві третини колекції стародруків складають західно-європейські видання друкарень Майнца, Кельна, Нюрнберга, Базеля, Женеви, Парижа, Ліона, Лейдена, Антверпена, Амстердама, Венеції, Рима, Лондона, Варшави, Кракова та інших. В колекції є 10 палеотипів, видання Ельзевірів та Плантенів, один альдин.

Музей книги комплектує ряд колекцій: колекцію стародруків, українські видання XIX-XX століть, колекції Біблій, Кобзарів Т. Шевченка, букварів мовами народів світу, мініатюрні видання, краєзнавчу літературу, книги з автографами, колекції есклібрисів та книжкової графіки.

Створення книжкової музейної експозиції виявилось справою надзвичайно складною, адже аналогів практично не було: на той час в СРСР діяло тільки дві повнопрофільні музейні експозиції з історії книги – в бібліотеці ім. В. Леніна в Москві та Музей книги та друкарства УРСР в Києві. Тобто певний досвід вже був, але експозиція і одного, і другого музею викликала ряд зауваг. Крім того, універсалізація музейних експозицій має і зворотній бік – повторюваність та дублювання, в результаті чого виникають побоювання, що новостворені експозиції будуть дуже подібними (що, до речі, часто характерно насамперед для краєзнавчих музеїв). Це знижує якість експозиції, зменшує її історичну та наукову вартісність, нівелює емоційне сприйняття та виховне значення. Можливо, в майбутньому ми прийдемо до доцільності створення музеїв тільки на сформованих колекціях, тоді новостворені експозиції будуть оригінальними, їх не доведеться заповнювати чисельними копіями для того, щоб закрити пробіли. Ось чому при створенні нашої експозиції нам довелося шукати оптимальний варіант поєднання оригіналів та муляжів і копій, який би дозволив не повторювати помилки колег і віднайти щось своє.

Існує багато визначень книги, які представляють її як джерело інформації, засіб для поширення знань, інструмент для освіти та виховання, спосіб спілкування людей та інше. При побудові експозиції ми, вочевидь, враховували все це, але на перший план поставили все-таки тезу про те, що книги створюються людьми та для людей, що безлюдина книга мертва, що між книгами та людьми існує і зворотній зв'язок. В експозиції ми спробували простежити це через долі людей, пов'язаних з книгою на всіх етапах розвитку людства. У відповідності з цим і була визначена структура експозиції.

Книга, як відомо, дуже невдячний з точки зору експонування предмет. Вона однотипна за формою, часто і за розміром, а нагромадження книг, хай навіть найцікавіших, втомлює і робить подорож по музею без екскурсійного показу досить складною. Враховуючи це, нам довелося збирати діарами (інтер'єр скрипторію, середньовічна друкарня), вводити в експо-

зицію предмети, пов'язані з книгою і супутні їй (ножі для розрізання паперу, чорнилниці, ручки, прес-пап'є, підсвічники тощо), формувати цілі комплекси речей, фотографій, документів, які належать людям, що мають відношення до історії книги.

Вже давно ведуться дискусії про те, чи повинна книжкова експозиція будуватись на оригіналах, чи, враховуючи уразливість старих книг, на копіях та муляжах. Очевидно, що оригінали підсилюють емоційне сприйняття експозиції, до того ж музей не є бібліотекою чи архівом, де оригінали книг часто замінюють іншими носіями інформації. Власне тому музейники більше схиляються до експонування оригіналів, а не стають на шлях заміни їх копіями. Ця теза також була врахована при побудові нашої експозиції.

Ряд аспектів створення експозиції Музею книги в Острозі висвітлено у статті “Некоторые проблемы создания и оформления музея книги” (В связи с открытием Музея книги и книгопечатания в городе Остроге), тому в даній статті додатково розглядатись не будуть¹.

Експозиція музею розміщена на трьох поверхах Луцької оборонної вежі середини XVI століття і займає площу біля 400 метрів квадратних. Приміщення пристосоване, про проведення реставраційних робіт у вежі питання не стояло, так як початково тут планувалось влаштувати ресторан і адаптація вежі проходила власне для цієї цілі. Музею приміщення було передано з новоствореними монолітними бетонними перекриттями між поверхами і сформованою структурою залів.

На першому поверсі, в залі №1, експозиція розповідає про виникнення слов'янської писемності, діяльність Кирила та Мефодія, рукописну кириличну книгу XVI-XVIII століть, виникнення книгодрукування, діяльність Івана Федорова в Москві, Заблудові, Львові, Дермані, Острозі, Острозьку Академію. Тут же розміщено дві діарми, згадані вище.

Експозиція залу №2 на другому поверсі розповідає про діяльність Острозької та Дерманської друкарень в післяфедорівський період, про Львівські, Київську, Почаївську, Новгород-Сіверську друкарні, про поширення на території краю західно-європейських та російських видань, про гражданську книгу. Окремі комплекси присвячені літературній діяльності учнів Острозької чоловічої гімназії, майбутніх академіків Агатангела Кримського та Оникія Малиновського, перебуванню на території краю Т. Шевченка, Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, історії української книги кінця XIX століть, мистецтву оформлення книги тощо.

В залі №3 спочатку було розгорнуто експозицію по новітній історії книги на території краю, проте в силу об'єктивних та суб'єктивних причин експозицію було розібрано, деякий час зал не використовувався для експонування.

Пізніше протягом кількох років там експонувались експозиційні комплекси, присвячені окремим колекціям, які комплектує музей. Нині цей зал використовується як виставковий, в якому експонуються не тільки книжкові експозиції, але й виставки на різноманітну тематику (зокрема, виставка з історії медицини на Волині, “Ляльки Польщі, ляльки світу”, “Життє перевесло Марії Кравчук”, “Іван Руткович та його епоха” (по колекції галицької ікони XVII-XVIII століть) тощо).

Музей книги проводить велику наукову та науково-освітню роботу, що є предметом окремого дослідження.

Література

1. Окойомов И., Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом князя Федора, за первый год его существования (1909-1 августа 1910 г.)// Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – №50. – С. 928
2. Вк. праця, С. 928.
3. Систематический каталог Библиотеки Братства им. Князей Острожских. Фонды ОДІКЗ. – КН-26984.
4. Струменский М. Из Острожской старины. – Сергиев Посад: 1916. – С. 19.
5. Позіховська С. До історії створення і комплектування книжкової колекції Музею книги та друкарства в Острозі //Волинський музей-історія і сучасність: Науковий збірник. – Випуск 3. – Луцьк; 2004. – С.366.
6. Хведась А. Пропаганда і популяризація пам'яток книжкової писемності в музейних установах краю (кінець XIX – до 80-х років XX ст.)// Остріг на порозі 900-річчя: Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій (1990-1992 р.р.). – Частина друга. – Острог, 1993. – С. 93.
7. Позіховська С. – Вк. праця. – С. 367.
8. Там же.
9. Постановление Президиума правления ДОЛКУССР. Протокол №6 от 29 августа 1980 года. – С. 2. //Архів Музею книги.
10. Там же.
11. Позиховская С. В., Позиховский А. Л. Некоторые проблемы создания и оформления музея книги (В связи с открытием Музея книги книгопечатания в городе Остроге)//Визуальная пропаганда книжных памятников: Сборник научных трудов. – М., 1989. – С. 133.

Література про Музей книги та друкарства в Острозі

1. Забаштанський В. Музей книги в Острозі: Путівник. – Київ: 1987.
2. Кирильчук С. Музей в Остроге // Альманах бібліофіла. – 1984. –

Вып. XVI. – М.: Книга, 1984. – С. 179-183.

3. Позиховская С. Острожский музей книги //Русская речь. – М. Наука, 1988. – С.120-123.

4. Позиховская С. В., Позиховский А. Л. Некоторые проблемы создания и оформления музея книги //Визуальная пропаганда книжных памятников. Сб. научных трудов. – М.: ГБЛ, 1989. – С.132-134,

5. Позиховская С. Государственный историко-культурный заповедник города Острога. Отдел истории книги и книгопечания (часть экспозиции) //Музеи книги и книжного дела: Указатель музеев мира. – М.: ГБЛ. – С. 43-44.

6. Позіховська С. В. Музей книги і друкарства в Острозі //Українська літературна енциклопедія. – Київ, 1990. – С. 493-494.

7. Позіховська С. В. Музей книги та друкарства в Острозі //Острозька Академія XVI-XVII століть: Енциклопедичне видання. – Острого, 1997. – С. 98-100.

Віктор АТАМАНЕНКО (Острог)

Наукова та музейницька діяльність Й. В. Новицького

В історії Острога є постаті, які концентрують в собі особливості життя міста та регіону протягом певних історичних періодів. Таким, безперечно, є і Й. В. Новицький – музейник, археограф, краєзнавець, педагог, громадський діяч. Він працював в Острозькому краєзнавчому музеї близько п'ятнадцяти років в 1917-1951 рр. (з перервою з 1920 до 1939 рр.) і за цей час він вніс великий вклад в розвиток музейної справи в Острозі. Його не така й велика наукова спадщина сприяла поширенню знань про рідне місто вченого та його околиці. Активна громадська позиція завжди безкомпромісно виражала погляди Й. В. Новицького. Спеціального дослідження, яке характеризувало б професійну діяльність і життя вченого, ще не проведено. Його найцінніший науковий доробок, публікацію опису Острожчини 1708 р., сучасні дослідники майже не використовують. Вивченню постаті Й.В. Новицького присвячені статті Я.В. Бондарчук¹ та О.Завадської², а його науково-дослідницькій роботі – М.П. Ковальського³. Завданням даної статті є характеристика наукового доробку Й.В. Новицького.

Й. В. Новицький мав добру освіту, але з точки зору його становлення як науковця найважливішим, без сумніву, було навчання в Московському

археологічному інституті, в стінах якого він починає свій науковий шлях. Але повністю реалізувати науковий потенціал завадили події та ситуація на Волині. Революційні події, громадянська війна, іноземна окупація не могли сприяти розвитку наукових досліджень. Не сприяла цьому і стабілізація ситуації, оскільки вона була пов'язана з польською окупацією, яка згодом змінилася радянською тоталітарною системою. В обох випадках наукова діяльність знаходилася під жорстким контролем та цензурою. Про це ясно свідчать перші відомі публікації Й. В. Новицького.

Йдеться про статті у варшавському тижневику “Воскресное чтение”. Найбільше публікацій Й. В. Новицького було у 1929 р. (п'ять) та по одній у 1928 та 1933 рр. В переважній більшості випадків вони були присвячені історії православної церкви та народній традиції (легендам та переказам) історичного минулого Острожчини та князів Острозьких. І це не було випадковістю, а свідчило і визначалося поглядами автора на ситуацію на Волині в умовах іноземного панування.

Вже перша з цих статей “Лжедмитрий I в Дерманском монастыре”⁴ свідчила про широке залучення вченим джерел, як наративів (твори А.Паліцина, Маскевича “автора денника Марини Мнишек”, Мартина Бера, П. Петрея та ін.), так і документальних свідчень з архіву Дерманського монастиря. Наведений напис на книзі острозького друку Василя Великого “О постничестве”, датований 14 серпня 1602 р., поряд з іншими даними дало Й. В. Новицькому підстави висунути гіпотезу про те, що книгу цю Г. Отреп'єву подарував кн. В.-К. Острозький саме в Дермані. В статті висловлюється думка про те, що сам Отреп'єв прибув до Острога з Києва в 1602 р за згодою кн. Острозького, проте згодом кн. Острозький “почему-то отказался участвовать в этом предприятии”, тобто не підтримав претензій самозванця на московський престол. Тут же Й. В. Новицький використав усну традицію – народні перекази, легенди, які були поширені серед дерманців про монаха царевича Дмитрія, або про молодого князя Дмитрія, вважаючи, що це пов'язано з кн. Дмитром Сангушком і кн. Гальшкою Острозькою, вінчання яких, на думку Й. Новицького, відбулося саме у Дермані.

Продовженням звернення дослідника до історії Острога, його переказів, була публікація (це остання стаття Й. В. Новицького у “Воскресном чтении”) матеріалу під назвою “Острожския легенды” (к 400-летнему юбилею кн. К. К. Острожского)⁵. Своєрідний і неповторний вступ до викладу цих легенд – «свідчення високого професіоналізму його автора і глибоке розуміння такого різновиду джерел як народні легенди та перекази»⁶. Тут же автор висловив своє бачення того, яке значення має народна творчість при вивченні минувшини для роботи професійного історика: “Легенды –

это цветок, выросший на почве любознательности, неизвесности и романтизма. Но, как цветок, легенда вянет и умирает. Конечно, легенда не история, а лишь более-менее красивое платье, рама истории; часто эти лоскутки и обломки легенды служат лишь удобным фоном для перспективы “правдивых сказаний” одухотворяют сухие факты, согревают и освещают бесстрашный текст исторического протокола. И чем старше и ярче местность, тем фантастичнее, сочнее легенда. Острог – это древний “город мудрецов”, и его гордые самовластные, беспокойные князья сыграли ударную роль в истории края и православия, и понятно, почему вся история города была некогда густо опутана легендами. Стужа современной трезвости развела, их и лишь кое-что из “мечтаний земли” с большим трудом удается подобрать, а еще труднее расшифровать”.

Серед цього циклу публікацій матеріалів в “Воскресном чтении” виділяються дві статті Й. Новицького, присвячені двом архітектурним пам’яткам Острожчини. Поява статті про церкву Св. Трійці у с. Межиріч⁷ була викликана претензіями католицької церкви на, як вважав автор, православну святиню. Здійснивши вивчення і співставивши архітектурні особливості межиріцьких пам’яток різних епох і стилів, Й. В. Новицький прийшов до цілком аргументованого висновку про те, що нинішня церква Св. Трійці існувала до спорудження кн. Я. Острозьким францисканського кляштора у 1609 році. Він звернув увагу на те, що коли порівняти цеглу церкви і кляшторних будівель, то можна переконатися, що це твори різних епох: “Мало того, стены этого кляштора как-то некстати несуразно искусственно врезаны в стены церкви, и даже архитектурно неискушенный зритель видит, что оба эти строения разного стиля, типа и времени”. Ця точка зору була поширена й серед польських істориків, але цілком справедливо стосувалася виключно церкви, а не всього кляштора⁸.

Наступна стаття “Острозький Богоявленський собор” розглядала ряд проблем. Ставлячи питання, до якого архітектурного стилю належить собор Й. В. Новицький відповідає нетрадиційно: “Никакого, по крайней мере, ни одного из традиционных, шаблонных. Несколько и вместе с тем один; такова чудесная гармония, как будто слилось 5 стилей дружелюбно посоветовавшись, и каждый дал свое, но не больше чем нужно, так чтобы части не задавили, не стерли целого, ибо без гармонии нет красоты. Всяду все стили незаметно переходят один в другой, сливаются, не насилуя друг друга... Стиль собора – это единственный неподрождаемый, оригинальный стиль именно острожского Богоявленского собора”. Вчений підкреслив на основі таких вірогідних і аутентичних джерел, як сучасних описів, малюнків та фотографій, що нинішній, реставрований у 1891 р. собор відрізняється від старовинного: раніше було більше готики, тепер візанти-

ки, проте це торкнулося дрібниць і загального вигляду, стилю не змінили. Й. В. Новицький розкрив своє бачення сукупності стилів собору: “Северные и южные стены с типичными, узкими окнами и 3-х ярусными контрофорсами – конец готики, характерного для XVI века; карниз и верхние окна ранний ренессанс; слепые аркады и арки – тот же конец готики; барабаны куполов – уже барокко, а самые купола, как и нынешний портал-византик, хотя и своеобразный; кое-что напоминает романский и даже суздальский стиль – это именно в алтарной части, в абсидах”⁹. Цікаві міркування ним висловлені стосовно архітектора старовинної соборної споруди. “Кто был архитектором неизвестно. Москва – враг, Киев – далеко, Вильно – не типично; остается Краков, и, судя по кладке и комбинациям стилей для церкви – архитектор и мастера были итальянцы, которые тогда работали в Кракове”. Звернув увагу дослідник, що вже з 1529 р. зображення цього собору на червоному полі використовується в якості офіційного герба міста. Так само цікаве і те міркування вченого, що північна стіна, судячи по кладці, цементу, цеглі будувалась одночасно з собором і через брак місця була частиною замкової стіни. Не міг обійти увагою Й. Новицький і те, що за розпорядженням Анни-Алоїзи собор “остался запечатанным и запертым на 6 замков, из которых один хранится в Русском музее при Р.Б.О. (“Русское благотворительное общество”)” в Острозі¹⁰.

Як музейник, Й. В. Новицький не міг обійти історії однієї з найдавніших музейних установ Волині – музею в с. Городок, чому присвятив статтю “Исторические экскурсии”¹¹. Автор підкреслив особливість цього села з різних аспектів – архітектурного, історичного, культурно-побутового, нагадавши важливу науково-освітню і просвітницьку діяльність барона Ф. Р. Штейнгеля, в будинку якого збирались кращі наукові сили, був створений чудовий історичний та етнографічний музей, а село вражало своєю зразковою школою, господарством. У статті подано кваліфіковано і в концентрованому вигляді дослідження про стародавню та середньовічну історію цієї місцевості. Інша стаття, під назвою “Церковное древнехранилище”, торкалася питань розвитку музейних установ Волині; в ній вносяться пропозиції створення церковного музею в Почаєвській Лаврі.

Археографічний доробок Й. В. Новицького (публікації легенд) доповнює публікація інвентаря Острога початку XVIII ст. – “Osiałość miasta Ostroga” 1708 р¹². Й. В. Новицький вказує на те, що цей інвентар м. Острога, видається вперше, а тодішнім місцезнаходженням оригіналу був архів Острозького Богоявленського собору. Його збереженню завдячуємо Галіні Іваницькій з с. Дермань, яка довгий час переховувала документ, а потім передала до архіву¹³. Цей інвентар має велику цінність, бо складений старостою Я. Ротаріушем незадовго після “козацьких та татарських

нападів” та спустошень, пов’язаних з подіями Північної війни. Структура інвентара включає описи м. Острога і сіл Межиріч, Бельмаж, Розваж, Хорів, Білашів, Дерев’янце. В кінці подається “Summariusz roczny intraty wł-ci Ostrogskiej według opisanego inwentarza Anno 1708”¹⁴. Розуміючи значення подібних джерел при вивченні історії Острога, Й. В. Новицький додав також сумаріуш прибутків за 1714 р. для порівняння його свідчень з опублікованим описом 1708 р.¹⁵

Науковий доробок Й. В. Новицького був би неповний без характеристики його музейницької діяльності, в яку він включився по поверненні до Острога після закінчення Археологічного інституту. Він розпочав розкопки, планував їх розширити (дослідити обійстя Миколаївської церкви і території навколо будинка Гельденберга, провести розвідку на Бельмазькому і Новомиському кладовищах з метою прочитання написів на плитах поч.ХІХ ст. польською мовою). Й. В. Новицький очолив створений в червні 1919 р. Тимчасовий повітовий комітет по охороні пам’ятників мистецтва і старовини, який повинен був реєструвати, каталогізувати та описувати пам’ятки, опікуватися музеєм¹⁶. В журналі Братства ім. кн. Острозьких з витягів із “Заседания особой комиссии по организации научного историческо-архивного Отдела” можна дізнатися, що під час засідання 12 червня 1919р., на якому були присутні: В. Г. Сжипковська, О. М. Тучемський, П. О. Доброчинський, Й. В. Новицький, М. П. Струменський, слухали пропозицію Й. В. Новицького про заміну назви історико-архівного відділу на науково-просвітницьку комісію. Він же напрацював інструкцію для його керівництва. Й. В. Новицький висловлювався за необхідність складення описів надісланої старовини в подальшому, за нових надходжень, повинна була збиратися вся необхідна інформація про них і складатися описи. Він же запропонував провести археологічні розкопки, мотивуючи це тим, що історія м. Острога не має точних даних з багатьох відомих питань, а докази пам’яток письмних часто суперечать один одному і потрібне ”выяснение доисторической культуры края”. Розкопки планувалось провести на Замковій горі, ”где бывають парады”, на місці Микільської церкви, на курганах та ін. Через кілька днів був створений інвентарний список експонатів, наукових матеріалів і майна Острозького історичного музею. Відділи складались: археологічний – з 468 предметів, архівний – 1007, історичний – 526, художній – 67, предмети культури – 183, нумізматики – 2549, природно-історичний – 1427¹⁷.

Проводилася робота по нормативному забезпеченню функціонування музею. Так, в липні 1919 р. працівники Острозького музею, члени Братства ім. кн. Острозьких, розробили і надіслали до Всеукраїнського комітету охорони пам’яток мистецтва і старовини відповідну тимчасову інструкцію з питань охорони пам’яток. В доданому до інструкції листі висловлювали-

ся прохання зареєструвати її та надіслати на адресу музею аналогічні інструкції та розпорядження. Далі йшлося про те, що створена при музеї наукова комісія має незабаром реорганізуватися в окреме товариство зі своїм особливим статусом; що в Острозі інтенсивно проводяться археологічні розкопки; що на руках населення знаходиться чимало унікальних прикладних пам'яток старовини і мистецтва, які за рахунок купівлі можна придбати для музею. В листі йшлося про те, що назріла крайня необхідність у випуску видань музею; про брак коштів на купівлю експонатів, книг для наукової роботи, для поповнення бібліотеки музею, забезпечення музейної експозиції меблями; про те, що науковці музею працюють майже безкоштовно. В листі акцентувалась увага на те, що в Острозі та його повіті за останній час загинуло багато побутових пам'яток старовини, причиною якого стало невігластво колишньої і теперішньої влади, яка не створила відповідного органу з питань охорони пам'яток.

Члени Братства ім. кн. Острозьких просили керівництво Всеукраїнського комітету надати створеній місцевій комісії право виділити зі свого складу подібний орган і наділити його відповідними повноваженнями, тим більше, що до складу комісії входять завідувачий музеєм та особи з відповідною освітою і вченим званням. В додатку до інструкції був викладений обґрунтований кошторис на суму 32100 крб.¹⁸

Проведений аналіз музейної кореспонденції 1919 р. дав можливість реконструювати загальний стан роботи острозького музею. Було встановлено, що військові події, які розгорнулися в травні 1919 р., завдали певних збитків приміщенню та музейним меблям; всюди було вибито скло, поламані ручки в дверях, понищені книжкові шафи, стільці.

Стрімкий ріст нових надходжень музейних експонатів вимагав виготовлення додаткових полиць, вітрин, відповідних ящиків, портретних рамок. Поруч із проведенням археологічних досліджень науковці музею проводили опис рукописів та стародруків, працювали над складанням каталогу предметів старовини, над підготовкою видання краєзнавчого альманаху з історії Острога. Острозький повітовий ревком та його відділи народної освіти всебічно сприяли успішній роботі музею Острога, приділяли увагу охороні і збереженню пам'яток старовини, зокрема, рукописів, стародруків, зброї, монет, живопису, архітектури. В липні 1919 р. музей перебував у складному становищі і просив Острозький революційний комітет: «В следствие отсутствия в музее средств на выписку газет при прежних основаниях, как учреждению общественно просветительского характера, а равно и все распоряжения, приказы, объяснения, плакаты и т. п. печатные издания»¹⁹.

Характеризуючи діяльність музею відповідно до щоденника музею Й. В. Новицького, створеного на основі постанови науково-просвітньої комісії (протокол №2 від 20 червня 1919р.)²⁰, можна стверджувати, що в музеї в період з 20 червня по 19 вересня 1919р. проводилась робота по таких напрямках: збір і систематизація експонатів, поповнення старих і створення нових експозицій, археологічні розвідки, екскурсійна робота, впорядкування наукової роботи музею.

Щодо першого напрямку – 28 червня надійшло пожертвування від о. Лаврентія Якимова – рукопис на польській мові – опис Радогощанського приходу 1789 р., відбувся розбір архіву Острозького Преображенського монастиря. Декілька годин в день працівники музею приділяли розгляду і сортуванню предметів, знайдених під час розкопок²¹. В музей, завдяки клопотанням Й. В. Новицького, було взято книги в кількості 600 одиниць, які мали історичне значення, і історико-художні речі із відділу реквізиції ревкому. Й. В. Новицький мав намір отримати дозвіл на передачу з Собору Острозької Біблії для доповнення музейної виставки і експонуванням. Проводилась велика робота щодо поповнення старих і створення нових експозицій. Наприклад, 23 червня привезено в музей дві великі вітрини, муляжі метеликів, велику кількість муляжів тварин²². 24 червня розставлялись предмети кам'яного віку в вітринах і розподілялись по вітринах речі церковної старовини²³. 31 липня перенесли з архіву у велику вітрину бібліотечної кімнати старовинні книги²⁴.

Але ця робота була призупинена з приходом в Острог 13 серпня 1919р. польських військ. В музеї розмістилося командування. З його дозволу 31 серпня відбулося загальне зібрання Братства ім. кн. Острозьких, тоді ж був прийнятий статут наукового товариства при Братстві. Затверджено будівництво пам'ятника кн. К. І. Острозькому, перенесення його мощів з Києво-Печерської Лаври в Острог, створення бульвару в місті на честь кн. Острозьких на Кідрах і літературно-історичних портретів кн. Острозьких. Короткочасне утвердження радянської влади з липня 1920 р. супроводжувалося відновленням Комітету по охороні пам'яток старовини та мистецтва. Й. Новицьким була розроблена інструкція Комітету, яку 15 серпня було розглянуто і затверджено комісією відділу народної освіти при Острозькому ревкомі. Згідно інструкції, Комітет здійснював керівництво охороною всіх пам'яток, які були розташовано на території повіту. За дорученням губернського Комітету по охороні пам'яток старовини та мистецтва та згодою ревкомів інших повітів губернії він міг обслуговувати будь-який повіт Волині, де така установа була відсутня або в ній не вистачало тих чи інших спеціалістів. Острозький Комітет збирав відомості про пам'ятки, обстежував їх стан, вживав заходи для їх збере-

ження від руїнації, в якому б вони стані не були.

Згідно своїх завдань комітет виконував три функції: історико-археологічну, архівно-бібліотечну, мистецьку. Діяльність Комітету знаходила дійову підтримку з боку широких кіл громадськості. Внаслідок проведеної роз'яснювальної роботи серед населення повіту у фонди музею надійшло ряд цінних ювелірних та інших експонатів.

Зутвердженням в Острозі польських військ Й. В. Новицький не порозумівся з владою і залишив музей до 1939 р. З 1925 р. у невеличкому будинку, який належав Російському благодійному товариству, він створив свій власний “Региональний русский музей Й.В. Новицкого” і пропрацював у ньому до 1939 року. У фондах краєзнавчого музею зберігається поштова картка, надрукована в Острозі у друкарні Золотовського, на якій сфотографована експозиція Йосифа Владиславовича²⁵. В одній невеликій кімнаті розміщувалося багато експонатів: матеріали археологічних розкопок, голова мумії з Єгипту, книги, документи.

З 1940 р. в Острозькому музеї почалась реорганізація під безпосереднім керівництвом Й. В. Новицького, яка поєднувалася з короткотерміновими польовими дослідженнями в Острозькому, Здолбунівському, Мізоцькому, Гоцанському, Корецькому районах; він вивчав й налагоджував збір експонатів фондкових збережень²⁶. Структура експозиції музею Острога відображала природу краю, історію Київської Русі IX-XIIIст., історію Острога XIV-XVIIст., період Російської імперії XVIII-поч.XXст. Для огляду тут були представлені експонати художньо-прикладного мистецтва, рукописи і стародруки XVI-XVIIIст., портретний живопис, місцева і західноєвропейська порцеляна, художнє лиття. Тоді була створена комісія, до складу якої увійшли завідувачі політосвіти облвно – І. М. Дубовський (м. Рівне), Острозького райвно та колишній завідувач музею Острога Й. В. Новицький. Складений комісією акт свідчив про те, що в музеї містяться місцеві археологічні збірки, різноманітні архівні документи, рукописи, стародруки, експонати церковного характеру, портрети, зброя. Штат відсутній. Члени комісії прийняли постанову про необхідність проведення опису та реставрації наявних експонатів, налагодження їх збору, виконання поточних ремонтних робіт в приміщенні, відбір з книжкового фонду бібліотеки експонатів музейного значення та укомплектування штату музею²⁷.

Про проведення реорганізації в музеї свідчить ще один документ - відповідь на лист Народного комісаріату освіти Управлінню музеїв м. Києва від 6 листопада 1940 р. На початку листа вказується, що їх листа музей не отримував (від 28 вересня 1940 року). Щодо планів експозиції повідомлялося, що потрібно налагодити зв'язки з Дніпропетровським історичним музеєм і через наукового працівника цього музею т. Мезина

отримати план експозиції по тих відділах, які мають бути створені в музеї. Передбачалось створити відділ, який подає відомості про життя і діяльність людей за первісного ладу. Наступний передбачав експозицію, яка б відображала події часів давньоруської держави. Окреме місце відводилось відділу під назвою “Епоха князів Острозьких”, що свідчить про високу оцінку внеску князів Острозьких в історію краю, а також про наявність на той час великої кількості експонатів для створення експозиції. Також планувалося створити два відділи: “Становище українських селян і козаків в шляхетській Польщі в XVII ст” та “Росія XVII ст. – імперія поміщиків і купців” з метою наочного порівняння соціального рівня життя і економічного та культурного розвитку населення під владою польської шляхти і поміщиків-купців Росії в XVII ст. У вигляді виставки – “Острозький район до 17 вересня 1939 р.; після 17 вересня 1939 р. – господарство, культурне і політичне життя”. Передбачалося просити допомоги у створенні експозиції²⁸.

Й. В. Новицький не залишав музею і під час війни, про що свідчать записи відвідувачів у книзі запису відвідувачів Острозького краєзнавчого музею. Зусиллями наукових працівників музею на чолі з Новицьким проводились і археологічні дослідження на Замковій горі. Не зважаючи на тогочасні подій, музейна робота не припинялася. Після визволення міста Й. В. Новицький ще до 1951 р. працював в музеї, але через непорозуміння з радянською владою був звільнений з роботи.

Постать Й. В. Новицького як науковця та організатора краєзнавчої і музейної справи в Острозі належним чином ще не вивчена. Його доробок вимагає включення до широкого контексту розвитку історичної науки на Волині в першій половині XX ст. Потрібне врахування специфіки суспільних та політичних умов, в яких жив і працював не один український вчений, і які обмежували можливості ґрунтовної наукової діяльності. Окрім того, розгляд наукової спадщини Й. В. Новицького неможливий без ґрунтовного дослідження тих проблем, які він піднімав у своїх працях і які на сьогодні вивчені недостатньо.

Література

1. Бондарчук Я. В. Дослідник Острозького краю, // Життя і Слово. – 1991. – 8, 12, 22 жовтня.
2. Завадська О. Йосиф Владиславович Новицький (1878-1964) – дослідник Острожчини // Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2002. – Т.1. – С.26-32
3. Ковальський М. П. Острогіана і Волиніана острозького вченого Й. В.

- Новицького//Етюди з історії Острога. – Острог, 1999. – С.184-197.
4. Воскресное чтение. – 1928. – №40 (30 вересня) – С. 607-608; Ковальський М. П. Острогіана і Волиніана... – С.186.
 5. Воскресное чтение. – 1933. – №42; №43.
 6. Ковальський М.П. Острогіана і Волиніана... – С.187.
 7. Воскресное чтение. – 1929 р. – №15.
 8. Див.: Moledziński K. Klasztor pofraciszkański w Międzyrzeczu Ostrogskim // Rocznik Wołyński. – 1935. – Т. IV.- S.121.
 9. Ковальський М.П. Острогіана і Волиніана... – С.193.
 10. Там само. – С.196.
 11. Воскресное чтение. – 1929 р. – №39.
 12. Osiałość miasta Ostroga // Rocznik Wołyński.-1936. – Т.VII. – S. 181-226.
 13. Ibidem. – S.137.
 14. Ibidem. – S. 226.
 15. Ibidem. – S.227-228.
 16. Бондарчук Я. В. Вказ. праця. – 8 жовтня.
 17. Фонди ОДІКЗ. – Поточний архів музею за 1919-1939 рр.
 18. Там само.
 19. Новицький Й. В. Щоденник Острозького музею (від 20 червня по 19 вересня 1919 р. // Фонди ОДІКЗ. – Поточний архів музею за 1919-1939 рр.
 20. Там само. – С. 7.
 21. Там само. – С. 4.
 22. Там само. – С. 5.
 23. Там само. – С. 15.
 24. Фонди ОДІКЗ. – КН-3898.
 25. Фонди ОДІКЗ. – КН-5770.
 26. Фонди ОДІ-КЗ. – КН-3831
 27. Фонди ОДІКЗ. – Поточний архів музею за 1919-1939 рр.
 28. Там само. – Довідка №8.

Вікторія БЛИК (Луцьк)

Волинські видання в бібліотечній збірці Кременецького василіанського монастиря станом на 1823 рік

Твердинею греко-католицької церкви на українських землях в усі часи її існування були василіанські монастирі. У 1756 році всі монастирі були об'єднані в одну конгрегацію — уніатський василіанський орден, створений за уставом святого Василя Великого.

Відкриття і утримання навчальних закладів, богодільень і шпиталів, друкування книг і створення бібліотек — це далеко не повний перелік основних напрямків культурно-освітньої і благодійної діяльності василіанських монастирів. І якщо благодійництву василіани приділяли дещо менше уваги, то освітня робота була поставлена на високому рівні.

Протягом 160 років свого існування освітня система василіан включала всі типи навчальних закладів: як духовні училища — чернечі і єпархіальні, так і публічні училища і школи, а також парафіяльні школи. Утримуючи навчальні заклади, василіани мусли дбати про навчально-матеріальну базу. І якщо заможні батьки могли забезпечити своїх дітей необхідним приладдям, то про необхідні книги і підручники дбали ченці. Тобто, діяльність при монастирях шкіл і училищ вимагала від василіан створення книжкових колекцій. Крім того, при ряді василіанських монастирів в різні роки діяли друкарні, що також певним чином сприяло тому, що василіани займалися бібліотечною справою.

Після третього поділу Речі Посполитої Волинь ввійшла до складу Російської імперії, і за греко-католицькою церквою та василіанськими монастирями з боку царського уряду здійснювався суворий нагляд та контроль.

У 1800, а згодом в 1823 роках проводилися візитації василіанських монастирів, всього їхнього майна, кількості підданих (шлюбів, народжень, померлих). В актах візитацій візитатори також описують будівлі монастирів, церкви при них, число ченців, кількість парафіян, розмір фондушу, вказують імена фундаторів. В окремих актах подається детальний опис наявних при монастирях шкіл, навчального процесу в них, шпиталів, притулків, приміщень, виділених під бібліотеки, кількісного і якісного складу літератури. Згідно з цими візитаціями на початок XIX ст. у Волинській губернії було 23 чоловічих і 3 жіночих василіанських монастирів [2, арк.45].

У фондї „Луцька уніатська духовна консисторія” Державного архіву Волинської області є акт візитації Кременецького василіанського монас-

тиря за 1823 рік, де подано детальний опис цього монастиря, а також бібліотеки при ньому (фонд 382, опис 1, справа 76 „Описание движемого и недвижимого имущества, библиотеки и капиталов, список монахов и учеников Кременецкого и Страклевского базилианских монастырей об основании этих монастырей”. На підставі аналізу цього документа спробуємо показати, якою була монастирська бібліотека, які книги і в якій кількості були представлені в ній, а також визначити частку волинських друкованих видань у книжковій збірці Кременецького василіанського монастиря.

У 1633 році волинські шляхтичі, члени Луцького Хрестовоздвиженського братства Лаврентій Древинський та Данило Малинський отримали дозвіл на заснування в Крем'янці Богоявленського монастиря, братства, шпиталю, школи і друкарні. Монастир було засновано в 1636 році за благословінням київського митрополита Петра Могилы. У 1725 році монастир став власністю василіан, які володіли ним аж до 1839 року. За цей час вони збудували нову кам'яну церкву та кам'яний триповерховий корпус для братії [4, 383].

На час візитації до Кременецького монастиря було приписано сім ченців, 941 парафіянин, розмір фондуша становив 14196 карбованців. При монастирі діяли шпиталь, школа і бібліотека.

Бібліотека розташовувалася на другому поверсі монастирської будівлі у великій залі довжиною 14 і шириною 11 ліктів, яка мала шість великих под-

№ п/п	Тематика видань	Загальна кількість найменувань	Загальна кількість примірників	В тому числі			
				XVI ст.	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.
1.	Святе письмо	21	48	-	6	37	5
2.	Теологія	112	206	-	11	175	20
3.	Книги права і канонічні	76	96	2	4	76	14
4.	Книги аскетів	18	36	-	4	29	3
5.	Проповіді на свята	86	93	1	13	74	5
6.	Проповіді на щодень	129	195	-	7	141	47
7.	Філософія, фізика, математика	113	193	-	7	115	71
8.	Хімія	4	10	-	-	1	9
9.	Географія	12	23	-	1	17	5
10.	Економіка	14	19	-	-	16	3
11.	Історія	229	636	1	5	315	31
12.	Риторика і поетика	270	390	9	14	185	18
13.	Епістолярії	27	31	-	1	27	3
14.	Граматика	98	153	2	2	85	64
15.	Медицина	25	31	-	2	25	4
	Разом	1234	2160	15	77	1318	750

війних вікон. Посередині зали стояв великий стіл (6 на 2 лікті), в якому було шість шухляд, а навколо столу — шість стільців. По периметру кімнати стояло 12 шаф, в яких зберігалися книги [1, арк. 5 зв.].

Далі в описі подано каталог видань, які для зручності поділені за тематикою на групи. На 1823 рік в бібліотеці Кременецького василіанського монастиря нараховувалося 1234 найменування видань (2160 примірників) (див. таблицю).

В каталозі візитатор, як правило, подавав повну назву книги, рік і місце видання, хоча зустрічаються випадки, коли місце видання не зазначено.

Найбільш поширеними мовами видань були польська і латинська, невелика кількість книг були видані російською мовою. В бібліотеці були зібрані видання ряду європейських міст — Рима, Парижа, Женеви, Брюсселя, Вільно, Відня, Кракова, Вроцлава, Варшави, Санкт-Петербурга, Москви, а також вітчизняні видання — з Почаєва, Кременця, Бердичева, Києва, Луцька, Львова.

Найраніше видання в книжковій збірці Кременецького василіанського монастиря — „Збірка поетичних творів” латинською мовою, датується 1515 роком. Місце видання цієї книги не вказано.

В ході вивчення акту візитації, зокрема каталогу книг, вдалося встановити, якою була частка волинських видань в загальній кількості книг монастирської книгозбірні, визначити місце і рік їх видання, мову.

Зробимо спробу проаналізувати волинські друковані видання (Почаєва, Кременця, Бердичева і Луцька) за групами книг, наведеними в акті візитації.

Подаємо список волинських видань в бібліотечній збірці Кременецького монастиря за їх тематикою [1, арк. 8-26 зв.]

Святе письмо

1. Wybór pism Starego i Nowego testamentu. – Poczajów, 1808 r. (2 примірники).
2. Библия . – Почаев, 1803. (2 пр.).

Теологічні книги

3. Наставления о собственных деяниях христианина. – Почаев, 1795. (2 пр.).
4. Зерцало богословия. – Почаев, 1790.
5. Беседы христианские. – Почаев, 1759.
6. Катехизм вкратце собранный. – Почаев, 1793.
7. Bullae et Brevia decreta. – Poczajów, 1767.
8. Methodus ergendi Misiones apostoli. – Poczajów, 1772.

9. Pasterz objawiony albo nauka o sakramentach. – Poczajów, 1780.
10. Theologia. – Poczajów, 1788.
11. Olsawsky. Sermo de sacra unione. – Poczajów, 1769.
12. Собрания припадков (? – Авт.) для духовных – Почаев, 1722. (2 пр.).
13. Евхиридион о священстве. – Почаев, 1795.
14. Богословие содержащее поучения просвитерам парохияльным благопотребные. – Почаев, 1787.
15. Нарошовещание или слово к народу. – Почаев, 1778.
16. Nauki powszechny w sposób katechizmowy. – Poczajów, 1807. (8 пр.).
17. Богословие правоучительное. – Почаев, 1793. (6 пр.).

Книги права і канонічні

18. Constitutiones examinandae et seligendae in futuris Capitulis Prowincialibus. – Poczajów, 1772.
19. Summariusz reguł S.O. Bazylego Wielkiego... Poczajów, 1751. (3 пр.).
20. Formula congregationis provincialis. – Poczajow, 1751.
21. Codex constitutionum O.S. Basili. – Poczajow, 1791. (2 пр.).
22. O Prawach Mazowieckich rozprawa. – Krzemieniec, 1793.
23. Prawidła przystoyności i obyczayności dla młodzi - Krzemieniec, 1819.

Книги аскетів

24. Wiadomość o Rzeczy zbawienia wiecznego. – Berdyczów, 1797.
25. О подражании Христу. – Почаев, 1764. (2 пр.).

Проповіді на свята

26. Medytacye. – Pońzajów, 1794.
27. Droga doskonałości. - Berdyczów, 1764.
28. Образ примирения грешного человека. – Почаев, 1756.
29. Axiomata albo sentimenta o wieczności. – Poczajow, 1744.
30. Augustyn. Rozmyślania. – Pońzajów, 1777.
31. Нарошовещание. – Почаев, 1763.
32. Rekolekcye osobom zakonnym. – Berdyczów, 1768. (2 пр.).
33. Medytacye albo rozmyślania na Ewangelie. – Poczajów, 1754. (2 пр.).
34. Rozmyślania. – Poczajów, 1777.
35. Wiadomość o Rzeczy zbawienia wiecznego. – Berdyczów, 1797.
36. Dzieje kościolne i cywilne Cezara BaŃoniusza. – Berdyczów, 1810.
37. Жития некоторых святых. – Почаев, 1802. (2 пр.).
38. Saudetur тезус оhrіstus solіtegrum. – Poczajów, 1772.
39. Źródła od rodow. – Pońzajów, 1788.
40. Гора Почаевская. – Почаев, 1772.

Проповіді на кожен день

41. Mowa miana v Krzemieniu. – Krzemienec, 1808.
42. Mowa meiana v Kijowie. – Krzemienec, 1808.
43. Kazanie na doroczność szezęśliwa... – Berdyczów, 1810.
44. Kazanie. – Berdyczow, 1780.
45. Kazanie na wroczystą konsekratyą Martusiewiza Biskupa. – Poczajów, 1810.
46. Kazanie pogrzebowe. – Poczajów, 1788.
47. Kazanie pogrzebowe. – Poczajów, 1782.
48. Kazanie pogrzebowe. – Poczajów, 1772. (2 пр.).
49. Krolewa Nieba i Ziemi. – Poczajów, 1721.
50. Наука парохіальна на недели и свята. – Луцк. (2 пр. Рік видання невідомий, ймовірно XVIII ст.).

Філософія, фізика. математика

51. Rozprawa o Demonach... – Krzemienec, 1814.
52. Catalogue de plantus du jardin Botanique. – Krzemienec, 1810.
53. Rysunki Geograficzne. – Poczajow, 1818.
54. Institutiones Logicae seu Dialectica. – Pońzajow, 1780. (2 пр.).

Хімія

55. Rozmowa o sztukach robienia szkła palenia potaszow i topienia żelaza. – Berdyczów, 1785.
56. Geografia starozytna. – Poczajów, 1819.

Економіка

57. Zabawa ogrodowa. – Poczajów, 1808.

Історія

58. Dzieje od stworzenia swiata aż do roku 1816. – Poczajów, 1817.
59. Гора Почаевская. – Почаев, 1793.
60. Historya powszechna. – Poczajów, 1808.
61. Historya. – Berdyczow, 1812. (4 пр.).
62. Numa pompilius drugi Krol Rzymski. – Berdyczów, 1799. (2 пр.).

Поетика і риторика

63. Summula Praeceptorum Phetoricorum. – Poczajów, 1778. (3 пр.).
64. Rhetorica ecclesiastica. – Poczajów, 1776.

Книги граматики

65. Grammatyka Rossyiska. – Poczajów, 1778.
66. Grammatyka francuzska. – Krzemienec, 1812.
67. Грамматика російського языка. – Почаев, 1809. (5 пр.).

Медичні книги

68. Sposoby praktyczne do liczenia wszelkich defektow. – Berdyczów, 1794.
69. Apteka Domowa. – Poczajów, 1788. (2 пр.).

Отже, в бібліотеці Кременецького василіанського монастиря на 1823 рік нараховувалося 69 найменувань волинських друкованих видань (106 примірників). Це були видання другої половини XVIII (67 примірників) і перших десятиріч XIX століття (37 примірників). У двох примірників (Луцьке видання) рік не зазначено. Зі 106 примірників волинських видань 81 було видруковано в Почаєві, 16 – в Бердичеві, 7 – в Крем'янці, 2 – в Луцьку. Книги друкувалися польською, російською і латинською мовами.

Як бачимо, найбільше волинських видань було видруковано в Почаївській друкарні, одній з небагатьох, яка продовжувала інтенсивно працювати.

Після польського національно-визвольного повстання 1830-1831 років царизм посилив наступ на греко-католицьку церкву і василіанські монастирі. В 1832 році василіанський орден було остаточно ліквідовано. На 1835 рік з 26 василіанських монастирів у Волинській губернії залишилось лише три, серед них і Кременецький монастир.

13 березня 1839 року вийшло розпорядження обер-прокурора Святійшого Синоду про закриття Кременецького василіанського монастиря [3, арк.1] Але це розпорядження відразу не було виконано. На червень 1839 р. з монастиря виселили лише 5 монахів, хоча греко-католицька церква офіційно була приєднана до російської православної ще в лютому 1839 року. В монастирі для передачі справ ще залишалися настоятель, виконуючий обов'язки парафіяльного священика і бібліотекар.

8 серпня 1839 року монастирська бібліотека була передана Волинській духовній семінарії [3, арк.8].

9 вересня 1839 року Кременецький василіанський монастир було остаточно ліквідовано.

Література

1. Державний архів Волинської області ф.382 оп.1 спр.76.
2. Там само, оп.2 спр.34.
3. Центральний державний історичний архів м.Київ ф.442 оп.789^а спр.84.
4. Жилнок С.І., Костриця М.Ю. Монастирі Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Житомир: Журфонд, 1996. – 64 с.

Олена БІРЮЛІНА (Луцьк)

Витоки та історія роду Єло-Малинських за матеріалами Новомалинського родинного архіву

Сповнена драматизму історія врятування шляхетського архіву Єло-Малинських від повного фізичного знищення в кінці буремного 1917 року описана в одному музейному документі¹. Автор опису – студент Московської духовної академії Михайло Струменський, перебуваючи на різдвяних канікулах в рідному Острозі, почув від дружини острозького священика о.Михайла Тучемського тривожну звістку: “Разгромлен Новомалинський замок, куда о.Михаил хотел послать кого либо за книгами”. Через кілька днів, 8 січня 1918 р., попередньо заручившись дозволом представників Української Військової Ради та голови Братства імені кн.Острозьких І.П.Івашкевича, М.Струменський з братом відправився до Новомалина. Управитель замку повідомив прибульцям про пограбування тутешньої бібліотеки. Здолавши деякий опір наляканого управління, Струменський таки потрапив у замок: “Войдя во двор, я заметил разбросанные на земле бумаги, испачканные, изорванные, примерзшие к земле. Развернул один – другой лист, я нашел документы XVI-XVII вв. Тогда я сообразил, что имею дело с документами архива и стал подбирать их по двору”. В приміщенні замку документів виявилось значно більше. Вони валялися в передпокоях, перемішані з соломною і землею. Про кількість документальних матеріалів можна судити з інформації, яку подає далі Струменський: “Мы стали собирать документы в мешки”.

Оскільки, як зазначає Михайло Струменський, вони з братом діяли як уповноважені Острозького братства, яке, в свою чергу, було членом регіонального Товариства захисту і збереження старовини, управитель дозволив подивитися приміщення замку. Картина відкрилась сумна. Речі пропа-

ли (“унесені”), збито багато декоративних архітектурних прикрас (колони, наліпка), розбиті усі вікна. Величезні дзеркала мали сліди розстрілу з гвинтівок, тому що, як припускає М. Струменський, не піддалися прикладам.

13 січня 1918 р. в Новомалинському замку на запрошення Острозького братства відбулися збори представників “разных ведомств”, які вирішили і надалі надсилати своїх уповноважених за предметами старовини в розгромлені шляхетські маєтки. Так збиралися майбутні музейні колекції ...

Отже, архів шляхетської родини Єло-Малинських, яка століттями жила в Новомалинському родовому маєтку, у 1918 р. від рук вандалів зазнав значних втрат. Після врятування рештки архіву переховувались в Острозькому братському музеї, який незадовго до тих подій, в серпні 1916 року, урочисто відкрили в Острозькому замку². У середині 30-х років левову частку документів вивезли до воєводського центру – Луцька, де архів став власністю Волинського товариства приятелів наук, а звідти перейшов до Волинського (Луцького) музею. Але на цьому міграція і розпорощування архіву не припинилися.

Постановою №704 від 16. 09. 1940 р. “Про охорону архівних матеріалів по м.Луцьку і районах Волинської області” з метою “охоронення архівних матеріалів” Волинський облвиконком вирішив: “всі залишені архіви і архівні матеріали установ та організацій бувшої польської держави, а також архіви приватних осіб, підлягають передачі історичному архіву Волинської області”³. Разом з іншими музейними матеріалами в новостворений архів потрапили також матеріали родинного архіву Єло-Малинських. З 10 травня 1951 року облдержархів отримав в своє розпорядження не пристосоване для зберігання архівних цінностей приміщення колишньої культової споруди – Луцької лютеранської кірхи. Через пожежу, яка трапилась в цьому приміщенні двома десятиліттям пізніше і, головно, через гасіння вогню водою деякі документи родинного архіву потерпають і сьогодні.

Таким чином, великий колись архівний масив сьогодні більшою частиною зберігається в Державному архіві Волинської області (кількість документів дуже загально можна обрахувати як 1000-1500 одиниць), меншою часткою в колекціях Волинського краєзнавчого музею (біля 120 окремих одиниць) і Острозького державного історико-культурного заповідника (до 100 окремих актів). Хронологічні рамки архіву такі: два найраніші документи датуються 1524 р. (не має безпосереднього відношення до Єло-Малинських, а тільки до споріднених їм Боговитинів) і 1543 р.; найпізніші акти стосуються господарської документації власників маєтку у ХІХ ст.

Загальна характеристика збірки така. В ній порівняно небагато є оригінальних актів. Більшість документів складають копії актового матеріалу,

зокрема, це виписи з канцелярських книг найбільших волинських замків: Луцького, Володимирського і Кременецького. За характером документи, переважно, складають так звану кримінальну хроніку роду – оскарження дій сусідів по землеволодінню. Менше є інформативніших актів про купівлю чи продаж землі, майна тощо. Зовсім в невеликій кількості архів утримує важливі для з'ясування родинних зв'язків тестаменти. На жаль, не збереглися очікувані в подібних випадках і особливо важливі для з'ясування витоків роду такі документи як великокнязівські чи королівські привілеї, або й іншого роду надання.

Зацікавити дослідників можуть матеріали архіву, які мають стосунок до сусідів Єло-Малинських по земельних і маєткових надбаннях. До таких зараховуємо Острозьких, Заславських, Вишневецьких, Осолінських, Конєцпольських та інших. Цікавою є невелика добірка документів шляхетських родин Боговитинів та Джусів (ці матеріали є найстаршими в архіві). Значний масив архіву складають матеріали родин, споріднених з Єловичами-Малинськими через шлюбні союзи у XVII та на початку XVIII століть. Це представники сімей, які походять з історичних польських теренів: шляхтичі Биковські, Зелінські (Желанські), Лєсньовольські, Красіцькі, Любовецькі, Жевуські та ін.

Уже в середині XVI ст. представники родини Єло-Малинських відігравали помітну роль в економічному і суспільному житті краю. Носії цього прізвища залишили значний слід і в наступних століттях. Проте питання про походження роду досі не з'ясовувалося, принаймні в доступних автору публікаціях. Спробу, яку в цій роботі буде оприлюднено, слід вважати гіпотезою. Окрім матеріалів родинного архіву Єло-Малинських, в дослідженні використані також додаткові джерела.

Для початку слід розібратись з пануючою на сьогодні версією про походження роду Єло-Малинських. Вона базується на документі 1446 року (за уточненням – 1437 р.), в якому йдеться про надання литовським князем Свидригайлом за добру службу своєму слугі Олефіру (“Ольйферу”) двох поселень: “села Глухни и селища Стаи”⁴. Після публікації документу практично усі дослідники почали вважати Олефіра за родоначальника Єло-Малинських⁵. Проте підстав для такого твердження немає. Нащадки князівського слуги – володільці Глух, стали іменуватися Глуськими.

За генеалогічною реконструкцією XVII ст. генеалогічного дерева роду Глуських*, яка зберігається в острозькій частині архіву Єло-Малинських⁶, останнім носієм прізвища Глуський був Григорій, згаданий останньо в 1510 р. як брацлавський підстароста⁷. Далі спадкоємцями Глух стають жінки роду: дочка Григорія Глуського – Богуміла (в першому шлюбі за Богда-

ном, сином київського владики; в другому – за Станіславом Медведем-Залеським) і його онука Богдана Богданівна (заміжня за Стефаном Достоевським). У 1567 р. Богуміла Медвідь (уроджена Глуська) відпродала Михайлу Єло-Малинському частину своєї родинної маєтності⁸, а перед 1585 роком вдова по Михайлу Богдана-Овдотя Єло-Малинська купила ще частку Глух у Богдани Достоевської⁹. Відтоді поселення Глухи належали роду Єло-Малинських. Таким чином, Олефіра слід вважати родоначальником роду Глуських, але аж ніяк не Єло-Малинських.

Генеалогію Єловичів документально починають перші носії цього прізвища – Гринко (Гринько) і Єско (Єсько), які згадуються між 1464 і 1488 роками¹⁰. Ні про їхні сім'ї, ні, тим більше, про батьків інформації не залишилося. За документом 1465 р. старший брат Гринко продав свою, відділену від Єсьчиної, частку села Долотче на Острожчині князеві Іванові Василевичу Острозькому. Як свідки, брати неодноразово ставлять свої підписи на актах купівлі/продажу нерухомості в Луцькому повіті, в якому, ймовірно, проживали.

В пізніший час до нащадків Гринька чи Єська можна віднести п'ять носіїв прізвища Єлович, які 1528 р. вписалися до реєстру русько-литовського війська: Федір, Юхно з сином Андрієм, Дашко, Грицько¹¹. У єдиного з них – Грицька після імені відсутнє прізвище Єлович, натомість пропоставлено власницьке топографічне іменування – Букоємський (тобто власник с.Букойма). Згаданий в цьому реєстрі Андрій Юхнович Єлович (він же Куневський) належав до молодшого покоління і був племінником Федору, Дашкові і, можливо, Григорію.

Відомо, що у Дашка Єловича була дочка Уляна та двоє синів – Михайло і Сокол. Уляна Дашківна вийшла заміж на князя Василя Івановича Велицького, представника згодом здрібнілої та вигаслої князівської родини¹². У середині 1570-х рр. Мартин Велицький, син Василя та Уляни, відпродав дядькам по матері свій дідичний маєток Велицьк, який відтоді, разом з іншими ближніми поселеннями, на кілька століть переходить до родини Єло-Малинських¹³.

Власне, сини Дашка Михайло і Сокол документально першими почали дописувати до свого прізвища приставку “Малинські”. А це означає, що ще раніше середини XVI ст. поселенням Малин уже володіли два-три покоління роду. Сокол Дашкович Єло-Малинський згадується в документах 1543¹⁴ і 1545¹⁵ років, але завжди в парі з Михайлом.

Вірогідно, Михайло (народився між 1500-1510 рр. – помер після 1572 р.) був старшим сином Дашка. Йому судилося стати центральною фігурою цієї галузки роду в XVI ст. На посаді волинського митника згадувався в 1563 р.¹⁶, згодом дістав уряд королівського маршалка¹⁷. В середині 60-х років

XVI ст. почав претендувати на прибуткове Луцьке війтівство, яке остаточно “стягнув” за борги від попередників на уряді Борзобогатих Красенських лише на початку 1570-х рр.¹⁸ Був близьким до князя К.-В. Острозького, в якого користувався довірою. За своє більш як 60-річне життя для своєї родини заклав солідні землеволодіння. Сім’ю створив з Богданою-Овдотею Гнівошевною Єловицькою. Згідно заповіту останньої в неї з Михайлом було десятеро дітей: Матвій, Остафій, Василь, Костянтин, Іван, Анастасія, Катерина, Олена, Раїна і Марухна¹⁹. Через шлюбні союзи діти Михайла і Богдани поріднилися зі значними князівськими і шляхетськими родинами Збаразьких, Друцьких-Любецьких, Головня-Острожецьких, Масальських, Сенют-Ляховецьких, Боговитинів-Шумських, Чапличів-Шпановських, Семашків.

У старшого Михайлового сина Матвія (помер 1615 р.²⁰) було троє дітей – Данило, Олександр і Єва. Про долю молодшого Олександра, який потрапив до рук люблінських єзуїтів, піклувалася мати Маруша-Тетяна Боговитинівна-Шумська, яка звернулася за допомогою до Львівського братства²¹. Єва вийшла заміж за Яна Лагодовського, але померла молодою²².

Старший син Матвія Данило Єло-Малинський (помер до 1661 р.²³) став добрим господарником і справжнім продовжувачем сімейних традицій збирання маєтків. За документами родинного архіву, хорунжим волинським і королівським ротмістром він вперше називається з весни 1630 року, а з кінця 40-х рр. XVII ст. стає белзьким каштеляном. Відомо, що в середині 1630-х рр. Данило Єло-Малинський змінив свою конфесійну орієнтацію з православного на уніата.

За дружину Данило взяв Гальшку Олександрівну Вільгорську, з якою мав єдиного сина Казимира (помер, ймовірно, у 50-і роки XVII ст.), хорунжича волинського. У Казимира з Євою Биковською було четверо синів: Данило-Адам, Іван-Кароль, Станіслав-Михайло, Матвій-Олександр. Онуки Данила забезпечили продовження роду Єло-Малинських по чоловічій лінії у двох наступних століттях. Зокрема, Станіслав-Михайло мав чотирьох синів – Антона, Лукаша, Стефана і Яна, які жили у першій половині – середині XVIII ст.

Другий син в сім’ї Михайла Єло-Малинського – Остафій, відігравав певну роль у волинських міжконфесійних змаганнях. З 1607 р. під іменем Євстафія він став єпископом-номінатом, а згодом, як Євгеній, єпископом на луцько-острозькій уніатській кафедрі (займав її до своєї смерті у 1618 р.). Ще за мирського життя зробив непогану кар’єру: разом зі старшим братом Матвієм тримав по черзі успадковане від батька Луцьке війтівство. Згодом обійняв посаду луцького підстарости і виборний уряд луцького гродського судді. За неповними даними, мав двох синів – Івана та Миколу.

Іван Малинський згадується як свідок на фундуші Олицькому колеґіуму в 1631 р.²⁴ Більше інформації є про Миколу Єло-Малинського, прихильника унії²⁵, який у шлюбі з княжною Христиною-Катериною Адамівною Вишневецькою мав бездітного сина та дочку Ізабелу, заміжно за поляком Адамом-Владиславом з Сєцина Красіцьким.

Схоже, третій син Михайла Василь сім'ї не мав. Після розподілу батьківського майна став власником Глух, для яких в 1590 р. домігся королівського привілею на осадження містечка й відтоді поселення стало називатися на честь первісного родинного гнізда – Новим Малином (пізніше Новомалином)²⁶. В майбутньому дідичем новоосадженого містечка став спадкоємець дядька Василя – Данило Матвійович Єло-Малинський. За подимним тарифом 1629 р. Новомалин (за старою традицією називався ще “Глухимісто”) нараховував 203 дими, із них “Нова осада” – 100 димів (28 міських, 72 замкової челяді – зброярів, возниць, кухарів, гайдуків, мулярів, шевців та ін.) та село Глухе або Старики – 103 дими²⁷.

Ще двоє синів Михайла Єло-Малинського – Костянтин (пом. у 1570-і рр.) та Іван (пом. після 1576 р.), не залишили потомства, тому в історії продовження роду не відіграли певної ролі.

До якого типу імен слід віднести власну назву “Єло”, що було покладене в основу прізвиська чи прізвища “Єлович”, поки що відповісти важко. Чи це так зване некалендарне ім'я слов'янського типу? Чи воно, наприклад, має тюркські корені? Або, можливо, це просто прізвисько, дане родоначальнику роду в якихось конкретних історичних обставинах. Пошуки в словнику давньоруської мови привели до такого результату: “Еловць – лоскут, вставлявшийся в трубку на вершине шлема”, і тут же – “– Татарское “елоу” – флаг”²⁸. Тобто, конструкція “Єло” близька до названих в словнику, а ці останні означають невеликий шмат кольорової тканини, який в шоломі воїна служив відзнакою (прапорцем). Щоправда в словнику сучасної татарської лексики відповідником слова “прапор” є татарське слово “элэм”²⁹.

Відправною точкою для пояснення походження роду може послужити родинний герб Єло-Малинських – “П'ятиріг”: п'ятикутна зірка, на вершині якої половина геральдичної лілії. Печатка з його відтиском збереглася на документах з колекції острозького заповідника. Перший документ датується 29 травня 1565 р.³⁰; скріплений печаткою Михайла Єловича Малинського з ініціалами “М Е” (Михайло Єлович). Другий відтиск на документі 24 червня 1576 р.³¹, з особистою печаткою Івана Михайловича Малинського з такою ж композицією та ініціалами “І М”. Третій документ датується 1603 р. і засвідчений печаткою луцького гродського судді Остафія Михайловича Єло-Малинського³². В цьому

випадку щит розділений на чотири поля, власний герб Остафія – п'ятикутна зірка “П'ятиріг” з половиною лілії знаходиться у геральдичному правому верхньому полі. В усіх випадках відтиски є паперово-воскови ми кустодіями.

В нашому випадку семантика самої п'ятикутної зірки “П'ятиріг” не зовсім ясна і до чіткого пояснення поки що не надається. Але зірка не єдиний знак в гербі “П'ятиріг”. Половинка геральдичної лілії, яка в багатьох українських гербах дістала назву “Кірдея”, наводить на думку, що існує якийсь зв'язок між родиною Єло-Малинських, а радше усіх Єловичів, з відомим на українських землях родом Кірдеїв/Кірдевичів, які виводили свій рід від перекопського хана, тобто є тюркського походження³³.

Треба зауважити, що до видозміни герба “П'ятиріг”, але із збереженням назви, належали шляхтичі Долмати/Долматовичі (Ісайковські), тюркське походження яких не викликає сумніву. Герб Костянтина Долмата під назвою “П'ятиріг” можна побачити у київському друці 1624 р. творів Іоана Златоуста³⁴. Герб чотиричасний; “П'ятиріг” розміщений у головному геральдичному полі – правому верхньому. На увесь герб видавцем книги Тарасієм Левковичем Земкою написаний вірш-посвята під заголовком “Герб зацной и шляхетской фамілії Панов Долматов”. Гербова композиція під назвою “Пяторог” складається з власне п'ятикутної зірки і меншої шестипроменевої зірки в правому верхньому куті цього поля. У вірші цей герб оспіваний так:

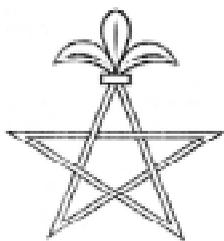

Рисунок герба “П'ятирог” з печаток з фондів ОДКЗ

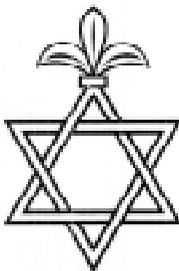

Рисунок герба “П'ятирог” Словичів за Б. Папроцьким (насправді тут зображена гексаграма, на відміну від пентаграми “П'ятирога” з автентичних печаток)

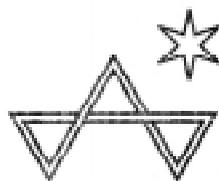

Рисунок герба “П'ятирог” К. Долмата з книги 1624 р.

“Под звіздуо – Пяторогъ, смысловъ пятакаих/ Знакъ позверхнихъ и внутрнихъ: же ихъ от вшелякихъ/ ховаючи завше злобъ, Святыхъ шоль стопами,/ Которыи при Христѣ зовутся звиздами” (текст адаптований автором статті). “П’ятиріг” К. Долмата є видозміненою конфігурацією “П’ятирога” Єло-Малинських, з різницею тільки в елементах: шестипроменевої зірки в першому випадку і лілеї (“Кірдеї”) в другому. В основі цих двох гербів лежить однакова геральдична семантика і одна самоназва, тому їх носії первісно мусили б належали до одного родоначальника.

Цікаво, що один із Долматовичів – Дмитро, свого часу, у січні 1567 р., став зятем в родині Єловичів Букоємських, пошлюбивши Федору Єловну, дочку Григорія Єло-Букоємського і Марини Русинівни³⁵.

За укладачем польського гербовника В. Хржановським якийсь Чаплич, представник відомого на Волині роду, який за версією Н. Яковенко має спільне коріння з Кірдеями, належав до герба, в якому головною фігурою є геральдична лілея – Кірдея, під якою зображена п’ятикутна зірка, тобто, знайомий вже нам “П’ятиріг”³⁶. Отже, як мінімум два знаки – Кірдея і П’ятиріг, є вказівниками на спільне походження тих, в гербах яких вони знаходяться.

За моїм спостереженням, спільне коріння Єловичі (в т.ч. Малинські) мають і з волинською родиною Джусів, яка також походить від Кірдея. Ось як це “озвучує” люстрація Луцького замку 1552 р.: “... *городня панов Гостских с Крупоє, і Козинского с Толмахова, і Вілігорских з Вілігора і з інших сіл, і Джусичов із іменій їх отчизних: і Валахова з Борбина, і Єловичов і Сенька Посника з Івачкович, і Андрея і Семена с Кунева, і Михайла і Грицька з Болотковцов і з Ляхова добре уроблена*”³⁷ (підкреслені маєтності Джусичів – О. Б.). Походження родин Гойських (Гостских), Козинських, Вілігорських та Джусів від спільного родоначальника – Кірдея, в науковій літературі не викликає заперечень³⁸. Але, як бачимо, в одному ряду з безперечними Джусичами, синами Ігната Олехновича Джусича – “*Михайлом і Грицьком з Болотковцов і з Ляхова*”, названі ще представники роду Єловичів: “*Єловичов і Сенька Посника з Івачкович, і Андрея і Семена с Кунева*” (ці двоє останніх – Єло-Куневські – О. Б.).

Аргументи на користь тюркського походження волинського шляхетського роду Єловичів можна приводити і з інших документальних джерел. Можна пошукати докази на користь такого твердження також в шлюбних партнерствах, які укладались Єловичами з іншими вихідцями зі Степу. Це прослідковується за збереженими сфрагістичними пам’ятками та матеріалами геральдичних збірників. Укладання договорів купівлі і продажу земельних володінь переважно зі своїми кровними в минулому родичами, як це демонструє сім’я Михайла Єло-Малинського, теж може свідчити на користь запропонованої гіпотези.

Інтерес до українського шляхетського роду Єло-Малинських в наш час тільки починає зароджуватися. У ефективному дослідженні його історії в найбільшій пригоді може і повинен стати збережений родинний архів, який дійшов до наших днів і зберігається в установах Волинської і Рівненської областей.

* Принагідно висловлюю щирю подяку п.Олександру Позіховському з Острога за ознайомлення мене з цим важливим для дослідження документом.

Література

1. Волинський краєзнавчий музей (далі – ВКМ). Архів Братства імені князів Острозьких, інв. КДФ–553. – Арк.555–555^{об}.
2. Бірюліна О. Архів Братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія і сучасність. Наук. зб. Вип. II. – Луцьк, 1999. – С.32–35.
3. Постанова зберігається в Державному архіві Волинської області (далі – ДАВО).
4. Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie /Przyg. Z.L.Radziwiński, P.Skobielski, B.GorczaK. – Lwów, 1887. – Т.1. – S.42.
5. Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Т.VII. – S.264; Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. / Сост. Н.И.Теодорович. – Т. II: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – Почаев, 1889. – С. 786; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1986. – Т.II. – С. 147; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Część II. Ziemie ruskie Korony. – Т.5: Województwo Wołyńskie. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1994; Гречило А.Б., Терлецький Ю.П. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – Київ, Львів, Рівне: УГТ, 2002. – С.49.
6. Острозький державний історико-культурний заповідник (далі – ОДІКЗ), старий інв. №68 III.
7. Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, wydane przez B.GorczaKa. – Lwów, 1890. – Т. III (1432-1534). – S. 66, 75.
8. Опись актовой книги Киевского Центрального архива №2093 (1565-1569 pp.). – Киев, 1895. – С.18.
9. ДАВО. Ф.312, оп.1, спр.6.
10. Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie /Przyg. Z.L.Radziwiński, P.Skobielski, B.GorczaK. – Lwów, 1887. – Т.1. – №. 57, 61, 68, 76, 77, 82, 85, 88.
11. Archiwum Książąt Sanguszków w Sławucie, wydane przez B.GorczaKa. – Lwów, 1890. – Т. III (1432 - 1534). – S. 323.
12. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – С. 331.

13. Бірюліна О. Неопубліковані рукописні джерела з родинного архіву Єло-Малинських до історії сіл Велицького ключа // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції ... м.Ковель, 23–24 жовтня 2003р.* Зб. наук. праць. Ч.І. – С. 295-298.
14. ВКМ. Архів Єло-Малинських. Інв. № КДФ–4307.
15. Див. матеріали ревізії Луцького замку 1545 р.: *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.* – К., 1867. – Ч.4, т.1.
16. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Сост. Н.И. Теодорович.* – Т. II: *Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский.* – Почаев, 1889. – С. 845.
17. ВКМ. Архів Єло-Малинських. Інв. № КДФ–9073.
18. Там само.
19. ДАВО. Ф.312, оп.1, стр. 6, арк.1-6.
20. Пам'ятки. Архів Української церкви. Т.3, вип.1: *Документи до історії унії кінця XVI – першої половини XVII ст.* / Упор. М.В. Довбищенко. – К., 2001. – С.421.
21. Центральний державний історичний архів України у м.Львові. Ф.129, оп.1, стр.407.
22. Див.: *Кременецький земський суд. Описи актових книг.* – Вип. II. – К., 1965. – С. 39, 79, 136.
23. ДАВО. Ф.312, оп.1, стр.77, арк.20.
24. ВКМ. Інв.№ КДФ-1262.
25. Пам'ятки. Архів Української церкви. Т.3, вип.1: *Документи до історії ...* – С.52.
26. Заяць А. *Урбаністичний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.* – Львів, 2003. – С. 61.
27. Баранович О. *Залюднення України перед Хмельниччиною.* – К., 1930. – Ч.1: *Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* – С.52.
28. Срезневский И.И. *Словарь древнерусского языка. Репринтное издание.* В 3-х т. – М.: Книга, 1989. – Т.1, ч.2. (Е – К). – С.825.
29. *Татарсько – український словник / Під заг. ред. С.Ш.Замалеєва.* – Харків: Прапор, 2002. – С. 154.
30. ОДІКЗ. Інв. № КН 23822 / III-Д-9202. Дякую п.О.Позіховському за промальовку зображень і допомогу в роботі з цією і двома наступними печатками.
31. ОДІКЗ. Інв.№ КН 23825 / III-Д-9204.
32. ОДІКЗ. Інв. № КН 23831 / III-Д-9210.

33. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця . . . – С.128–136.
34. Иоанн Златоуст. Бесіди на діяння святих апостолів. – Київ: друк Лаври, 24 серпня 1624 (Книга з книжкової колекції ВКМ, інв. № КДФ – 18456). Герб розміщений – с.3 нн 1-го рахунку.
35. Волинські грамоти XVI ст. /Упор. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. –К.: Наукова думка, 1995. – С.21-22.
36. Из кн.: Herbarz szlachty polskiej Władysława Nowina – Chrzanowskiego. – Bonn, 1982.
37. Див. позицію 33.

Наталія БОНДАР (Київ)

Унікальний примірник Острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ

Давні книжки, вік яких нараховує сотні років, мають свою унікальну долю. Ця доля – купівля-продаж, зміна власників, вкладення до храму – відбилася на їхніх сторінках у вигляді записів, екслібрисів та суперекслібрисів, печаток, штемпелів, давніх шифрів, потекстових коментарів, унікальних оправ, рукописних вставок, малюнків та інших самобутніх ознак. Тому вже давно дослідниками сприйнята та не підлягає дискусії теза про унікальність кожного примірника стародруку як самостійної вартісної пам'ятки. Найцікавішими в цьому сенсі серед кириличних видань, як правило, є Євангелія, Біблії, Апостоли. До них ставилися бережливіше, їх передавали від дідів та батьків дітям, вкладали до церков та монастирів, їх читали, та коментуючи на берегах, фіксували на їхніх сторінках дати народження та смерті близьких, певні історичні події, нерідко грошові прибутки та витрати та багато іншого. Тому давні кириличні стародруки ставали не тільки пам'ятками культури, а й до певної міри ужиткового мистецтва. Перше українське кириличне видання біблійного тексту – знаменита Острозька Біблія 1581 р., що по праву стоїть в ряду віхових світових стародруків, збереглася до нашого часу у досить значній кількості примірників. За останніми підрахунками, десь до 350, тобто дещо менше ніж чверть тиражу¹. Примірники цього видання є в багатьох бібліотеках та музеях України, в тому числі й у Києві. Тільки в зібранні НБУВ нараховується 18 Острозьких Біблій 1581 р. Незважаючи на таку значну їх кількість кожна з Біблій є цінною, цікавою та непересічною пам'яткою.

Нашу увагу привернув один з примірників, унікальний комплекс провенієнцій та маргіналій якого дозволяє прослідкувати долю книжки майже від часу видрукування й досьогодні. Цей примірник (ВСРВ, шифр Кир.652)

відомий дослідникам і аналізований ними в багатьох публікаціях² головним чином через давні власницькі записи Василя Зенковича-Тихинського 1594 р. Записи виконані через 13 років після виходу книжки, що досить багато в порівнянні з іншими виданнями Івана Федорова – маємо Апостол 1564 р. з вкладними записами того ж року. Але для масиву примірників Острозьких Біблій цей запис можна вважати серед найдавніших та найцікавіших не тільки для зібрання НБУВ, а й взагалі.

Аналіз маргіналій та провенієнцій Василя Зенковича (на український лад Зінковича) вказує на високу освіченість їх автора та здібність до віршування. Він не тільки залишив велику кількість нотаток білорусько-українською та польською мовами, в тому числі поетичні рядки, а також власноруч розбив майже увесь біблійний текст на окремі вірші або версети за зразком західних Біблій. Він зазначає, що звірив острозьку Біблію з іншими текстами Святого Письма, на жаль, не вказавши, з якими саме. Можливо, йдеться про польські видання Біблії. На той час були видруковані в Кракові католицька Біблія 1561 р. в друкарні С. Шарфенберга в перекладі Іоанна Нича Леополіти (перевидана 1575 та 1577 рр.) та протестантські переклади, підготовлені кальвіністами та видруковані у Бересті 1563 р. та в Несвіжі за редакцією Симона Будного у 1572 р. Можливо, що звірка велася і з чеським текстом. З яким саме виданням звірив Острозьку Біблію В. Зенкевич, можна буде судити лише при проведенні порівняльного текстологічного дослідження.

В деяких випадках В. Зенкович залишив невеликі потекстові коментарі та примітки на полях, заміняв незрозумілі слова синонімами, іноді змінив розподіл глав, підкреслив або закреслив окремі слова або невеликі уривки, які, на його погляд, підлягають вилученню. Часто вказував, що певні рядки належать до іншої глави або книги. Окремі частини, серед них книги Юдиф, Есфір, залишилися нерозділеними. Цікаво також, що нумерація аркушів подекуди виконана кириличними, подекуди – арабськими цифрами. Можливо, у відповідності до тих текстів, з якими йшла звірка. Взагалі глоси на полях цього та інших примірників острозької Біблії мають стати об'єктом самостійних досліджень.

Довгий час пошуки відомостей про В. І. Зенковича-Тихинського не мали конкретних результатів. Ми спробували пов'язати його з заможним львівським братчиком, власником фольварку Іваном Зінковичем (Зенковичем), що приблизно в той же час на рубежі 16-17 ст. надавав чималі кошти на діяльність братства, що зафіксовано в архівних документах⁴. Жив у Львові та в Снятині. На початку 17 ст. В. Зінкович помер, грошові внески у 1606-1610 рр. сплачувала братству

його вдова. Але характер прізвища Василя Зенковича-Тихинського вказував на його дрібношляхетське, вірогідніше білоруське походження, братчик Іван Зінкович належав до міщанського стану. Хоча абсолютно виключити можливість їхніх родинних стосунків не можна за браком відповідного фактографічного матеріалу.

Випадково нам все ж таки вдалося виявити деякі документальні відомості стосовно автора маргіналій В. Зенковича та декількох його родичів. Йдеться про матеріали типових для того часу судових справ в зв'язку з майновими конфліктами між небагатими шляхтичами Зенковичами-Тихинськими та селянами сусіднього з ними села Озеран⁵, підданими Києво-Печерського монастиря. В 1556 р. з приводу нападу монастирських озеранських селян на конопницьку землю Тихинського маєтку⁶ Зенковичів королю скаржилися Іван та Ізмаїл Олексійовичі Зенковичі, слід вважати, що батько й дядько Василя Зенковича⁷. В 1584 р. й пізніше знову були зафіксовані випадки нападу озеранських селян Річицького повіту, підданих Києво-Печерського монастиря, на сільця Фалесевичі та Конопличі, що належали Зенковичам, на що вже скаржилися брати Василь та Юрій Зенковичі⁸. Відомо, що Юрій [Іванович] Зенкович-Тихинський, тобто брат Василя Зенковича, в 90-ті рр. 16 ст. обіймав посаду річицького земського судді.

Записи на острозькій Біблії, датовані тим же часом, виконані все ж не в Тихинському маєтку, а у невеликому білоруському містечку Подорозьку⁹. Чому там, а не в Тихинську мешкав автор маргіналій, історія замовчує. Можна звернути увагу ще на один документ 1642 р., де група новогрудських “панів” кальвініського віросповідання, серед яких Самуїл Зенкович, скаржиться на настоятеля Лавришівського та Новогрудського монастирів, що їх притісняє. Цілком можливо, це родич Василя Зенковича-Тихинського.¹⁰ В числі тих же шляхтичів зазначені Самуїл та Ярош Римші – безперечно, родичі Андрія Римші, що був укладачем покажчика до Нового Завіту 1581 р. видання, відомого під назвою “Хронологія”.

Пізніше примірник опинився в Жировицькому Успенській монастирі під Слономом, що знаходиться на досить близькій відстані від Подорозька. Невідомо, чи сам В. Зенкович вклав книжку в монастир, чи його нащадки. На книжці міститься характерний кириличний запис скріпою, виконаний великими літерами чорним вицвілим чорнилом про приналежність Біблії Жировецькому монастиреві чину св. Василя 1758 р. Відомо, що з початку 17 ст. цей монастир став василіанським. Жировицький монастир й досьогодні належить до визначних культових християнських осередків Білорусі. Він відомий своєю чудотворною Жировицькою іконою Богородиці, був та залишається місцем паломництва білорусів, українців, поляків.

Взагалі в багатій на рукописні та друковані пам'ятки бібліотеці Жиро-

вицького монастиря було щонайменше дві острозькі Біблії 1581 р. Друга з них, із записом Київського уніатського митрополита, архієпископа Полоцького Афанасія Селяви (р.н.н.-1655), на сьогоднішній день зберігається в Вільносі. Вона в складі основного масиву книжок книгозбірні Жировицького монастиря, при якому також діяла духовна семінарія, в XIX ст. була передана Віленському Свято-Троїцькому монастиреві, потім перебувала у бібліотеці ім. Врублевських, зараз у фондах бібліотеки АН у Вільносі¹¹.

Далі відомо, що в другій половині 18 ст. наш примірник острозької Біблії потрапив до бібліотеки останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського (1732-1798), відомого своєю освіченістю та бібліофільством. Складно сказати, чи книжка була подарована йому, чи придбана його агентами для кількатисячного королівського зібрання, яке Понятовський мріяв перетворити в публічну бібліотеку. Острозька Біблія 1581 р. стала одним з кількох кириличних видань, що відклалися в королівській бібліотеці.

Королівське зібрання розташовувалося в окремій спеціальній бібліотечній залі Королівського замку у Варшаві. Острозька Біблія відображена в 11-томному каталозі бібліотеки, що складений бібліотекарем короля, вченим, нумізматом та бібліофілом Яном Альбертранді (1731-1838)¹². Цю книжку спіткала та ж доля, що й цілісну бібліотеку¹³. Книжка зафіксована і розміщувалася під шифром "Reg. Theolog. 66a". Після смерті короля його бібліотека разом з іншим майном перейшла у власність його племінника Юзефа Понятовського, від якого була придбана відомим освітнім діячем Тадеушем Чацьким у 1803 р. для новостворюваної Волинської гімназії у Кременці. Цінна королівська бібліотека, фонди якої склали більше ніж 15 тисяч книжок, стала основою книгозбірні такого визначного освітнього закладу, як Волинська гімназія, з 1819 р. перетворена на Ліцей. Впродовж півтора століття Острозька Біблія 1581 р. розділяла долю книжкового зібрання Кременецького Ліцею, що після його закриття в 1831 р. стало фундаментом бібліотеки новоствореного Київського університету св. Володимира. Вже на тлі постреволуційної реформації давніх книжкових зібрань у 1927 р. в складі університетської книгозбірні було передане до Всенародньої Бібліотеки України (тодішня назва НБУВ). Напевне, в 30-ті рр. 20 ст. цей примірник був відібраний серед багатьох інших стародруків для створюваної колекції кириличних видань у Відділі стародруків та рідкісних видань, де він зберігається й до сьогодні.

Багатовакова історія цього примірника Острозької Біблії відбилася й на фізичних особливостях пам'ятки. Хоча збережені всі аркуші, але деякі з них забруднені, пошкоджені, з втратами фрагментів, зокрема, титульного аркуша, непрофесійно реставровані. Цікаво й те, що книжка має найбільші порівняно з іншими 17 примірниками розміри аркуша – 311 x 202 мм. До

особливостей примірника слід віднести наявність одразу обох післямов – 1580 та 1581 рр. Дослідникам відомі й інші такі примірники. Спочатку вміщена нижня частина аркуша 1581 р., приклеєна зворотньою стороною, а потім кінцівка 1580 р. повністю. Цікаво, що маленька гравірована марка Івана Федорова, трохи відмінна від оригінальної, ретельно вимальована над післямовою 1580 р. на папері з філігранню 1832 р.

Цікава оправа примірника, монтована з кількох типів шкіри, якими обтягнено дошки: світлого пергамену, використаного для нижньої кришки, та коричневої шкіри з тисненням для верхньої кришки. На корінці пергамен обклеєний темно-червоним папером. Відомо, що шкіра була коштовним матеріалом, тому використовувалася кількаразово. Тиснення верхньої кришки складається з рамки рослинного орнаменту, чотирьох наріжників з євангелістами, овального середника з розп'яттям та смужки в'язі з назвою “Бібліє словенські”. Дірочки від цвяшків свідчать, що оправу прикрашали й металеві наріжники, тепер втрачені. Частково збереглися застібки з металу та шкіри. Обріз фарбований темним. Можемо твердити, що книжка реставрувалася в 30-40 рр. 19 ст. – зокрема, було замінено форзаци. Для них використано папір 1832 та 1844 рр.

Насамкінець зазначимо, що ми досліджували примірник, вже відомий і вивчений іншими книгознавцями, і переконані, що він таїть в собі ще багато нового, особливо в області потекстових маргіналій. Що вже й казати про інші числені примірники Острозьких Біблій 1581 р., що зберігають немало загадок та чекають уваги фахівців.

Література

1. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Св. кат. – Кн. 1. – М., 2003. – С.592-594; Немировский Е.Л. Острожская Библия // Федоровские чтения. 2005. – М., 2005. – С.90-166.

2. Немировский Е.Л. Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978. – С.63; Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974. – С.139; Ісасвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С.162 (фото); Шамрай М. А. Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України // Український археографічний щорічник. – Нова сер. Вип. 2. – К., 1993. – С.48-49; Шамрай М.А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фондів НБУВ. – К., 2005. – С.66 (№ 67); Бондар Н.П. Острозькі видання в колекції кириличних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. – № 4. – 1998. – С. 22; Ковальчук Г.І., Бондар Н.П., Кисельов Р.Є. Острозькій Біблії – 420 // Бібліотечний вісник. – № 6. – 2001. – С. 48-51; Бондар Н.П.

Примірники острозької Біблії у фондах НБУВ. – Український археографічний щорічник. Нова сер. – Вип. 8-9. – К. – Нью-Йорк, 2004. – С.142-144; Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта ... – С.590; Шамрай М.А. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15-17 ст. з фонду НБУВ. – К., 2005. – № 67. – С.66-67.

3. Гусева А.А. Издания кирилловского шрифта ... – С.590-594.

4. АЮЗР. – Ч.1. Т.11. – К., 1904. – С. 19, 21, 26, 29, 43, 73.

5. Озерани – населений пункт Рогачівського р-ну Гомельської обл. Білорусі.

6. Тихиничі – там само.

7. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. 1470-1700. – СПб., 1897. – С.25. № 45.

8. Там само. С. 50. № 105.

9. Там само. С. 268-269. № 729.

10. Подорозьк – зараз Волоковиського р-ну Гродненської обл. Білорусі.

11. Тумялис Ю.Г. Некоторые экземпляры Острожской Библии в книгохранилищах Литвы // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С.203-204; Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина... – С. 160.

12. НБУВ ІР. Ф.300. Систематический каталог библиотеки С. А. Понятовского. Т.2. Theologia. Арк.15.

13. Ласкажевська Х. Історія бібліотеки останнього польського короля // Бібліотечний вісник. 2001. – № 3. – С. 19-28; Колесник Е.А. Книжные коллекции ЦНБ АН УССР. – К., 1988. – С.17-24.

Олександр БУЛИГА (Рівне)

Друкарня Почаївського монастиря в період його юрисдикційної належності уніатській церкві (1730-1831)

Історія друкарні Почаївського Свято-Успенського монастиря привертала не одне покоління дослідників. Особливо їх цікавив час, коли обитель перебувала у юрисдикційній належності Уніатській церкві, саме тоді видавничий доробок монастиря був найвагомішим. У даній статті зроблена спроба проаналізувати василіанську добу Почаївської обителі на основі історичних досліджень та збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею, у якій зберігається значна частина монастирських видань.

Першою науковою спробою дати огляд діяльності почаївської друкарні

можна вважати статтю А. Петрушевича [1]. Значна частина історичних досліджень та розвідок, документальних матеріалів, присвячених питанню функціонування монастирської друкарні представлені на сторінках часопису “Вольнския Епархиальныя Ведомости”. У 1877 році цю тему підняв С. Барановський, зробивши невеликий огляд роботи Почаївської друкарні [2]. Необхідність комплексного підходу до вивчення видавничої діяльності монастирської друкарні було запропоновано у 1907 році. Передбачалося збирати історіографічні відомості про роботу Почаївської друкарні та відшукувати документальні матеріали [3]. 1909 року була зроблена спроба прослідкувати взаємовідносини між друкарнями Почаївського монастиря та Львівського братства [4]. У статті перехід обителі від православних до уніатів характеризується, як “сумна для Православної Церкви подія”, яка, проте мала найкращі наслідки для розвитку життєдіяльності Почаївського монастиря. Зі стану інертності, в якому знаходилась обитель до того часу, василіани повернули її на шлях широкої просвітницької діяльності. Для цього, на думку анонімого автора, монастир мав найкращі умови.

До питання роботи Почаївської друкарні неодноразово звертався І. Огієнко, присвятивши цій темі окремі розділи у своїх працях [5, а)217-230; б)299-330], бібліограф М. Бойко, який зібрав історіографічні матеріали про монастирські книги [6], дослідник Ю. Тиховський [7], історик Я. Ісаєвич [8], вітчизняні мистецтвознавці [9].

Початок друкарської справи в Почаївському Свято-Успенському чоловічому монастирі, певною мірою, пов’язаний з переходом обителі під юрисдикцію Уніатської церкви, зокрема, чернечого чину василіан (1712). Зміна конфесійної належності прискорила відкриття стаціонарної чернечої друкарні, яка постала згідно привілею короля Августа II від 18 жовтня 1732 року. Почаївський монастир отримав право на відновлення друкарні і видавництво книг “руським, польським та латинським діалектом” [10]. “Право на відновлення” можна пояснити тим, що ще у 1618 році у Почаївській обителі була видрукувана книга “Зерцало Богословия” мандрівним друкарем Кирилом Транквіліоном Ставровецьким. Саме цей факт, найімовірніше, спричинив відповідне формулювання у королівському привілеї.

Хоча існує думка про те, що робота стаціонарної друкарні в монастирі розпочалась у православну добу, ще у XVII ст. При цьому називаються тогочасні почаївські друки, що до наших днів не збереглись [11,287].

Від самого початку роботи почаївської друкарні, монастир зіткнувся з протидією з боку Львівського ставропігійного братства, яке було монополістом на ринку кириличної друкованої продукції й усіяло перешкоджало

випуску почаївських видань [12]. Судові процеси між братством та монастирем розтяглись більш як на сорок років. Заборони на право друкування Почаєву змінювались привілеями, що дозволяли випускати книги. Останній документ у непростих стосунках монастиря та братства – рішення королівського суду від 26 червня 1771 року [4,809]. Згідно нього, Почаївській друкарні заборонялось друкувати лише ті книги, які друкують братчики. Після першого поділу Речі Посполитої монастирська та братська друкарні опинились по різні сторони кордону, у різних державних утвореннях і не могли представляти претензії одна одній. Вільно почаївські уніатські друки все ж таки розповсюджувались у Львові, проте це сталося у пізнішому часі. (1861 року місцевий купець Михайло Димет, розпродав їх у місті Лева, попередньо придбавши, на той час вже у православному Почаївському монастирі) [5а,226].

З 1772 року майже до кінця XVIII ст., почаївські книги не зустрічали перешкод у видавництві та розповсюдженні на території Речі Посполитої. В цей період відновились контакти Почаєва та Києва. Їх започаткуванням можна вважати запрошення ще у 1730 році до роботи в новоствореній друкарні Почаївського монастиря словолитника Івана Доликевича, який відлив потрібні літери, та Андрія Голоти, які став першим гравером почаївських видань [8,463]. Обидва спеціалісти друкарської справи пройшли хорошу практику у Києві, найімовірніше, у відомій на той час друкарні Києво-Печерського монастиря.

Після отримання можливості активно працювати, доробки Почаївської друкарні стали добре відомі не тільки в Речі Посполитій, але й поза її межами. Проте знову почаївські видання стали порушниками монопольних прав на книгодрукування. 1778 року в Києві було розпочато судову справу проти Якова Сербина, який порушив лаврську монополію на випуск та поширення друків. За ухвалою суду в нього було конфісковано дошки та надруковані аркуші, а також букварі Почаївської друкарні, які він продавав [13, 12].

Після другого та третього поділів Речі Посполитої Почаїв та Київ опинились у складі однієї держави. Незважаючи на різне конфесійне підпорядкування, контакти між монастирськими друкарнями тривали. Належність до різних церков змушувала співпрацювати нелегально. Керівники друкарень Спиридон Коберський (Почаїв) та Іюстин (Київ) підтримували між собою дружні стосунки. Як відзначав останній, обидва друкарі „зважаючи на свою належність до однієї нації і давнє знайомство” домовились про спільні видання. Спиридон надсилав до Києва дрібні почаївські друки, а Іюстин додруковував до них титульні аркуші, з позначенням Київської друкарні. Частина розмноженого накладу надсилалась до

Почаєва. Ці незаконні дії були розкриті 1801 року [8,466]. Розгляд цієї справи засвідчив, що в Київ з Почаєва надходили впродовж тривалого часу великі транспорти книжкової продукції василіан у вигляді аркушів без оправи, які брошурувались в Києво-Печерській лаврі, а потім розсилались для продажу в православні монастирі та храми [14,61].

Наприкінці XVIII ст. з позначкою Почаївської монастирської друкарні Чину Святого Василя Великого виходили книги старообрядців. У 1784 році з Чернігівщини до Почаєва прибув представник старообрядців Василь Желізняк для того, щоб домовитись з василіанами про видавництво необхідної старообрядницької літератури [15,8]. Документи Почаївського архіву підтверджують стосунки купця Василя Желізняка з монастирською друкарнею в особі її керівника Спиридона Коберського [16]. Проте угоди про видавництво відповідних книг не віднайдено.

Значна частина почаївських друків зберігається у музеях, бібліотеках, храмах. Чільне місце посеред експонатів Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ) належить історико-церковній колекції, у якій, зокрема, представлено різноманітну друковану продукцію, що видавалась в Острозі, Дермані, Львові, Києві, Москві, Варшаві та інших містах і містечках Європи від кінця XVI ст. Найбільшу кількість друкованих матеріалів церковного походження становлять друки Почаївської Свято-Успенського монастиря.

Про те, що найбільш активно почаївська друкарня працювала в уніатську добу свого існування, вказують і друки музейної збірки. Більшість почаївських видань, що зберігаються у РОКМ, були надруковані уніатами. Серед уніатських видань необхідно виділити “Службениць” (має два титули, один з них позначений 1734, другий – 1735 роком). У музеї зберігається два екземпляри цього видання [17]. “Службениць содержашч в себї по чину святія восточния церкви літургію иже в святых отца нашего Іоанна Златоустого и прочая і іерейская служенія...” є першою книгою стаціонарної монастирської друкарні. Окремі дрібні друки видавались у Почаєві ще на початку тридцятих років XVIII ст. Це проskomідійний листок, пісні на честь ігумена Іова Желіза та пастирські послання Луцького Єпископа Феодосія Лубенецького-Рудницького [8,463]. Саме з посвятою Рудницькому, який до 1730 року був настоятелем Почаївського монастиря, а перед тим ректором Гоцанської школи, видано “Службениць”. Обумовлено це тим, що саме Феодосій Рудницький та його наступник на посаді ігумена у Почаївському монастирі домоглись права відкриття друкарні.

Почаївські уніатські друки із збірки РОКМ, у переважній більшості – це богослужбові видання, надруковані церковно-слов'янською мовою. Проте у монастирській друкарні виходили й україномовні книги “славенским

руським язиком”, “щоб вигідніше було з них свойственным язиком руським народ научати” [18,55]. Дослідники звертають увагу, що “у низці почаївських друків, особливо другої половини XVIII ст., впроваджувалась мова, близька до народньорозмовної української мови” [8,465]. В РОКМ зберігається декілька таких видань, посеред яких найвідомішими є “Народовещание или слово к народу кафолическому” (1768) [19] та “Беседы парохіальныя” (1789) [20]. “Народовещание...” крім вказаного року видавалось ще двічі (1765, 1778). Цей твір є помітним явищем української літератури і належить до числа ораторської та повчальної прози.

Почаївські друки уніатського періоду відзначаються високим рівнем поліграфічного виконання. Вони прикрашені гравюрами відомих митців того часу Йосипа та Адама Гочемських, Федора Стрільбицького, Івана Филипівича, Федора Охримовського та інших відомих граверів. Помітним є досягнення почаївських майстрів у декоративному оздобленні. Їх заставки, кінцівки та художні ініціали належать до найкращих надбань українського книжкового мистецтва XVIII ст. Також почаївські видання того часу вирізняє гарний крій шрифтів. Таким прикладом високого мистецького рівня виконання та оформлення є зокрема, книги “Службеник” (1734–35) [17], (1791) [21], “Трефологионъ” (1777) [22], “Апостоль” (1783) [22], “Євангеліє” (1780) [23]. Почаївські “Євангелія”, що зберігаються в РОКМ, мають чудові оклади – роботи почаївських золотарів.

За підрахунками дослідників, всього від початку існування друкарні до 1800 року у ній побачило світ понад 355 видань (Марія Підлипчак-Маєрович нараховує 394 позиції), тобто більше, ніж видала за той час друкарня Києво-Печерської лаври. 1743 року у монастирській друкарні був вилитий латинський шриффт прямого та курсивного накреслення, що дало змогу видавати книги польською та латинською мовами. Проте пріоритетне значення становили кириличні друки.

XVIII ст. стало для монастиря загалом та його друкарні, зокрема, “золотою” добою, в яку обитель значно розбудувалась, стала відомою завдячуючи також і книгам, що виходили тут у цей період. Понад 60 % монастирської друкованої продукції становить літургійна література, а також збірники проповідей, пісень та молитов. Світська продукція представлена шкільними підручниками, словниками, популярною історичною літературою, перекладами античних творів [24,279]. Окремо необхідно відзначити „Богогласник” (1790), який пізніше перевидавався і став надзвичайно популярним як серед уніатів, так й православних.

Почаївський монастир уніатської доби намагався за допомогою засобів друку охопити увесь спектр впливу на християнську спільноту. Вихід українськомовних та польськомовних книг, латиномовної літератури на тлі цер-

ковнослов'янських видань засвідчив асиметричне, нелінійне спрямування національно-конфесійної орієнтації обителі. Нові дослідження минулого почаївської друкарні, пошук невідомих монастирських видань, аналіз здійсненої роботи в уніатську добу дасть змогу ще краще оцінити значення Свято-Успенської обителі в загальній історії українського друкарства.

Література

1. Петрушевич А.С. Историческое известие о древней Почаевской обители чину Св. Василия Великого и типографии ея, с росписую в той печатным книгам // Галичанин. – 1863. – Кн.1. – Вып.3-4. С. 158-181.
2. Барановский С. Краткия историческия сведения о бывших на Волини православных типографиях // Волинские Епархиальныя Ведомости (далі ВЕВ), 1877. – ч. неоф. – № 18. – С. 783-784.
3. Осипов С. Почаевская типография до начала XVIII века // ВЕВ. – 1907. – ч. неоф. – № 25 - 29. – С. 737 – 857.
4. Почаевская типография и братство Львовское въ XVIII веке // ВЕВ. – 1909. – ч. неоф. – № 35 – 39. – С. 711 – 810.
5. а) Огієнко І. Історія українського друкарства. – Київ, 1994. – 446 с.
б) Іларіон Митрополит. Фортеця Православія на Волині Свята Почаївська Лавра. – Вінніпег, 1961. – 398 с.
6. Книгодрукування в Почаєві й Крем'янці. – Блумінгтон, 1980. – 162 с.
7. Тиховский Ю. Мнимая типография Почаевского монастыря // Киевская Старина, 1895. – Т.50. – С.1-35; 248-281.
8. Ісаєвич Я. Василіянські друкарні: Унів і Почаїв // На службі Клію: Збірник наукових праць. – Київ-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів, 2000 – С. 460-468.
9. а) Запаско Я. Мистецтво книги. – Львів, 1971. – 307 с.
б) Логвин Г.Н. З глибин. Гравюра українських стародруків XVI-XVIII ст. – Київ, 1990. – 407 с.
10. Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ). – Ф.231. – № 236. – 1 арк.
11. ІР НБУ. – Ф.304. – № 2049. – 320 с. (Почаевская Успенская Лавра въ XVI-XVIII веках (1597-1833). Дисертація студента 4 курса КДА В. Левицького, 1909).
12. ІР НБУ. – Ф.231. – № 129. – 97 арк. (Дело о тяжбе Почаевского монастыря с Львовским братским монстырем за типографию).
13. Запаско Я. Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні 1701-1764. – Львів, 1984. кн. II, ч. I. – 132 с.
14. Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне, 2003. – 480 с.

15. Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII-начала XIX века: Каталог, – Ленинград, 1991. – 160 с.
16. Державний архів Тернопільської області. – Ф.258. – Оп. 1. – стр. 185. – 10 арк. (Дело о претензиях Почаевского монастыря к купцу Железняку Василию за взятый им холст в типографии на 400 злотих).
17. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі РОКМ)
 - а) VII Д 2485,
 - б) РОКМ. – VII Д 2129.
18. Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври. – Кременець на Волині, 1938. – 66 с.
19. РОКМ. – VIII Д 3270.
20. РОКМ. – VIII Д 1710.
21. РОКМ. – VIII Д 3158.
22. РОКМ. – VIII Д 1857, VIII Д 3311.
23. а) РОКМ. – VIII Д 1664, б) РОКМ. – VIII Д 1668, в) РОКМ. – VIII Д 1822.
24. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Київ, 1997. – 312 с.

Тарас ВИХОВАНЕЦЬ (Нетішин)

Острозькі церковні книгозбірні XIX століття

Місто Острог у XIX столітті, незважаючи на провінційний характер, незмінно відзначалося своїм багатовизнансним середовищем: у ньому продовжували діяти ціла низка храмів, як от: Богоявленський собор, Успенський собор, Миколаївська церква, Параскево-П'ятницька церква, Воскресенська Новоміська церква, Кирило-Мефодіївська церква, церква в ім'я Зшестя Св. Духа на Апостолів при вчительській семінарії, Першокласний Преображенський монастир, парафіяльний костел, капуцинський монастир, кармелітанський монастир, францисканський межирицький монастир, синагоги, жидівські будинки молитви.

Храми ж в XIX столітті, як зрештою, і в попередні періоди, зберігали у своїх сховищах не лише предмети релігійного культу, а й книжкові колекції переважно літератури богослужбового вжитку. В контексті дослідження історії волинської книги взагалі, вивчення книжкових колекцій окремих храмів дає змогу ясніше уявити, якою духовною літературою користувалися під час церковних відправ, які старовинні книги зберігалися при тих чи інших храмах тощо.

Острог здавна був відомий як культурно-освітній осередок краю,

центр українського друкарства¹. Традиція ця продовжує своє існування й тепер. Одними з перших книжкових колекцій, що з'явилися в цьому місті, очевидно, були князівські збірні. Як зазначає Т. Кемпа, в Острозі бібліотека зі слов'янськими, грецькими й латинськими книгами існувала ще з часів К.І. Острозького, а розширив її та збагатив його син К.-В.К. Острозький², який у 1576 році виступив одним із фундаторів Острозької академії. В часи існування цього закладу острозька книжкова колекція помітно зросла як завдяки власній друкованій продукції, так і широким культурним зв'язкам цього закладу. “Славиться бібліотека – достойний плід спільної праці” – говорив у своєму творі “De bello Ostrogiano” поет Симон Пекалід³.

Поряд із князівською бібліотекою та збіркою Острозької академії у XVI-XVII століттях в Острозі існувало й кілька менших приватних колекцій. Серед них бібліотечка кс. Войцеха Бежановського⁴, кс. вікарія Мальхера Чірковича⁵, кс. Миколи-Олександра Рамулта, проповідника Матея Рибінського⁶. Безперечно, непогану бібліотеку повинен був мати кс. Войцех Вітковський, адже саме йому належить початок авторства фундаментального джерела з історії міста Острога та острозького парафіяльного костелу – хроніки (актів) згаданого храму⁷. У пізніші періоди в місті значні книжкові колекції мали єзуїти, капуцини⁸, а також, імовірно, й кармеліти та василіани. Безперечно також, що певні книжкові збірки були й в острозьких синагогах, яких на другу половину XIX століття в Острозі було дві⁹.

У нашому випадку ми, на жаль, не можемо за браком відповідних джерел дати повну відповідь на запитання, якими ж були колекції острозьких храмів у XIX столітті, проте ціла низка відомостей з цієї проблематики все-таки збереглася. Основними джерелами при розгляді цього питання є описово-статистичні відомості про храми та наявні у них предмети із зазначенням також книжкових колекцій. Такі описи були типовими, склалися за певними анкетами і дійшли до нашого часу загалом у досить великій кількості. Що стосується Острожчини, то такі справи значною мірою відклалися у фонді Волинського церковно-археологічного товариства¹⁰, що зберігається в Центральному Державному історичному архіві у м. Київ; окремі справи можна знайти також у Державному архіві Рівненської області¹¹ та, імовірно, й у інших архівах.

Нижче подаються шість фрагментів таких описів, а саме: Острозького римо-католицького костелу від 1860 та 1886 років, Параскево-П'ятиницької церкви від 1825 та 1886 років, Богоявленського собору від 1892 року та Миколаївської церкви не раніше 1824 року. Всі вони зберігаються у Відділі фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Наведені матеріали відтворено відповідно до усталених норм ви-

дання документів XIX ст., згідно з якими текст передається за сучасною російською або українською орфографією з заміною літер, які вийшли з ужитку. Твердий знак наприкінці слів знімається і вживається лише у випадках, передбачених сучасними правилами правопису. У публікації збережено стилістичні й мовні особливості тексту (наприклад, закінчення “-аго” та ін.). Пунктуація змінена відповідно до сучасних вимог правопису¹². Реконструйований текст подано у квадратних дужках. Сумнівно відчитані слова подаються зі знаком питання. При потребі у подальших дослідженнях інформацію про окремі книги можна уточнити за “Каталогом стародруків, виданих на Україні”¹³ чи іншими каталогами.

Вважаємо, що подана нижче джерельна публікація буде важливою для всіх, хто вивчає історію книги на теренах Острога та Острожчини, а також Волині загалом.

Література

1. Видащенко М. Б. Ісаєвич Я. Д. Мацюк О. Я. Місцями Івана Федорова на Україні. – Львів, 1982. – С. 53 і наст.
2. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S.90-91.
3. Цит за: Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С.24.
4. Вихованець Т. Войцех Бежановський // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000. – С.146-147.
5. Wojewódzkie archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). – Sekcja 1. – Archiwum Sanguszków. – Rękopisy. – Rkps 1031. – S.214.
6. о. Ковалів В.-Й. Католицькі та польські бібліотеки в Острозі // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С.52.
7. Вихованець Т. Войцех Вітковський // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – С.150-151; Його ж. Акти (хроніка) Острозького фарного костелу // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – С.6-9.
8. о. Ковалів В.-Й. Католицькі та польські бібліотеки в Острозі. – С.52; Острозька Академія XVI-XVII ст.: Енци. видання. – Острог, 1997. – С.67-68, 72; ks. Kowalów W.J. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostróg, 2001. – S. 47-48, 61;
9. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod red. B. Chlebowskiego i W. Walewskiego. – Warszawa, 1886. – T.VII. – S.682.
10. Тесленко І.А. Острожчина у фонді Волинського церковно-археоло-

гічного товариства // Національний університет "Києво-Могилянська академія". Наукові записки. – К., 1999. – Т.9: Спеціальний випуск. – С.135-143.

11. Див. напр. опубліковану відомість про Старокривинську церкву Світлого Воскресіння від 1806 р. [у]: Старий Кривин: дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині / Упор. Т. Вихованець, І. Тесленко. – Білий Дунаєць; Остріг, 2005. – С.54-55.

12. Див.: Київський центральний архів давніх актів. 1852/1943: Збірник документів у двох томах. – К., 2002. – Т. 1. – Передмова; Правила издания исторических документов в СССР. – М., 1990.

13. Запаско Я. Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1984. – Кн. друга: Частина перша і друга.

Додаток 1.

Описание Острогского римо-католического приходского костела, состоящего Вольнской губернии в уездном городе Остроге, составленное 1860 года.

[Арк. 7.]

Метрические и другая книги ¹.

1. Метрические книги с 1827 года по 1834 год состоят отдельной: о родившихся, умерших и браком-сочетавшихся, числом их – 6.
2. Таковых же книг с 1834 по 1860 год – 25.
3. Исповедных (Status Animarum) с 1827 по 1860 год – 6.
4. Индультовных (?) – 1.
5. Заповедных с 1824 по 1860 – 6.
6. Книг экзаминов предбрачных с 1829 по 1860 год – 4.
7. Для записывания разпоражений начальства – 3.

Книги костельныя.

- Служебников (Mszaływ) старых in folio – 3.
- Служебник (Mszał) новейший in folio – 1.
- Служебник старый in 4го – 1.
- Служебников, употребляемых при траурных служениях – 3.
- Рытуалов (Rituale) старых 4, новый один – 5.
- Книга Евангелий (Ewangeliczka) in 8^a – 2. ||

[Арк. 7 зб.]

Книга с Евангелиями, читаемы во время Покровы Пресв[ятой] Богородицы (O Matce Bożej Rożańcowej) – 1.

Процессионал in 4° – 1.

Градуал in folio – 1.

Антифонар in folio – 1.

[*Державний історико-культурний заповідник м. Острога.
Відділ фондів. КН 12131 /III-Д 6392]*

Додаток 2.

**Визитная опись римско-католического костела
в уездном городе Остроге Волынской губернии. 1886 год².**

[...]

[*Арк. 3.*]

[Раздел] V. Книги.

Костельныя книги: метрических книг о родившихся, бракосочетавшихся и умерших с 1827 по 1881 год – 46. ||

[*Арк. 3 зв.*]

Исповедующихся /: Status animarum:/ с 1827 по 1881 г. – 10.

Книга индультов – 1.

Предбрачных оглашений с 1824 по 1881 г. – 8.

Книг предбрачных исследований с 1829 по 1881 год – 5.

Книга на записку распоряжения властей – 3.

Визитных описаний – 10.

Исходящий регистр – 1.

Книг для Богослужения (sic!) /: Missalia :/ обыкновенных – 5.

/: Missalia :/ траурных – 3.

Евангелия, употребляемые для чтения пред народом. Градуал, Процессионал и Антифонар – 3.

Канционалов /: Cationale:/ – 2.

Ноты на органы книг – 6³.

Архивальных старинных документов⁴.

[...]

[*Державний історико-культурний заповідник м. Острога.
Відділ фондів. КН 7828 /III-Д 3458]*

Додаток 3.

Опись имущества Параскево-Пятницкой Острожской церкви. 1825 г.

[Арк. 3]

Статья 2-я.

Вещи, на престоле обретающиеся, как то:
кресты, Антиминс, плащаница и Евангелия.

4. Евангелие в большой лист, плисом красным обложено, под серебром с обеих сторон, вызолоченное, кроме пушля (?).

5. Евангелие меньшее, плисом синим обложено, под серебром, печати московской.

[Арк. 34]

Статья 17-я.

Книги.

1. Требник большой, в четверть листа.

2. Требник малый, в осьмуху.

3. Требник малый, в осьмуху, печати московской.

4. Служебник большой, печати киевской.

5. Служебник малый, в осьмуху, печати московской.

6. Книга повседневных поучений кратких, печати московской.

7. Книга о должности христианина.

8. Книга Императорских и Царских поминовений.

9. Книга благодарственное моление на 6 ноября и апреля 5-е число.

10. Чин священно-служения и обрядов наблюдаемых (?) в большом Успенском соборе.

11. Триоролог.

12. Общая Мenea.

13. Октоих.

14. Апостол, печати киевской.

15. Триодь постная.

16. Триодь цветная.

17. Псалтирь.

18. Часослов.

19. Толкование псалтиря, в трех томах.

20. Иермологион.

21. Книга поучений на воскресныя и праздничныя дни, в лист, московской печати.

22. Апостол, в лист, московской печати.

23. Библия, в восьмую долю листа, в коженном переплете. ||

[Арк. 34зв.]

24. Книга истолкования посланий Апостола Павла, читаемых в церкви по воскресным дням.

25. Книга молебных пений в четверг.

26. Книга Императорских и Царских поминовений⁵.

27. Книга беседы Василия Великаго, в двух томах, в осьмуху.

28. Книга благодарственного моления на испровержение крамолы.

29. Книга благодарственного моления, отправляемого в день Нового года.

30. Книга благодарного моления, направляемого в день Рождества Христова.

31. Книга метричная, заведена 1745 года марта 12 дня.

*[Державний історико-культурний заповідник м. Острога.
Відділ фондів. КН 7744/ІІІ-Д 3362]*

Додаток 4.

Главная опись Острожской Параскево-Пятницкой Церкви. 1886 года⁶.

[Арк. 29.]

Статья VIII.

Богослужебныя книги.

1. Евангелие большого формата, напрестольное, обложенное малиновым атласом с металлическими накладками на верхней стороне, по середине изображение распятия, а по углам 4-х Евангелистов 4-мя полушариками, на нижней и такого же метала. Московской печати 1851 года.

2. Евангелие в большую четверть листа, верхняя и нижняя стороны обложены желтою жестью, на верхней вытиснуто Воскресение Христово с 4 Евангелистами, а на нижней благовещение Пресвятой Богородицы. Московской печати 1854 года.

3. Евангелие большого формата, обложенное полинялым синим бархатом с металлическими 5-ю накладками на верхней стороне и 4-мя полушариками и звездочкой по середине на нижней части. Львовской печати 1690 года. ||

[Арк. 29зв.]

4. Два служебника, в четверть листа, в кожаном переплете, московской

печати 1795 года.

5. Требник, в осьмуху, в кожаном переплете, московской печати.

6. Акафисты с каноны, в четверть листа, в кожаном переплете, киевской печати 1863 года.

7. Апостол, в полулист, в деревяно-кожаном переплете московской печати 1797 года.

8. Псалтирь с толкованием, в полулист, в кожаном переплете, киевской печати 1871 г. Книга сия пожертвована унтер офицером Василием Бугаєм. Цена 4 руб. 50 коп.

9. Псалтирь, в четверть листа, в кожаном переплете, московской печати 1855 г.

10. Часослов большой, в полулист, в кожаном переплете, киевской печати 1794 г. ||

[Арк. 30.]

11. Октоих, в полулист, московской печати 1818 г., разделен на две половины, в кожаном переплете. Цена 23 руб.

12. Минея общая, в деревяно-кожаном переплете, московской печати 1811 г.

13. Книга молебных пений, в кожаном переплете, в ? листа, киевской печати 1802 года.

14. Обиход нотный церковный, в четверть листа, в бумажном переплете.

15-16. 1797-1826. Реестры поминовений Высочайших особ, в осьмуху, в бумажке⁷.

17. Ирмологион, в полулист, почаяевской печати 1794 г., в деревяно-кожаном переплете⁸. [...]

[Арк. 30зв.]

Книги, показанные под №№15-16, сей VIII статьи главной описи имущества бывшей Острожской Параскево-Пятницкой церкви, сгорели или утеряны во время большого пожара, случившагося в г. Остроге 4-го июня 1889 года, истребившаго до тла и самую церковь. Все же прочия книги, значущиеся в сей статьи, находятся на лицо и переданы церковному старосте 1893 года, апреля 13 дня.

Передал протоиерей Игнатий Зилинткевич.

Державний історико-культурний заповідник м. Острога.

Відділ фондів. КН 12593 / III-Д 6708]

Додаток 5.

**Главная опись города Острога
соборной Богоявленской церкви.
Составлена ноября 13-го дня 1892 года.**

[Арк. 58]

Евангелия, кресты, дарохранительницы, кадила.

1. Евангелие, в лист, серебряное, вызолоченное, с чеканными изображениями на обеих досках, сооружено прихожанами Богоявленского собора в память священного коронования их Императорских Величеств Государя Николая Александровича и Государыни Александры Федоровны 14 мая 1896 года, стоимостью 200 руб.

[Арк. 71]

Часть третья.

Опись книгохранилища и письменности.

1. Библия, печатанная в г. Остроге в 1581 году при князе Константине Константиновиче Острожском. Пожертвована в церковь Богоявления Господня в день освящения сей церкви 13-го октября 1891 г. Г. Злотницким.

2. Девятисотлетие православия на Волыни и учреждения в г. Владимир-Волынке первой епископской кафедры, печатанная в Житомирской губернской типографии 1892 года. Книга эта в ? листа, без переплета, получена из Волынской духовной консистории с уплатой за нее пять рублей.

[Державний історико-культурний заповідник м. Острога.

Відділ фондів. КН 7746 / III-Д 3364]

Додаток 6.

**Описание
утварей и всей наличности
Острожской Николаевской церкви
[не ранее 1824 года]**

[Арк. 2]

Статья 2-я.

Вещи, на престоле обретающиеся, как то:
кресты, Антиминс, Плащаница и Евангелия.

[...]

6. Евангелие, оправленное в серебро, большое, *большое, коего обе доли оправлены, обложены серебром с вычеканенными по углам изображениями А.(?) [постолов?] Евангелистов*⁹.

7. Евангелие меньшее, оправленное в зеленое сукно, с нарощниками с сердцем медными (?) серебрянными (?)¹⁰.

[Арк. 18]

Статья 17-я.

Книги.

1. Требник московской, листы в осьмуху.
2. Требник малый, в осьмуху, печати почаевской.
3. Служебник малый, в осьмуху, печати московской.
4. Служебник больший, в лист, печати почаевской.
5. Книга повседневных поучений, кратких¹¹, печати московской.
6. Книга о должности христианина.
7. Книга императорских и царских поминовений.
8. Книга Благодарственное моление на 6-е ноября и 5 число апр[еля].
9. Тририфолог, почаевской печати.
10. Октоих.
11. Апостол, печати киевской.
12. Триодь постная.
13. Триодь цветная.
14. Псалтир.
15. Часослов.
16. Ермологион.
17. Книга поучений на воскресные и праздничные дни, московской

печати.

18. Библия, в осьмуху, в коженом переплете.
19. Книга молебных пеней.
20. Книга деяний церковных и гражданских.
21. Разныя поучительныя слова и беседы Иоана Златоустаго.
22. Беседы Свя[того] Отца нашего Василия Великаго.
23. Книга последование на день Воскресения Христова.
24. Служебник, в осьмуху, печати киевской.
25. Книга, в осьмуху, под названием Служение Иоанна Златоустаго.
26. Последование благодарственного и молебнаго пения на испро-
вержение крамолы.
27. Книга Бла[годарственного?] моления на Р. Христова. ||

*[Державний історико-культурний заповідник м. Острога.
Відділ фондів. КН 15399/ІІІ-Д 7283]*

Примітки

1. Нотатка: “Все сии книги хранятся в порядке и в месте безопасном”.
2. Імовірно, цей документ згодом використовувався як чернетка, бо в ньому багато перекреслень і дописок.
3. Всі цифри в цьому списку в документі вирівняно по правому краю.
4. Жодної помітки про кількість не зроблено.
5. Наступні номери списку від 27 до 31, очевидно, були додані до списку у 1826 році.
6. В цій же справі внесено довідки про стан речей після пожежі 1889 року.
7. В примітці до цього запису зазначено: “Нет”.
8. Далі йдуть підписи.
9. Текст між *...* дописано над та під рядком.
10. Смісл тексту не зовсім зрозумілий.
11. Слово уміщене над рядком.

Петро КРАЛЮК (Острог)

Книговидання та Берестейська унія: комунікативний аспект

Слово комунікація в сучасній українській гуманітаристиці перетворилося в модний термін. І як часто буває в таких випадках воно вживається не

завжди до речі.

Зараз існує багато визначень цього поняття. Загалом вони зводяться до того, що комунікація - це спілкування між людьми з допомогою різноманітних засобів-медій (мови, писемності, електронних засобів тощо).

Сучасні комунікативні теорії дають змогу по-новому (і, напевно, більш адекватно) підійти до осмислення різноманітних суспільних явищах. Адже ці явища так чи інакше включають в себе комунікативну складову.

У цьому плані заслуговують на увагу напрацювання представників Торонтської школи, зокрема, історика Г. Інніса та його учня М. Маклюгена.

Із концепції Г. Інніса випливало, що винаходи в сфері комунікації приводили до руйнування усталеного суспільного ладу. А це вело до втрати рівноваги, соціальних збурень, конкуренції.

Праці Г. Інніса започаткували цілу низку розвідок про зв'язки між технологічною формою, часом, простором та суспільством. Загалом суть поглядів Г. Інніса зводилася до таких основних моментів: техніка комунікації є базовим фактором суспільного розвитку, відповідно, зміна технік комунікації веде до суспільних змін, а комунікативні революції мають наслідком революції соціальні.

Учень Г. Інніса М. Маклюген, який став більш відомим за свого вчителя, зосередив увагу в своїх дослідженнях на аналізі суспільних наслідків винаходу друку та інших засобів масової комунікації.

Зокрема, він вказував на переломне значення переходу від оральної комунікації до цивілізації писемної. Щодо винайдення друку, то писав, що той приніс націоналізм, промисловий розвиток, масовий ринок, а також загальну освіту й виховання. До речі, найбільш відома праця М. Маклюгена називається "Галактика Гуттенберга".

Погляди Г. Інніса та М. Маклюгена сприймалися й сприймаються неоднозначно. Тим не менше, вартою уваги є думка, що зміна форм комунікації супроводжується глобальними суспільними змінами: міняються суспільно-класові відносини, економічна взаємодія, форми управління й культурного спілкування тощо. Інша річ – чи можна зміну форм комунікації вважати причиною суспільних змін. Чи тут здійснюється "взаємодетермінування" – зміна певних технологій, пов'язана з малопомітними суспільними змінами, детермінує появу нових форм комунікації, що в свою чергу інтенсифікує суспільні зміни, які набувають якісно нових форм і т.д.

Очевидно, всі ці моменти варто враховувати, коли ведемо мову про суспільні явища пізнього Середньовіччя. Адже тоді світ, принаймні європейський, вступив у період третьої комунікативної революції, коли стала

можливою масова комунікація (спочатку з допомогою друкованої книги, потім - періодичних видань.

Щоправда, Східна Європа помітно відставала від Західної в плані розвитку нових комунікаційних технологій. Як відомо, кириличне книгодрукування з'являється (і то в центральноевропейських містах Кракові й Празі) лише в кінці XV - на початку XVI ст. Систематичним на східнослов'янських землях воно стає в другій половині XI ст. і пов'язане з іменем Івана Федорова. Реально це сталося в 80-их рр., коли розпочала свою діяльність Острозька друкарня, випустивши ряд фундаментальних видань. Паралельно з нею відносно систематично працювали друкарні Віленської та Львівського братств.

До Берестейської унії 1596 р. у Острозькій друкарні побачили світ такі видання - "Буквар" (1578), Новий Завіт (1580), "Хронологія" Андрія Римши (1581), Біблія (1581), "Ключ царства небесного" Герасима Смотрицького (1587), "Начало ученія... (Буквар)" (80-і рр. XVI ст.), "Книга о постнічестві" Василя Великого (1594), "Маргарит" Іоана Златоуста (1595)/3/.

Цілком можливо, що цих видань було більше. Однак далеко не всі з них дійшли до нас. Але навіть те, що дійшло, свідчить про різноманітність друкованої продукції. Тут ми маємо й видання біблійних книг, і навчальної літератури, і творів отців церкви. З'являються тут й авторські полемічні видання. Це - "Ключ царства небесного" Герасима Смотрицького, його передмови до Острозької Біблії.

Отже, з 80-их рр. XVI ст. Східна Європа, передусім Україна, вступила в часи третьої комунікативної революції. І тому тут цілий ряд суспільних явищ, у т.ч. й конфлікти, набувають нових форм. Передусім це стосується релігійних конфліктів, які чи не найкраще піддавалися "розігріванню" з допомогою нових комунікативних засобів.

У східнослов'янському регіоні в кінці XVI - на початку XVII ст розгортається відносно широкий антиуніатський рух. Сумнівно, що він став би настільки широким і всеохоплюючим без релігійної полеміки, яка велася на сторінках друкованих книг.

У період "класичного" Середньовіччя в давньоруському суспільстві зустрічаємося з різноманітними релігійними рухами та конфліктами. Але вони не були настільки резонансними, як антиуніатський рух та конфлікти, що його супроводжували.

Релігійні рухи й конфлікти епохи "класичного" Середньовіччя в давньоруському суспільстві ніколи не набували всеохоплюючого характеру. Для того, щоб це сталося, необхідно було проінформувати

різні соціальні верстви в різних регіонах, створити відповідну громадську думку. В умовах давньоруського середньовічного суспільства з його вкрай обмеженими комунікативними засобами це було принципово неможливим.

Однак ситуація змінилася в кінці XVI ст. Саме тоді в руському, власне українсько-білоруському суспільстві, унія католицької та православної церков перетворилася в проблему, яка викликала значний загальносуспільний резонанс. Вона стала предметом громадської думки, яка тільки зароджувалася.

Взагалі варто зазначити, що проблема унії аж ніяк не була чимось новим для руського суспільства. Вона виникала кілька разів і отримувала своє вирішення.

Вперше ця проблема була поставлена відразу після розколу християнства в 1054 р. У 1075 р. до римського папи Григорія VII прибув князь Ярополк Ізяславович, який претендував на великокнязівський престол. Він, заручившись підтримкою римського первосвященника, погодився визнати його главенство в плані церковному /4/. Однак тоді ця спроба підпорядкувати християнську церкву Київської Русі Риму зазнала невдачі.

Друга спроба унії припала на середину XIII ст. Саме тоді інтенсифікуються контакти між Ватиканом та правителем Галицько-Волинської держави Данилом Галицьким. Результатом цих контактів стало прийняття ним з рук римського папи королівської корони в 1253 р. Фактично цей акт означав, що суверен цієї держави визнав главенство в плані релігійному Ватикану. Й, відповідно, церква князівства мала б підпорядковуватися Риму. Щоправда, відразу ж після коронації стосунки між Данилом та Ватиканом склалися не найкращим чином. У результаті цього де-факто унія була розірвана /5/.

І за часів Ярополка Ізяславовича, і Данила Галицького унії з католицькою церквою мали політичний характер. Власне, вони були елементом політичної гри й стосувалися виключно соціальної (князівської) верхівки й вищого духовенства. Не дивно, що ці унії не мали суспільного резонансу.

Те саме, лише з невеликими застереженнями, можемо сказати й про реалізацію на руських землях Флорентійської унії 1439 р. Як відомо, її прийняв київський митрополит Исидор. І хоча він з цим мав певні проблеми, однак дана унія ні на українських, ні в білоруських землях не викликала серйозної протидії. Викликала вона протидію лише в Московській Русі, але сталося це переважно з політичних мотивів.

Фактично в середині XV ст. київська митрополія, котра охоплювала українські й білоруські землі, знаходилася в єдності з римським престолом й

здійснювала з ним спілкування. Показовим у цьому плані є послання київського митрополита Мисаїла до папи Сикста IV, датоване 14 березня 1476 р. Пізнаше це послання намагався використати один із ініціаторів Берестейської церковної унії Іпатій Потій, який, апелюючи до вказаного документу, доводив, що унія не є чимось новим для українсько-білоруських земель і що тут вона має тривалу традицію. Йому навіть належить спеціальна археографічна розвідка про це послання, яке він опублікував у 1605 р. /6/

Закономірно виникає питання, чому Берестейська унія 1596 р., на відміну від унії Ярополка Ізяславовича й Данила Галицького, а також унії Флорентійської, викликала такий суспільний резонанс і призвела до різноманітних конфліктів на релігійному ґрунті? Адже з формальної точки зору ці унії в своїй основі мало чим відрізнялися від Берестейської. Вони зводилися до того, що київський митрополит підпорядковується римському папі при умові збереження обрядових і навіть догматичних положень православної церкви. Це, наприклад, досить чітко простежується в такому документі як “Артикули, що належать до з’єднання з римською церквою”, яка була підписана в 1596 р. ієрархами Київської митрополії /7/.

Звісно, слід мати на увазі те, що Берестейська унія створила конфліктну ситуацію, в якій поєдналися різні типи середньовічних релігійних конфліктів.

У певному сенсі це був конфлікт “ідеологічний”. Православні ортодокси вбачали в унії спробу нав’язати “чужу” латинську віру. Тому в ряді полемічних творів, написаних ними, акцентується увага на догматичних розходженнях між православ’ям і католицизмом (“Про єдину істинну православну віру” Василя Суразького, “Тренос” Мелетія Смотрицького, “Палінодія” Захарії Копистенського). Проте значення “ідеологічного” чинника в конфлікті навколо унії не варто перебільшувати.

Уніатський конфлікт, принаймні, на перших порах, мав переважно політичний та майновий характер. Унія підривала контроль світських людей, передусім православної шляхти, над “свою” церквою. Вона розглядалася українськими й білоруськими землевласниками як посягання на їхні права. Така позиція досить чітко простежується в одному із найбільших проправославних полемічних творів “Апокрисисі” Христофора Філалета.

Мав уніатський конфлікт й аспекти внутрішньоконфесійні. Це конфлікти між вищими ієрархами (єпископами) й братствами, що прагнули ставропігій, тобто незалежності від них. Також простежуються конфлікти між єпископами й монастирями. Показово, що на антиуніатському соборі в Бресті в 1596 р. представництво від монастирів було досить значне.

І все ж вищеназвані конфлікти, швидше, створювали можливість для загальносуспільного конфлікту. Але для того, щоб ця можливість стала дійсністю, необхідні були відповідні комунікативні умови. На кінець XVI ст. такі вже склалися.

Показово, що ініціатори Берестейської унії з боку православних (єпископи Кирило Терлецький та Іпатій Потій) орієнтувалися на “втраємниченість”, комунікаційну закритість унійного процесу. Вони сподівалися його перетворити у внутрішньоконфесійну справу, яка б стосувалася виключно церковних ієрархів. До речі, це дає неодноразово зрозуміти Іпатій Потій у своїх полемічних творах (наприклад, в “Унії”, “Антиризисі” та інших). Власне, такий підхід був типово середньовічним, коли релігійні питання були питаннями переважно внутрішньокорпоративними й стосувалися не мирян, а духовенства. Ініціатори унії не врахували нові суспільні й комунікативні реалії, завдяки яким релігійні питання часто ставали питаннями загальносуспільними.

Питання унії в кінці XVI ст. стало предметом відносно широкого обговорення, принаймні, в середовищі освічених людей. І відбулося це завдяки католикам, які вже звикли до нових комунікативних практик і допускали широке обговорення релігійних питань. Таке обговорення фактично зініціював Петро Скарга, опублікувавши два видання своєї книги “Про єдність церкви Божої...” (1577 і 1590 рр.) Він явно недооцінював інтелектуальної та культурної потуги православних, сподіваючись, що вони беззастережно капітулюють перед його аргументами і приймуть унію. Однак результат виявився діаметрально протилежним. Православні Русі зуміли сконсолідуватися. Вони вступили в полеміку зі Скаргою. Й, відповідно, питання унії почало відносно широко обговорюватися.

Полемічні відповіді на книгу П.Скарги з’явилися ще в кінці 70-их рр. XVI ст. Зокрема, такою відповіддю був твір Мотовила /8/. Не виключено, були й інші відповіді. Але їх не надрукували, а рукописи цих творів не збереглися.

Непрямою полемічною відповіддю на книгу П.Скарги стало видання Острозької Біблії. Як уже зазначалося, її передмови мали (принаймні, частково) полемічний характер. Водночас редактори та видавці Біблії хотіли показати, що церковнослов’янська мова придатна для богословських студій, що заперечував П. Скарга.

У контексті навколоуніатської полеміки варто аналізувати перший друкований проправославний полемічний твір “Ключ царства небесного” Г. Смотрицького.

Берестейська унія 1596 р. викликала появу в Острозі цілого ряду полемічних і навколополемічних творів. Так, в Острозі в 1598-1599 р. з’явилися “Книжиця” (у шести розділах) Василя Суразького, яка була написана де-

сять років тому, “Книжиця” (у десяти розділах), куди ввійшли вісім послань Мелетія Пігаса, послання К.-В. Острозького, анонімне послання Івана Вишенського від імені афонських ченців, “Апокрисис” Христофора Філалета, відписи Клірика Острозького на листи Іпатія Потія. Деякі полемічні твори, підготовлені в Острозі, були видані польською мовою в Кракові. Такими були “Ектезіс” та польськомовний варіант “Апокрисиса”, видані в арианській друкарні Олексія Родецького /9/.

Особливо цікавою в комунікаційному плані видається полеміка між Іпатієм Потієм та Кліриком Острозьким. Фактично вперше в Україні зустрічаємо такого типу дискусію, яка оперативно велася на сторінках друкованих видань.

Також полемічні антиуніатські видання з’явилися в інших містах. У Вільно було надруковане “Казанье святого Кирила” Стефана Зизанія, яке викликало великий резонанс. У Вільно друкував свої проуніатські твори Іпатій Потій. Фактично з’явилося кілька центрів, де полеміка щодо унії велася на сторінках кількох друкованих видань.

Для справи унії було б краще, якби це питання залишилося для втаємничених, на що й орієнтувалися православні єпископи. Так, унія відносно успішно була реалізована в Галичині в кінці XVII - на початку XVIII ст. Але там вона якраз і залишилася справою виключно вищого духовенства й не мала суспільного розголосу. Львівський та перемишлянський єпископи кулуарно домовилися з католицьким духовенством і, не афішуючи це, таємно прийняли унію, а потім перевели на неї підпорядкованих їм священнослужителів.

Звісно, не можна переоцінювати комунікативних можливостей українського суспільства у кінці XVI - на початку XVII ст. Але вони виявилися достатніми, щоб проводити відносно широку релігійну полеміку. Звісно, коло людей, які читали полемічні видання, не було великим. Як правило, тиражі вказаних видань обмежувалися кількома десятками, в ліпшому випадку - кількома сотнями примірників. Але ці видання, як і проуніатські полемічні друки католиків й прихильників унії творили хай поки що нечислену громадськість. І до складу цієї громадськості входили представники різних станів - духовні особи, шляхтичі, міщани. З часом до них долучилися й козаки.

Унія в плані регіональному стала всеруською проблемою. Вона обговорювалася у Острозі, Львові, Бресті, Вільно, Києві, інших населених пунктах України й Білорусії. Це обговорення стимулювало конфлікти на релігійному ґрунті. Тому траплялося, що православні й католики на певний час неофіційно укладали перемир’я й намагалися уникати полеміки. Так, наприклад, було в 10-их і 30-их рр. XVII ст.

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що поява першого засобу масової комунікації (друкованої книги) уможливила виникнення в Україні першого, відносно широкого суспільного руху, який охопив різні верстви населення й фактично мав загальноукраїнське поширення. Даний рух був спрямований проти унії й супроводжувався конфліктними, які певним чином стимулювалися друкованою полемічною літературою, в якій дискутувалася проблема унії. Без такої літератури даний рух був би обмежений вузькими соціальними й регіональними межами

Література

1. Innis H. *Empire and Communication*. – Oxford, 1950.
2. McLuhan M. *The Gutenberg Galaxy*. – Toronto, 1962.
3. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С.116-120.
4. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X - початок XVII ст.): Збірник документів та матеріалів. – К., 1988. – С.12-13.
5. Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття – Львів, 2003. – 111 с.
6. Потій І. Посельство до папежа римського Сикста IV... – Вільно, 1605.
7. “Берестя-1596” в історичній долі українства. – Тернопіль, 1996. – С.142-149.
8. Письма князя А. Курбского к разным лицам. – СПб., 1913. – Стб.103.
9. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С.119–124.

Микола МАНЬКО (Острозь)

Ювеналій Тиховський – дослідник волинської книги

Ювеналій Іванович Тиховський (1868-1919) — український літературознавець, історик, бібліограф і книгознавець, співробітник «Киевской старини» і «Волинских епархиальных ведомостей», уродженець Волині і автор помітного волинезнавчого доробку.

Ю. І. Тиховський народився 2 (14) жовтня 1868 року в сім'ї священика села Покалів Овруцького повіту Волинської губернії. Початкову освіту здобув у Клеванському духовному училищі на Рівненщині, яке закінчив у

1882 році. З 1882 по 1888 р. навчався у Волинській духовній семінарії в Кременці¹. Серед його вчителів були краєзнавці Микола Теодорович, Феофіл Давидович, Григорій Крижановський, Петро Беляєв. Останній — за сумісництвом незмінний редактор «Вольнских епархиальных ведомостей» в 1870-1907 рр. — залучив молодого семінариста до співпраці у цьому періодичному виданні — осередку історико-краєзнавчих досліджень. За нагоди 20-річчя журналу старшокласник семінарії підготував покажчик їх змісту, відомий у двох виданнях — як додаток до «Вольнских епархиальных ведомостей» за 1888 рік², і як окремий випуск (де зазначено ім'я автора і додано авторську передмову)³. Ця бібліографічна праця викликала схвальну оцінку тогочасних науковців, зокрема, видатного історика Олександра Лазаревського, який відгукнувся на неї рецензією в «Киевской старине»⁴. («Указатель г. Тиховского составлен настолько обстоятельно, что его можно поставить образцом для других работ сего рода»)⁵. Такої ж думки щодо праці 19-річного семінариста і сучасні бібліографи. «Це один з кращих зразків вітчизняних покажчиків змісту періодичних видань»⁶. «Ми бачимо досконалий довідковий апарат (на рівні сучасних вимог), що поєднує в собі предметний, географічний, алфавітний покажчик і дозволяє легко орієнтуватися у змісті часопису за тривалий період часу»⁷. Підготовлений Ю. Тиховським покажчик і сьогодні допомагає краєзнавцям і бібліографам, в т. ч. при дослідженні міст, містечок і сіл Волинського краю.

Ювеналій Тиховський закінчив семінарію у 1888 році, четвертим за успішністю в своєму випуску⁸, але не зміг одразу продовжити освіту, і якийсь час працював псаломщиком в церквах Рівненського і Дубенського повітів (містечко Березне, село Плоска)⁹. В цей час розпочалася його співпраця з журналом «Киевская старина»¹⁰.

1891 року у «Вольнских епархиальных ведомостях» з'явився друком один з кращих у тогочасному волинезнавстві за документальністю і літературним викладом нарисів історії населених пунктів — дослідження про село Білів на Рівненщині¹¹. Ця праця ґрунтується на глибокому і критичному вивченні місцевих церковних архівів, джерельних публікацій та історичної літератури. Цінна вона також і своїм археографічним додатком; зокрема, автор опублікував витяги із «Синодика, чи Пом'яника» Білівської Благовіщенської церкви, з іменами князів Чорторійських¹².

З 1891 по 1895 рік Ю. Тиховський навчався в Московській духовній академії, де здобув ступінь кандидата богослов'я¹³. Тоді ж була опублікована найцінніша в його волинезнавчому доробку праця «Мнимая типография Почаевского монастыря»¹⁴, на яку відгукнувся рецензією поважний польський історіографічний часопис¹⁵. Через 30 років високо оцінив публікацію Тиховського Іван Огієнко в своїй «Історії українського друкарства» (1925 р.): «Перегляд цілого питання про Почаївську друкарню, а також ог-

ляд всього, що було написано про неї, дає цінна праця Ю. Тиховського... Загальний правдивий висновок автора: Почаївської монастирської друкарні в 1597-1720 рр. не було, вона постала десь у 1730-х рр.»¹⁶.

Після здобуття вищої освіти Ю. Тиховський в 1895-1896 роках працював вчителем церковно-парафіяльної школи, в 1896-1899 роках викладав у Єдинецькому духовному училищі Бессарабської єпархії, згодом був помічником бібліотекаря Київського політехнічного інституту. З листопада 1902 року він працює в рідній Волинській духовній семінарії, яка на той час вже переїхала з Кременця в Житомир (у 1902-1904 рр. — помічником інспектора, у 1904-1906 — викладачем словесності та історії російської літератури)¹⁷. Влітку 1906 року він перевівся на викладацьку роботу в Тиврівське духовне училище подільської єпархії (помінявшись посадами з відомим в майбутньому волинезнавцем П. Абрамовичем)¹⁸.

Подальші біографічні відомості про Ю. Тиховського, на жаль, у нас до сьогодні відсутні. Його оригінальні повідомлення на археологічних з'їздах з історії пам'яток української писемності XVI ст. і нині привертають увагу спеціалістів¹⁹, в т. ч. скоринознавців²⁰.

Діаспорна «Енциклопедія українознавства» відзначає, що Ю. Тиховському належать праці про «Слово о полку Ігоревім», народні пісні, київські літописи, історію монастирів. Вона ж повідомляє і дату смерті вченого з Волині — 1919 р.²¹. В цьому ж томі діаспорної енциклопедії є стаття про старшого брата Ювеналія Тиховського — Павла (1866-1938), літератора, співробітника науково-дослідної кафедри при Харківському університеті, дослідника української рукописної літературної спадщини XIX ст. і польсько-українських літературних зв'язків²². Від себе додамо, що ім'я Павла Тиховського організатор волинського краєзнавства та музейництва Орест Фотинський називає серед найактивніших учасників виставки старожитностей на XI археологічному з'їзді в Києві 1899 року, присвяченому питанням Волині, де він представив власну колекцію археологічних пам'яток первісної доби з Овруцького повіту²³.

Біографія і наукова спадщина Ювеналія Тиховського заслуговують на серйозне вивчення. І наше повідомлення має на меті привернути увагу дослідників до цієї теми.

Література

1. Теодорович Н. Волинская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. — Почаев, 1901, — С. 777.

2. Предметный указатель содержания неофициальной части «Вольнских епархиальных ведомостей» за первые двадцать лет их существования (сентябрь 1867 — август 1887) // Вольнские епархиальные ведомости. — 1888. — часть неофициальная. — приложение к № 4-29. — 256 с. (як правило, зберігається у зброшурованому вигляді);

3. Тиховский Ю. Указатель содержания неофициальной части «Вольнских епархиальных ведомостей» за первые двадцать лет их существования (сентябрь 1867 - август 1887). — Почаев, 1888. — 252 с.;

4. А. Л. [Лазаревский А.] Тиховский Ю. Указатель содержания неофициальной части «Вольнских епархиальных ведомостей» за первые двадцать лет их существования (сентябрь 1867 - август 1887). — Почаев, 1888. // Киевская старина. — 1889. — кн. 1. — С. 264-266; Див. також: Воронов В. О. Лазаревський про «Волинські епархіальні відомості» // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». — Острог, 1994. — С. 12-14.

5. Так само. — С. 265.

6. Міляевич І., Левитська О. Книгознавча та бібліографічна культура журналу «Вольнские епархиальные ведомости» // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної універсальної наукової бібліотеки. — Житомир, 1996. — С. 235.

7. Міляевич І., Левитська О. Бібліографічна культура журналу «Вольнские епархиальные ведомости» // Звягель древній і вічно молодий: тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. — Новоград-Волинський, 1995. — С. 220.

8. Теодорович Н. Назв. праця. — С. 777.

9. «Вольнские епархиальные ведомости». — 1890. — №1. — часть оф. — С. 4.

10. Тиховский Ю. Две мнимонародные песни о панщине и повстанье / Киевская старина. — 1889. — кн. 5-6. — С. 626-631; Тиховский Ю. Имя автора «Героических стихов о славных военных действиях войск Запорожских» // Киевская старина. — 1893. — кн. 6. — С. 517-518.

11. Тиховский Ю. Село Белев Ровенского уезда (летописный набросок) // Вольнские епархиальные ведомости. — 1891. — ч. неоф. — №31. — С. 962-978; № 33. — С. 1049-1055.

12. Так само. — № 33. — С. 1055-1064.

13. В М. Теодоровича (назв. праця, с. 777) замість 1895 р., помилково вказано 1894 рік. Див. послужні списки Ю. Тиховського, які у 1903-05 роках друкувалися в офіційній частині «Вольнских епархиальных ведомостей» (1903. — № 26. — С. 733).

14. Тиховский Ю. Мнимая типография Почаевского монастыря // Ки-

евская старина. — 1895. — т. 50. — С. 1-35, 248-281.

15. Мається на увазі журнал «Kwartalnik historyczny» за 1896 рік. Див. Огієнко І. Історія українського друкарства. — К., 1994. — С. 229. Рецензія підписана псевдонімом Wolyniak, і, ймовірно, належить Яну-Мареку Гжицькому (1844-1925). Див.: Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ - на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. — Хмельницький, 1995. — С. 192.

16. Огієнко І. Назв. праця. — С. 229.

17. Вольнские епархиальные ведомости. — 1905. — №27. — ч. оф. — С. 473.

18. Вольнские епархиальные ведомости. - 1906. - №24. - ч. оф. - С. 436.

19. Тиховский Ю. Южнорусский кодекс Луки из Тернополя (1569) и его отношение к трудам Скорины и южнорусскому библейскому кодексу 1575-1577. // Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. — т. 3. — М., 1905; Тиховский Ю. И. Новые данные о западнорусских переводах Священного Писания XVI века // Труды XIV археологического съезда. — т. 3. — М., 1911.

20. Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник. — Минск, 1990. — С. 509-510.

21. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. — Париж-Нью-Йорк, 1976. — Т. 8. — С. 3215.

22. Так само. — С. 3215. Див. також Теодорович Н. Назв. праця. — С. 770.

23. Фотинский О. Вольнь на XI археологическом съезде в Киеве: Отчет о выставке древностей вольнских и рефератах, читаных на съезде и имеющих отношение к прошлому Вольни // Вольнские епархиальные ведомости. — 1899. — №33. — ч. неоф. — С. 916-918.

Ігор МАРКУС, Григорій ОХРИМЕНКО (Луцьк)

Металеві вироби з північно-східного ареалу поширення лужицької культури (за іншомовними джерелами та новими дослідженнями)

У другій половині бронзового віку в культурі племен, які проживали на європейській території, відбуваються значні соціально-культурні

зміни. Найбільш істотною з них був перехід від широко розповсюдженого і пануючого інгумаційного поховального обряду (з тілопокладеннями) до кремаційних поховань в урнах.

Тілопальний обряд і форми кераміки, що служила урнами або супроводжувала поховання, стали визначальними для виділення нових культурних комплексів, у тому числі лужицької культури, яка займала в пізньому періоді епохи бронзи землі сучасних Східної Німеччини, Польщі, Словаччини і західних районів України.

На досліджуваній території проживали племена східних локальних груп цієї культури, зокрема ульвівської і тарнобжезької. На території України їх пам'ятки засвідчені могильниками або окремими похованнями, виявленими у Млиніських, Рованцях Волинської, Вербні Рівненської, Вільховому, Тяглові, Скваряві Львівської обл. та ін.

Поселення, городища і великі могильники цієї культури свідчать про осілість населення і патріархально-родовий уклад його суспільних відносин. На думку польських дослідників, господарство лужицьких племен мало натуральний характер і, за виключенням бронзолivarної і, можливо, солеварної справи, не поділялись на окремі галузі виробництва. Основними в господарстві були, як і у більшості племен кінця бронзового – початку залізного віку, землеробство й тваринництво [Prahistoria ziem Polskich, 1979, S. 195-204].

Творці середньопольської і східних груп лужицької культури, етнокультурною основою яких була тшинецько-комарівська культура, являються одними з тих європейських племен, які зробили внесок в утворення перших елементів культури праслов'ян [Археология Прикарпаття... 1990, с. 115].

Нещодавно біля с. Лище Луцького р-ну неподалік аеродрому директором місцевої школи Биштою А. М. виявлено бронзову шпильку-стилет. На голівці виробу від отвору йде 5 коротких променів. Під нею — 6 горизонтальних, потім 5 наскісних карбованих ліній. Далі 6 горизонтальних ліній і потім 4 напаяні овальні виступи, за якими 8 горизонтальних кілець, нижче яких ідуть навкісні — по 5 карбувань, що перехрещуються. Приблизно посередині виробу ще раз йде горизонтальна смуга ліній. Довжина виробу — 25,9 см, діаметр голівки — 1,7 см, отвір на ній — 6 мм (Рис. 1).

Останньою з досліджуваних пам'яток кінця бронзи на Волині є Рованцівський могильник ульвівської групи лужицької культури. Колекція бронзових речей, виявлених під час дослідження могильника, нечисельна: три браслети, три скроневі прикраси — щитки, нашийна прикраса та кільце (рис. 2). Всі речі виявлені в похованнях, лише один браслет піднято з поверхні.

Всі три браслети наручні, належать до трьох різних типів: браслет з тонкого, круглого в перерізі дроту (рис. 2, 4), браслет із круглого в перетині дроту, кінці його, один загострений, другий обтягтий, заходять один за одний (рис. 2, 2), і браслет із напаяними зовні пластинками (рис. 2, 1). Ці типи характерні для ульвівських могильників [Sulimirski, 1931, tabl. XXVIII, 2, 9; Glosik, 1958, tabl. XL, VII, 5; Свешніков, 1974, рис. 60, 11]. Останній, найцікавіший тип браслетів із напаяними пластинками рідкісний і трапляється лише на обмеженій території, в основному у верхів'ях Західного Бугу на ульвівських (Тяглів, Рованці) [Пам'ятки гальштатського періоду..., 1993, рис. 19, 17] та ранніх висоцьких могильниках в Чехах, Висоцьку та Петриках [Sulimirski, 1931, tabl. XXVI, 2, 18; XXV, 50]. Аналогічний браслет знайдено в скарбі раннього періоду чорноліської культури на Наддніпрянщині [Третяков, 1949, с. 230, рис. 7, 6].

Скроневі багатovitкові спіральні випуклі щитки з круглого в перетині дроту із поховань 39 та 67 (рис. 2, 5, 6) траплялися в похованнях тшинецької культури [Березанская, 1982, с. 53, рис. 10, 4], в інгумаційних похованнях сілезько-малопольської і тарнобжезької груп лужицької культури [Hensel, 1988, s. 265, гус. 154], є типовими знахідками на висоцьких могильниках [Крушельницька, 1965, с. 134, рис. 10, 1, 2]. Скроневі щитки, повністю аналогічні рованецьким, виявлені в похованні черепа 5 на Тяглівському могильнику [Пам'ятки гальштатського періоду..., 1993, с. 55, рис. 19, 6, 7].

Бронзове кільце з товстого дроту, кінці якого заходять один за одний виявлене поряд з похованням 2, також має аналогії у висоцькій культурі (рис. 2, 3). Такі кільця містилися біля голів небіжчиків і могли служити сережками або використовуватися для скріплення зачіски [Крушельницька, 1965, с. 134, рис. 12, 13, 21, 24, 25].

Цікавою знахідкою є виготовлена із закрученої в спіраль бронзової стрічки підвіска — шийна прикраса, що лежала на верхній частині грудної клітки у похованні III (рис. 2, 8) [Пам'ятки гальштатського періоду..., 1993, с. 32, рис. 6, 7]. Починаючи з ранньобронзової доби такі підвіски відомі з могильників унетичької культури [Hensel, 1988, s. 185], в похованнях та скарбах могилевих культур середньодунайського регіону, в лужицькій культурі [Dąbrowski, 1972, tabl. II].

Подібні підвіски відомі в висоцьких могильниках з Ясенова [Sulimirski, 1931, tabl. XXIV, 8], Золочева [Крушельницька, 1965, с. 134, рис. 10, 9, 10].

В 2004 році біля с. Піддубці Луцького р-ну виявлено бронзовий орнаментований наконечник списа (рис. 3). Він має певні аналогії з виробом, знайденим біля Міхова (Люблінський повіт, Польща). Збережена довжина останнього — 10,5 см, реконструйована — 11,5 см. Хімічний склад — Cu — 89,4, Fe — 3,28, Ag — 0,025. Цей виріб за Я. Фогелем відноситься до IX типу бронзових списів з реберцями. Подібну знахідку виявлено в Седлісках, в Жешівсько-

му воєводстві (Польща) (публікація С. Чопека [Czopek, 1985, s. 159]). Ці дуже характерні наконечники належать до імпортів з-за Карпат і датуються 4 періодом епохи бронзи і, як вважає Ю. Костжевський [Kostrzewski, 1962, s. 13], є провідною формою цього періоду. Це підтверджується чисельними добре датованими знахідками з Угорщини, Семиграддя, Словаччини. На верхньому Подністров'ї, на теренах зайнятих населенням культури Голігради фракійського гальштату наконечники цього типу знаходяться в скарбах бронзових виробів культури Гава. Я. Гурба припускає, що звідти, за посередництвом населення висоцької культури вони поширювалися до Малопольщі, де таких виробів відомо більше 5 [Gurba, 1997, s. 273-274].

З Люблінського воєводства з Бохотніци походить ще один наконечник списа (рис. 5, 2) про який згадує С. Чопек, що належить до лужицької культури (тип XVIЕ за Я. Фогелем, [Fogel, 1979, s. 102-103]). Інший наконечник з Чарторії належить до типу XV [Gurba, 1971, s. 355] і датується V періодом епохи бронзи [Czopek, 1997, s. 215, Рис. 2, b].

Наконечник з Піддубців є подібним за формою до вище згаданих, але точного аналогу йому не має, бо він оздоблений ялинковим декором по всій поверхні втулки, а в проміжках нанесено опоясуючі лінії по 3-4 в кожній.

На території Старого міста Луцька виявлено долотце (знахідка М. М. Кучинка). Виріб має довжину 9,7 см, максимальну ширину — 1,3 см, товщину — 1,2 см (рис. 4, 3). Аналогії йому з нашої території відомі в с. Острів Дубнівського р-ну Рівненської обл. [Свешников, Конопля, 1975, с. 351-352], а також з с. Малий Мидськ Костопільського р-ну (за даними І. К. Свешнікова).

За даними Т. Венгжинович в Народному археологічному музеї у Варшаві зберігаються металеві вироби лужицької культури з Волині — бронзове кілечко з округлого дроту, діаметром 1,9 см та бронзова бляшка з двома повздовжніми жолобками, довжиною 1,9 см і шириною 0,8 см, що походять з Кречева Володимир-Волинського р-ну (рис. 4, 4), а також кельт (9,2 x 3,7 x 2,7 см) з Соснівки біля Кременця [Węgrzynowich, 2001, S. 28, 48]. Знаряддя прикрашене двома глибокими горизонтальними жолобками (рис. 4, 5). Найкраща аналогія йому відома з дуже віддаленої території (знахідка з району Одеси [Sulimirski, S. 45, Tabl. XI, 1]). Виріб можна зарахувати до типу Чарків [Kuśnierz, S. 33, 98, Tabl. 14:240-244]. На території Поділля вона становить безсумнівний імпорт з заходу.

Крім згаданих виробів на Люблінщині відомі й інші вироби з лужицького металу. Найчисельнішим типом знахідок є серпи, виявлені в околицях Грубешова, Комарова, Тишовець і Городка Надбужного, Замойське воєв. (рис. 5, 5). Всі вони належать до групи серпів з guzkami (гудзками) [Czopek, 1997, s. 213]. Зброю репрезентують знахідки двох бронзових мечів. Перший

з них походить з Дорогуська над Бугом (Хелмське воєв.) (рис. 5, 1) і належить до групи т. зв. ліптовських мечів [Vanasiwicz, 1990, s. 35]. Подібні вироби часто зустрічаються в скарбах Курд [Mozolics, 1985, Tabl. 142, 143, 277]. За класифікацією Я. Фогеля меч можна зарахувати до типу XXF [Fogel, 1979, s. 52-53]. Другий меч, який походить з невідомої місцевості на Люблінщині, відноситься до типу VI [Fogel, 1979, s. 33]. Обидва мечі можна датувати в рамках IV періоду епохи бронзи.

З околиць Грубешова походить орнаментований кельт з рівною втулкою (рис. 5, 4). Він має гарні аналогії з горизонту Гермели [Mozolics, 1985, Tabl. 244, 265, 278], що відносяться до NaA_2 . Таке датування підтверджують і точні аналогії зі скарбу в с. Потічок Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. [Крушельницька, Філіпчук, С. 133, Рис. 72, 7-9], а також аналогії з Словаччини (зокрема, кельти зі скарбів горизонтів Мартінчек-Ком'ятна-Сомотор [Kemenzsei, 1984, Tabl. CCXII]).

Натомість кельт з околиць Любартова (Люблінське воєв.) може бути датований в межах V періоду епохи бронзи (рис. 5, 6) [Czopek, 1997, s. 215]. Про це переконує словацька аналогія з групи малих, неприкрашених артефактів цього типу, що відносяться до молодшого горизонту полів поховань [Novotna, 1970, s. 97, Tabl. 42: 774, 777]. Приблизно таким же періодом датується пошкоджена сокирка з Ольховця Хелмського воєв. [Dąbrowski, 1972, Tabl. XXII: 11].

З Модриньця Замойського воєв. походить гривна, орнаментована геометричним візерунком (рис. 5, 3). Подібні бронзові предмети відомі з горизонту Сенява, які датуються NaA_1 [Blayer, Szpunar, 1982, 295-320]. Для тарнобжезької групи в найпізнішій фазі подібні прикраси є типовими.

Пам'ятки лужицької культури на Західній Волині є малочисельні та слабовивчені. Окремі знахідки металевих речей з цього регіону свідчать про розквіт металевого виробництва (зокрема з бронзи) в цього населення та імовірні зв'язки з західним ареалом культури.

Література

1. Археология Прикарпатья, Вольни и Закарпатья. — К., Наук. думка, 1990.
2. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., Наук. думка, 1982.
3. Крушельницька Л. І. Могильник висоцької культури у м. Золочеві // Археологія. — 1965. — Т. 19. — С. 122-125.
4. Крушельницька Л., Філіпчук М. Нові скарби із Снятинщини Івано-Франківської обл. // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли,

Рис. 1. Бронзова шпилька-стиллет (с. Лище Луцького р-ну Волинської обл.)

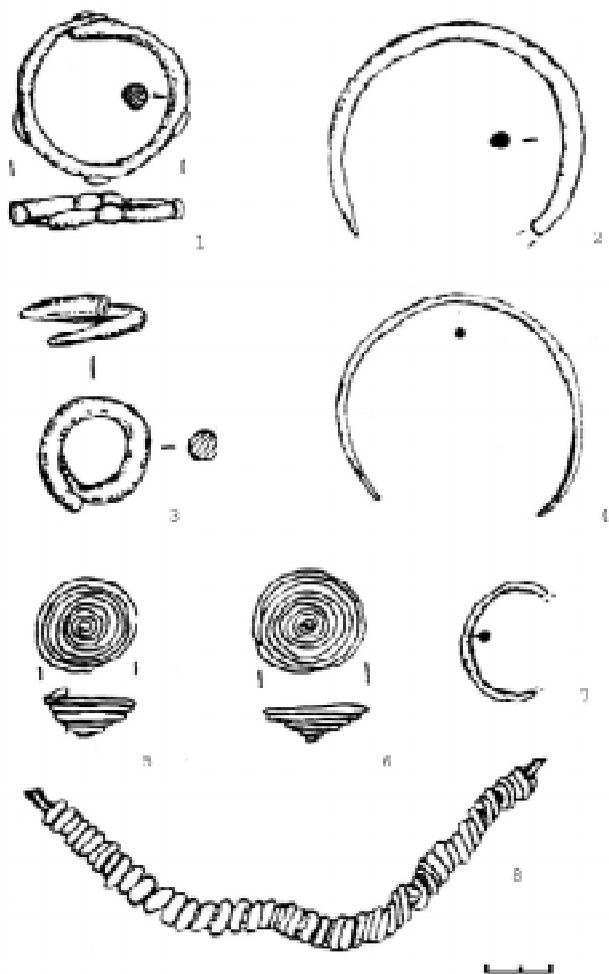

Рис. 2. Металеві вироби з могильника в с. Рованці Луцького р-ну Волинської обл.

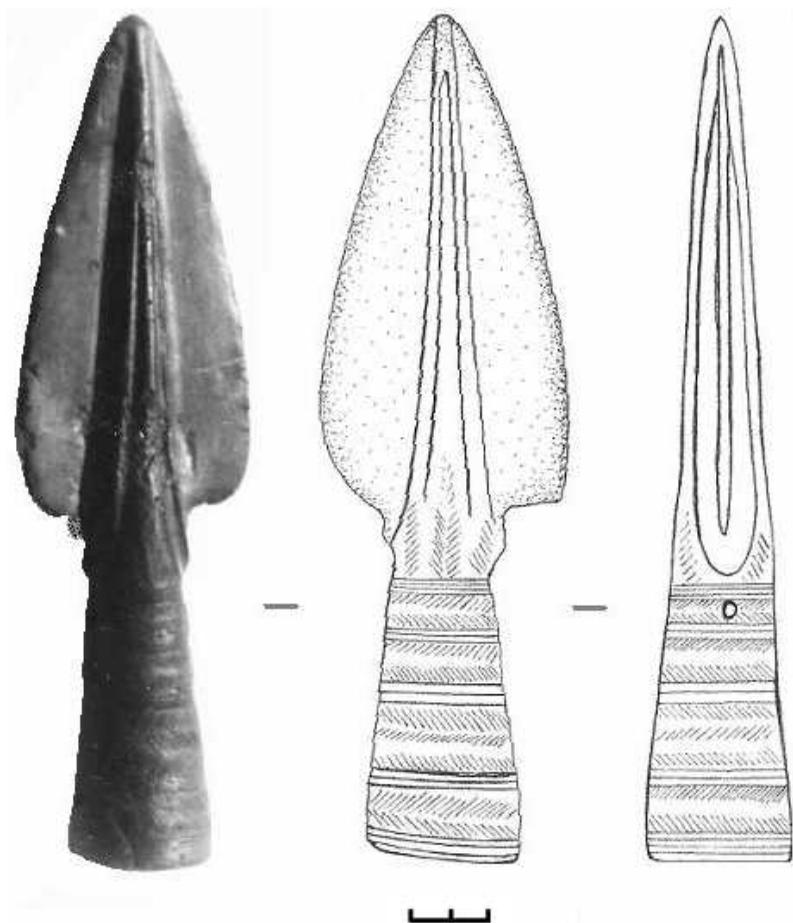

Рис. 3. Бронзовий наконечник списа з с. Піддубці Луцького р-ну Волинської обл.

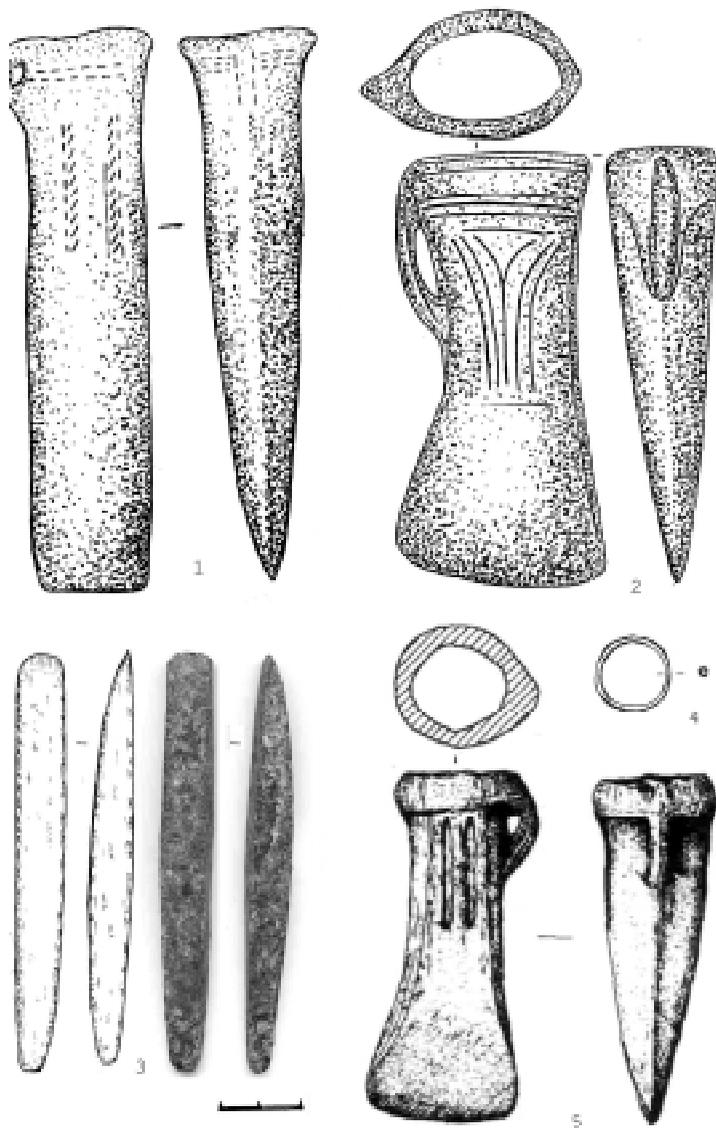

Рис. 4. Металеві вироби із Західної Волині

1 — Луків Турійського р-ну Волинської обл., 2 — Костопіль Рівненської обл., 3 — Луцьк, 4 — Кречів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл., 5 — Соснівка Кременецького р-ну Тернопільської обл.

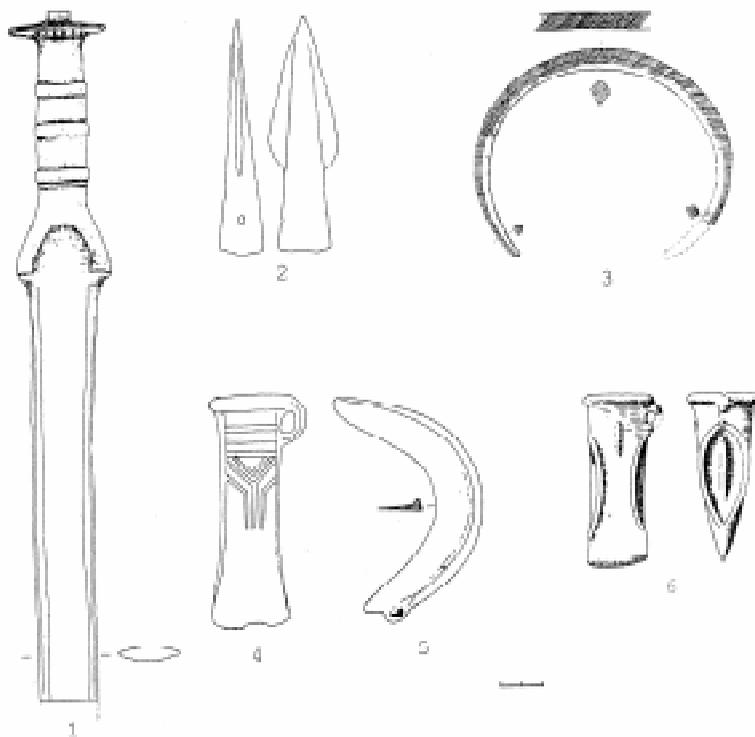

Рис. 5. Металеві знахідки з Люблінщини

1 — Дорогуськ над Бугом (Хелмське воєв.), 2 — Бохотніці (Люблінське воєв.), 3 — Модринець (Замойське воєв.), 4 — Грубешов, 5 — Городок Надбужний (Замойське воєв.), 6 — Любартов (Люблінське воєв.)

Дністра і Прип'яті. — К., 1993. — С. 129-134.

5. Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті / За ред. Л. Крушельницької. — К., 1993.

6. Свешніков І. К. Племена лужицької культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). — К., 1974. — С. 223-227.

7. Свешников И. К., Конопля В. М. Работы Ровенской экспедиции // Археологические открытия 1974 г. — М., 1975. — С. 351-352.

8. Третьяков П. Н. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні р. Росі і Тясмину // АН УРСР. — 1949. — Т. 1. — С. 223-236.

9. Banasiewicz E. Miecz brązowy z Dorohuska nad Bugiem // Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1990 roku. — Zamość, 1990. — S. 34-35.

10. Blayer W., Szpunar A. O możliwościach wydzielenia horyzontów skarbów brązowych na obszarze Polski // Archeologia Polski. — Т. 26. — Warszawa, 1982. — S. 295-320.

11. Czopek S. Problematyka badawcza południowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej // Archeologia Polski. — 1985. — S. 367-410.

12. Czopek S. Uwagi o kulturze łużyckiej na Lubelszczyźnie // Archeologia Polski środkowowschodniej. — Т.2. — Lublin-Chełm-Zamość, 1997. — S. 210-226.

13. Dąbrowski J. Powiązanie ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1972. — 319 s.

14. Fogel J. Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły. — Poznań, 1979.

15. Głisik J. Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej z IV okresu epoki brązu w Topomicy, pow. Zamość // Materiały Starożytne. — 1958. — Т. 3. — S. 155-226.

16. Gurba J. Brązowy grot z oszczepu ze wsi Chartoria, pow. Hrubieszów // Wiadomości Archeologiczne. — Т. 36. — Warszawa, 1971. — S. 355.

17. Gurba J. Brązowy grot oszczepu z Michowa, woj. Lubelskie // Archeologia Polski środkowowschodniej. — Т.2. — Lublin-Chełm-Zamość, 1997. — S. 273-274.

18. Hensel W. Polska starożytna. — Warszawa-Wrocław-Kraków-Gdańsk-Lódz, 1988. — 649 s.

19. Kemenczei T. Spätbronzezeit Nordostunngarns. — Budapest, 1984. — 430 s.

20. Kostrzewski J. Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty // Przegląd Archeologiczny. — Т. 15. — Poznań, 1962. — S. 5-133.

21. Kuśnierz J. Die Beilen in Polen // Prahistorische Bronzefunde. — Т. IX. — Z. 21. — S. 33, 98.

22. Mozsolics A. Bronzefunde aus Ungarn. — Budapest, 1985. — 430 s.
23. Novotna M. Die Äxte und Beile in der Slowakej // Prahistorische Bronzefunde. — 1970. — Abt. 9. — B. 3. — 112 s.
24. Prahistoria ziem Polskich. — Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. — T. 4. — S. 195-204.
25. Sulimirski T. Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę // Wiadomości Archeologiczne. — T. XIV. — S. 40-54.
26. Sulimirski T. Kultura wysoka. — Kraków, 1931. — 202 s.
27. Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi. — Warszawa, 2001. — 119 s.

Ілона НЕСТОРУК (Луцьк)

Мистецтво оформлення рукописних книг (на основі колекції Волинського краєзнавчого музею)

На зберіганні у фондах ВКМ знаходиться невелика колекція рукописних книг, яка є частиною документального фонду (КДФ) і фонду історії релігії та атеїзму (РА) Волинського краєзнавчого музею. Колекція, хронологічні рамки якої – XVI-XVIII ст., нараховує понад 20 одиниць збереження. Книги написані старослов'янською, латинською та російською мовами. За змістом їх можна розділити на такі тематичні групи: Святе Письмо (Євангеліє — КДФ №2, 5, 6, 8; Четвероевангеліє — КДФ №19, 26; Апостол — КДФ №4, 11, 41); богослужбова література (Мінея — КДФ №27; Ірмологіон — КДФ №21, 30, 43, РА №1837, 1606; Тріодь — КДФ №12; Святці — КДФ №17638); церковно-правова література (Типікон — КДФ №17, Богословський трактат — КДФ №16), є кілька документальних рукописних книг (КДФ №15, 34, 556, 558, 4894, 15594).

Вся збірка є оригінальною і унікальною, як і кожна річ, створена руками людини: вона не повторює і не дублює іншої інформації, бо виконана в єдиному примірнику.

Рукописна книга є найдавнішою пам'яткою мови, писемності, літератури, а також надзвичайно цінним матеріалом для вивчення образотворчого і декоративного мистецтва минулого.

В мистецькому оформленні рукописних книг використовувалось дуже багато художніх елементів — гравюри, мініатюри, заставки, кінцівки, ініціальні літери. Елементи оздоблення тісно взаємодіють з почерком, яким писались

книги, рисунок не є самостійним, він підпорядкований тексту, продовжує, доповнює, пояснює його, звертає увагу на дію, яка відбувається.

Початкові сторінки рукописної книги і її розділи прикрашалися заставками, які є основним елементом оформлення та розрізняються за формою і характером орнаменту (рослинні, геометричні, тератологічні). Найчастіше зустрічаються заставки прямокутної форми, рідко з півкруглим вирізом у нижній частині прямокутника і у вигляді присадкуватої літери “П”. Під заставкою заголовків та ініціальні літери, прописані декоративним письмом в’язу та прикрашені орнаментом. Поля рукописів інколи декоруються орнаментальним чи сюжетним малюнком.

Не всі книги зі збірки мають художнє оформлення, в більшості рукописів лише виділені кіновар’ю заголовки та початкові літери. Декілька рукописних книг мають заголовні заставки, орнаментовані поля, ініціали, штрихові малюнки та ілюстрації, кольорові мініатюри.

Ось деякі з них:

I. Четвероевангеліє, XVI ст.; рукопис (напівустав) з бібліотеки братства ім. князів Острозьких; переписувач невідомий; інв. № КДФ-19.

Титульна сторінка має велику заставку плетінчастої орнаментики, складеної з концентричних кіл, стрічок і дуг, переплетених між собою, кінцівки, заставки прикрашені стилізованими бутонами і листочками. Заставка має вохристий фон, промальована кіновар’ю, а деякі елементи зафарбовані сажею. По тексту зустрічаються ініціальні літери, оформленні рослинно-геометричним орнаментом.

Заголовки та ініціали прописані кіновар’ю.

II. Четвероевангеліє, XVI ст.; рукопис (напівустав), с. Черниці, Острозького повіту, Свято-Михайлівська церква; переписувач невідомий; інв. № КДФ-26.

Титульна сторінка прикрашена плетінчастою заставкою. Для збагачення орнаменту-стрічки плетінки промальовані гострокутними виступами. Кінцівки прикрашені гілочками зі стилізованими листочками. Заставка виконана тонким штрихом, двоколірна — чорна туш і кіновар.

Деякі розділи мають кінцівку — схематично промальована рука, в якій роздвоєна гілка зі стилізованими листочками. В середину гілки вписані останні слова тексту. Інший варіант кінцівки — рука, вказівний палець якої вказує на роздвоєну гілку зі стилізованими листям, що нагадують крила ангела.

По тексту зустрічаються ще дві заставки плетінчастої орнаментики зі стилізованими листочками. Деякі елементи заштриховані.

Після заголовку (ст.185) рукопис прикрашений ініціальною плетінчастою літерою “П”.

Цікава ініціальна літера “В” (ст.289), виконана плетінчастим рослинно-геометричним орнаментом, в якому виступають риси тератології (ніс, вуха, очі).

Заголовні літери, тексти, заставки, ініціали, колонтитули виконані кіновар’ю, деякі з вкрапленням чорної туші.

III. Євангеліє (навчальне), 1600 р., рукопис (напівустав), с. Оконськ Луцького повіту, переписувач невідомий; інв. № КДФ-5.

Титульний лист в книзі втрачений, отже, яким було оформлення цієї сторінки, невідомо. Один з розділів має прямокутну заставку, в яку вписаний заголовок. Над заголовком наступного розділу виконана цікава заставка плетінчастої орнаментики, кінцівки якої прикрашені стилізованими листочками і паростками. Заставка і заголовні літери прописані кіновар’ю, деякі елементи замальовані зеленою фарбою.

Розділ на ст. 223 має кінцівку у вигляді чаші з “деревцем життя”. На полі ст. 296 є штриховий стилізований малюнок, що зображує Богоматір з немовлям (?), а на 3 і 289 сторінках на полях схематичне зображення людських голів.

IV. Євангеліє, 1660 р., рукопис-напівустав, з бібліотеки братства ім. князів Острозьких, переписувач невідомий; інв. № КДФ-6.

Перший і два останні заголовних тексти прикрашені плетінчастими заставками, які своєю будовою нагадують плетіння з лози, шкіри чи лика, виконані чорним чорнилом. Заставки в середині тексту у вигляді прямокутної рамки, зафарбовані синім кольором та містять симетричний рослинний орнамент. По тексту зустрічаються чотири ініціальні літери “К”, “З”, “П”, “В”, оформленні рослинним орнаментом, деякі елементи якого промальовані охрою. Заголовні літери та ініціали прописані кіновар’ю.

V. Тріодь цвітна, 1682 р., рукопис (напівустав), походження і переписувач невідомі; інв. № КДФ-12.

Титульний лист втрачений. Початок розділу в другій половині книги прикрашений великою заставкою, виконаною тонким штрихом чорним чорнилом і вкомпонованою в прямокутну рамку, оздоблену геометричним орнаментом. Сюжет заставки — “вазон”. В центрі намальовано розписну народну вазу, з якої росте стилізований соняшник. В середині квітки схематичний хрест і дві літери “Г”, та “S”. По обидва боки від соняшника розходяться вигнуті гілки з квітами і стилізованими листочками – трилис-

никами і половинками дубових листочків. Такі мотиви розпису, характерні і для нашого часу, збереглися в багатьох видах народного мистецтва, зокрема в кераміці і писанкарстві.

По тексту другого розділу зустрічаються невеликі прямокутні заставки з рослинно-геометричними орнаментами. В деяких заставках центральним елементом є великі квіти з прописаними всередині ликами (ст. 213, 223, 279, 421).

Заголовні тексти і початкові літери написані чорним чорнилом.

VI. Апостол, XVII ст., рукопис (напівустав), с. Теремно, переписувач невідомий; інв. № КДФ 4.

На титульному листі прямокутна заставка білого кольору, прикрашена рослинним орнаментом, який складається з завитків і квітів; фон заставки – чорний. Заголовні літери та ініціали виконані кіновар'ю. Ініціальні літери прикрашені рослинно-геометричним орнаментом, який своєю будовою нагадує крила ангелів. На 104 ст. розділ закінчується кінцівкою з зображенням вазона – тонкі гілочки з завитками, листочками, дрібними квітами, тонколистими ліліями і тюльпанами, які проростають з орнаментованого глечика. На вершині центральної гілки сидить птах. Кінцівка виконана чорним чорнилом, деякі елементи промальовані кіновар'ю.

VII. Метрика охрещених дітей в м. Рівному, 1712 р., скоропис; інв. № КДФ-558.

Заголовний текст декорований заставкою з рослинним орнаментом – “Вазон” та суцільними орнаментальними бордюрами з геометрично-рослинним візерунком, що прикрашають текст зліва і справа. Малюнки виконані чорним чорнилом, деякі елементи узору та заголовні літери промальовані кіновар'ю.

VIII. Святіці з літописом, 1840-і рр., походження невідоме, переписувач – Андрій, інок; інв. № КДФ-17638.

В рукописі є сім кольорових мініатюр і сім штрихових малюнків.

На кольорових мініатюрах зображені дерева життя, що символізують протистояння добра і зла, з підписами: “Молитва – уньние”, “Любов — зависть”, “Пост — чревообъедание”, “Смирненне — гордость”, “Целомудрие — блуд”, “Милостьня — сребролюбие”, “Долготерпение — гнев”. На верхівці кожного дерева намальований ангел, який громовицями вбиває чортенят і демона, зображеного при корінні совбура.

Штрихові малюнки схематично повторюють кольорові мініатюри.

Рукописна книга, мистецтво якої уже з другої чверті XVII ст. почало занепадати, у другій половині XVII і у XVIII ст. відіграє допоміжну роль. Від руки пишуться переважно Ірмологіони – нотні книги, які важко було друкувати, Метрики та Пом'яники.

Вважалося, що рукописна книга, будучи витіснена друкованою, втрачає будь-яке значення художнього твору і з точки зору декоративно-го мистецтва не заслуговує на увагу. Проте оздоблення рукописної книги XVII-XVIII ст. свідчить про те, що вона не втратила свого значення.

Плетінчаста, тератологічна і рослинна орнаментика досить часто зустрічається в рукописах другої половини XVII і у XVIII ст., найпоширенішою вона виявилася в Ірмологіонах, де найбільш повно представлена чудова народна орнаментика XVII-XVIII ст. та збереглися найдавніші і найтрадиційніші форми української рукописної орнаментики. Плетінчасті мотиви однаковою мірою виступають як у заставках, так і в ініціальних літерах, тератологічні – переважно в ініціалах.

У другій половині XVII і у XVIII ст., коли рукописне мистецтво пішло на спад, художньо оздоблені пам'ятки з'являлися рідко і тому збереглося їх мало. У фондах ВКМ зберігається кілька художньо оформлених рукописних Ірмологіонів, серед яких є труд Іоана Дамаскіна, переписаний Іоаном Русановським (КДФ-21).

І. Ірмологіон, 1746 р., рукопис (напівустав), походження і переписувач невідомі; інв. № КДФ-30.

Рукопис має п'ять штрихових орнаментальних заставок (деякі є незакінченими), які за своїм сюжетом повторюють одна одну – пишна виноградна лоза з густим листям, стилізованими квітами і гронами винограду. Одна заставка сюжетна (незакінчена), на якій зображено Святу Трійцю — Отця, Сина і Святого Духа.

Перед кожним розділом виконана сюжетна штрихова ілюстрація: “Оранта”, “Неопалима Купина”, “Різдво”(?), “Ісус – добрий пастир”(?), “Благовіщення”, “Ісус Вседержитель”, “Симеон Столпник”. Майже всі ілюстрації незакінчені. В книзі є дев'ять ініціальних букв. Усі літери плетінчасті, плетінчасто-рослинні або геометричні. Плетінчасті ініціали побудовані зі стрічок, сплєтених в овали, кільця, джгути, деякі мають сітчасте переплетення. Саме переплетення комбіноване рослинними або геометричними мотивами. Ініціал “Ц” – геометричний, прикрашений сюжетним малюнком, на якому зображений Спас Нерукотворний.

Заголовки та деякі елементи в малюнках та ініціалах прописані кіновар'ю. Заставки та ініціальні літери – сепією.

II. Ірмологіон, 1751 р., рукопис (напівустав), м.Броди, переписувач Іоан Русановський; інв. № КДФ-21.

Титульна сторінка прикрашена великою орнаментальною заставкою у вигляді літери “П” з тератологічними елементами. По центру орнаменту зверху зображене “Всевидяче Око”. Під заставкою в прямокутник вписані справа і зліва літери “IS” та “XS” – криптограма “Ісус Христос”; між літерами плетінчаста орнаментальна сітка, літери прикрашені рослинним орнаментом. Оздоблення рамки виконане коричневою фарбою під колір дерева, тому нагадує різьбу по дереву. Всередину заставки вписаний текст – дані про автора, переписувача і місце написання “Ірмологіону”.

Перед першим і другим розділами великі штрихові малюнки – зображення Святого Апостола Іоана і Василя Великого. Кожен наступний розділ має заставку–мініатюру; десять штрихових малюнків з зображеннями святих, а також художньо виконані ініціальні літери – “Б”, “В”, “П”, “К”, “Г”, “М”, “Ц”, “И”, прикрашені рослинно–геометричним орнаментом та оформлені в квадратну рамочку. В літеру “Ц” вписано “Н” і зображення Царя небесного (своєрідна монограма), а між елементами букви “И” – зображення Архангела Михаїла.

Останній розділ має заставку – гілочка зі стилізованими дубовими листочками, — оформлену в прямокутну рамочку, фон якої заштрихований кіновар’ю.

Мініатюри та ініціали прописані сепією, заголовні літери та початкові – кіновар’ю.

III. Ірмологіон, 1785 р., рукопис (напівустав), написаний в царствування Катерини II; інв. № КДФ-43.

Перша сторінка книги прикрашена орнаментованою рамкою, яку вінчає корона. В рамку вписаний текст – дані про час написання рукопису.

Цей рукопис має лише одну заставку та ініціальну літеру. Заставка виконана тонким штрихом. По центру прямокутної композиції – “Всевидяче Око”, по обидва боки якого симетрично розходяться гілки з листочками. Кожна гілка і її паростки закінчуються квітковими бутонами.

Ініціальна літера “Б” побудована з гілок з листочками, вписана в квадратну рамку, є нероздільною з орнаментом, який її обрамлює.

Заставка, ініціал та заголовні літери прописані сепією.

IV. Ірмологіон, 1840 р., рукопис (напівустав), переписувач Ігнатій Трофимов Яцупек, інв. № РА-1837. В художньому оформленні книги використано вісім орнаментальних заставок та ініціалів.

Заставка та ініціал „В” першого розділу виконані в кольорі (фон – зелений, деякі елементи замальовані кіновар’ю, прописані сепією). Плетінчаста заставка побудована зі стрічок, які мають сітчасте переплетення та доповнена рослинними мотивами. Стрічки переплетення виходять за рамки заставки і закінчуються стилізованими ліліями. Ініціал виконаний в одному стилі з заставкою і оформлений в орнаментований рослинними елементами квадрат.

Дві заставки з сюжетними малюнками на релігійні теми, поєднані зі стилізованим рослинним орнаментом.

Заголовні літери „І”, „К”, „Ц” декоровані геометричними мотивами – трикутниками, зигзагами, рисками і крапками, оформлені рослинними і тератологічними елементами.

Всі інші заставки та ініціали є незакінченими.

Збірка рукописів з фондів Волинського краєзнавчого музею є вартісною пам’яткою розвитку української графіки XVI-XVIII ст.ст. Крім високих художніх якостей, вона має велике пізнавальне значення, становить частину культурної спадщини розвитку декоративно-прикладного мистецтва, зокрема, в художньому оформленні книги.

Елементи художнього оформлення рукописної книги – мініатюри, заставки, кінцівки, ініціальні літери належать до пам’яток церковного культу, тісно пов’язані з народним мистецтвом, яке було основою розвитку і джерелом збагачення рукописних прикрас.

Література

1. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. - Київ, 1960.
2. Рукописна книга // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 20 – 21 вересня 1996 р. - Львів, 1999.
3. Історія Українського мистецтва // Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – Том другий. – Київ, 1967.
4. Несторук І. Огляд документів на пергаменті з фондів Волинського краєзнавчого музею // Волинський музей. Історія і сучасність. – Луцьк, 1999 р. – С. 67.

Олена ОГНЄВА (Луцьк)

Нові надходження кириличних стародруків до установ Волині

Зведений систематизований Каталог видань кирилівської печаті, що знаходяться в державних та громадських установах (музеях, архівах, товариствах, учбових закладах), який побачив світ 2001 року¹, містив описи 193 стародруків з фондів Волинського краєзнавчого музею (ВКМ), Волинського обласного державного архіву (ВОДА), Волинської духовної семінарії (ВДС), Луцького історико-культурного заповідника (ЛІКЗ), Любомльського краєзнавчого музею (ЛКМ), Маневицького краєзнавчого музею (МКМ), Володимир-Волинського історичного музею (ВВІМ), Наукового товариства імені митрополита Полікарпа (НТМП), Торчинського народного історико-краєзнавчого музею (ТНІКМ). Хронологічні рамки книжок цих зібрань, станом на час підготовки каталогу до видання (1.01.1999 р.), визначались в межах від 1600 до 1825 рр., що за останньою класифікацією, згідно бібліографії, вказує на приналежність до стародруків².

Створення Каталогу передбачало встановлення репертуару та арелу поширення кириличних стародруків на Волині, а також введення до наукового обігу інформації, що могла бути використаною як джерельна база для інших історичних, крім книгознавства, наук. Всі зібрання стародруків, крім ВКМ, почали комплектуватися від часу створення відповідних установ, переважно в 50-ті - 80-ті роки ХХ ст., за рахунок передачі стародруків з установи в установу, закупівлі книжок, дарунків, випадкових знайдок³.

Фонд ВКМ є найбільшим серед згаданих волинських зібрань і має власну історію формування. Його комплектування складалось з кількох етапів: збиральництво часів існування середньовічного Луцького Хрестовоздвиженського братства XVII-XVIII ст⁴; збиральництво за часів діяльності братства у XIX-XX ст., коли пошуками стародруків займалися фахівці (О. Левицький, О. Лотоцький, Г. Богуславський), а інші братчики (граф А. Ігнат'єв, київський генерал-губернатор, міністр двора генерал О. Саблер, предводитель повітового дворянства П. Косач тощо) жертвували гроші на пошуки церковних старожитностей⁵; фахова збиральницька діяльність членів Волинського товариства приятелів наук у міжвоєнну добу (1921-1939), у тому числі й Ю. Неча, керівника Публічної бібліотеки в Луцьку⁶; надходження стародруків у повоєнний період (з 1945 і до сьогодні).

Можливо саме в цей етап до фондів ВКМ і надійшли примірники зібрання Братства ім. князів Острозьких, коли спокійно нищилась цілісність колекції як історичного джерела, а при передачі примірників з однієї установи до іншої бралась до уваги кон'юктурна ситуація. У

80-ті роки ХХ ст. працівники музею збирали стародруки, разом з іншими речами, під час регулярних наукових експедицій на чолі з П. Жолтовським. В останні роки, хоча музей і повертав до відновлених церков вилучені за радянських часів речі, книжкове зібрання вдалося зберегти завдяки порозумінню, що виникло в процесі спілкування працівників музею з релігійними громадами.

Книги в зібранні ВВІМ, ЛІКЗ, ЛКМ МКМ, ТНІКМ - це заново сформовані колекції за останні роки. Особливо шкода зібрання Свято-Володимирського давньосховища з Володимира-Волинського, яке 1911 р. разом з іншими експонатами, у тому числі рукописами та стародруками, було передано до Житомирського єпархіального музею, а потім вони опинились у Харкові (Наукова бібліотека ім. В. Короленка)⁷.

Кириличні стародруки за тематикою - книги релігійного змісту, що було властивим друкованій продукції XVI-XVIII ст. Відповідно, репертуар волинських зібрань складається з Євангелій, Ірмологіонів, Службників, Псалтирів, Міней, Апостолів, Тріодів тощо. Але деякі з цих книг мали використовуватись як навчальні посібники у школах (Абетка, Псалтир, Часослов), як література для читання вдома (Пролог, Мінеї, Псалтир), як юридичне джерело (Кормча).

Найдавніший стародрук каталогу з колекції ВКМ – Євангеліє датоване 1600 р. і надруковане у Віленській друкарні Мамоничів⁸. Його появу на Волині можна пов'язати як з ім'ям Кузьми Мамонича, який захищав інтереси Івана Федорова у Луцькому гродському суді так волинським підчашиєм та сенатором польського сейму Лаврентем Древинським, який був одним із співзасновників Віленського православного братства. Примірник, що зберігається у фондах музею належав Стефану Древинському. Увагу привертає й Апостол – перше видання друкарні Михайла Сльозки, який “овоц перший друкарні власної” подарував Луцькій Хрестовоздвиженській церкві за “спасеніє своє”⁹. Стародруки каталогу, крім вже згаданих, вийшли з друкарень Львова, Почаєва¹⁰, Києва, Унева, Супрасля, Москви та Петербургу. Серед них переважають видання Львова (XVII ст.) та Почаєва (XVIII-XIX ст.).

Крім православних видань у зібраннях ВКМ та ЛКМ знаходяться старообрядницькі стародруки XVIII - поч. XIX ст., зокрема, Кормча з варшавської друкарні П. Дюфура, Цветник авви Дорофея з друкарні Карташових у Клинцях, Мінея загальна з Почаївської друкарні¹¹.

Не менш цікавими виявились і покрайні записи на окремих примірниках, що містять джерелознавчий матеріал, введення якого вкрай важливе для заглибленого вивчення регіональної історії та культури, мовних особливостей, економіки тощо. Маргіналії свідчать про певні моменти в історії культури друкованої книги та історії Волині, зага-

лом, і про особливості регіональної палеографії, мови, історичної фонетики, ономастики, зокрема; дають можливість спостерігати рух стародруків в межах регіону, їх приналежність до тієї чи іншої релігійної установи, коливання вартості книги протягом часу¹².

Презентація виданого Каталогу колекцій викликала природну реакцію, так звану “реакцію привертання уваги”, яка, зазвичай, провокує звернення до існуючих зібрань в інших музеях, до власних зібрань тих, кому властива здатність колекціонувати, з бажанням порівняти власне зібрання з тим, що побачило світ.

Порівняння допомагає уточнити, з’ясувати, дослідити окремі аспекти колекції, що в силу тих чи інших причин лишалися досі не з’ясованими. Водночас друкований каталог, як виявилось, спроможний пробудити навіть давно спочилий альтруїзм і викликати бажання зробити відповідний дар авторам каталогу або установі, яку вони презентують.

Твердження не є голосливим, оскільки події почали відбуватися ще під час презентації Каталогу у стінах ВКМ. Власники Луцького антикварного магазину подарували ВКМ рідкісний рукопис – “Октоїх” в старообрядницькій традиції, таким чином, збільшивши, не тільки колекцію рукописів у краєзнавчому музеї (найдавніші датуються XVI ст.), але й розширивши водночас джерелознавчі можливості зібрання: тобто писемні свідчення про існування старообрядців на теренах Волині тепер підкріплюються наявним рукописним джерелом в додаток до друкованих книжок: “Цветник” авви Дорофія (кін. 1780-их рр.) та “Мінея Общая”¹³. До того ж та обставина, що нове джерело – обрядово-музичного змісту, значно збільшує потенціал його використання у музейній практиці.

Гортаючи сторінки Каталогу, владика Варфоломій, архієпископ Рівненський та Острозький, побачив опис примірника книги, яку він подарував Любомльському музею з нагоди його 25-річчя¹⁴. Увагу владика привернули надруковані при описі примірника покрайні записи, і він пригадав, що у його власній колекції зберігаються окремі книги з досить значними написами. Кваліфікований опис одиниць даного Каталогу став однією з причин, окрім інших, що спонукала владика через деякий проміжок часу подарувати своє книжкове зібрання. Ця подарована колекція, яку опрацював С. Н. Крейнін, тепер стала основою для створення при Луцькому історико-культурному заповіднику Музею книги (2. 10. 2005).

Але це був не останній дар. Митрополит Ніфонт, керуючий Волинською єпархією, з нагоди 10-річчя Музею Волинської ікони, відділу ВКМ, подарував краєзнавчому музею свою колекцію стародруків, що також була опрацьована Сергієм Крейніним. При чому, можна поміти-

ти, що владики прагнув подарувати такі видання, які представляють особливий інтерес для конкретного зібрання. Завдяки цьому дару, зібрання стародруків ВКМ розширило репертуар, географію та часові рамки представлених у музейній колекції видань. Можна згадати видання “Бесіди на діяння апостолів” Іоана Златоуста (Київ, друкарня Успенської лаври, 1624), “Повчання” Єфрема Сіріна (Москва, 1647), “Книга житій святих” Дмитра Ростовського, сина Сави Тупгало (Москва, 1762 чи 1764), що були на той час відсутні у фондах ВКМ.

Особливу зацікавленість викликає “Історія о Варлааме и Иосафе” (Кутейн, Богоявленська друкарня, 1647). Цей твір, що сюжетно пов’язаний з Індією і став у свій час основою докторської дисертації Івана Франка, також відсутній в збірці ВКМ. Відомі білоруське видання „Гистория albo правдиве выписане св. Іоана Дамаскина о житии стх Варлаама и Иосафа” ХУІІІ ст. та московське видання 1680 р. з ілюстраціями Симона Ушакова, а також дуже популярними були притчі Варлаамові, що з’явилися на підставі цього твору. Поява такого видання у зібранні ВКМ, певним чином, привертає увагу до існуючих, правда, опосередкованих зв’язків між Індією та Волиною в контексті місця Волини у сходознавчих дослідженнях.

Історія про Йосафа та Варлаама пустельника, що у 2-й пол. VIII ст. перекладена з арабської мови на грецьку і, можливо, без мови-посередниці на грузинську мову, з часом стає в Україні, на думку деяких дослідників, досить популярним твором. Слов’янський переклад походить від грецької обробки XI ст., а вже близько 1182 р. Кирило Туровський цитує окремі уривки з цього твору („О человеце белоризце”). Традиційно вважається, що в образах Йосафа та Варлаама відбився життєпис царевича Сіддгартхі – бодгісаттви, майбутнього засновника першої світової релігії – Будди Шак’ямуні¹⁵, але пройшовши довгий шлях, індійська повість багато чого втратила. Саме ім’я Йосаф є віковою, просторовою і багатомовною обробкою колишнього індійського “бодгісаттва” через форму “Будасф”. І хоча з часом, головні дійові особи повісті перетворились на християнських святих, приклади, інші оповідання, на підставі яких вчитель Варлаам навчав Йосафа, свого учня, залишилися індійськими.

Проте на думку індологів, цей твір був створений проповідниками християнства, які з’явилися на землях Індії і, відповідно вступили в полеміку з буддистами. Сюжет про царевича Йосафа, що обрамляє підбірку притч та текстів „питання-відповідь”, відбиває на підставі запозичених з життєпису Будди схем певні історичні події, які відносяться до раннього поширення християнства в Індії¹⁶. Слід також відзначити, що 19 листопада православна церква вшановує святих Варлаама пустельника та Йосафа, царевича

індійського. Це життє ходило в рукописах XIII-XIV ст.¹⁷, а у 1-й третині XVII ст. поширюється у друкованому вигляді.

Назва видання “Гисторія албо правдивое виписание святого Иоана Дамаскина и житии святых и преподобных Варлаама и Иосафа и о поверненнии индіян . . . ново з грецкого и словенского на русский языкъ переложена року 1637 июля 22 дня”¹⁸, швидше підтверджує точку зору індологів. Але, згадуючи це видання, на жаль, А. Ковалівський не вказав ні місце друку, ні друкарню, що дуже важливо, оскільки протягом 1574-1700 рр. жодна з українських друкарень не друкувала цього твору чи-то під назвою, наведеною А. Ковалівським, чи-то під назвою, відомою за згаданим вище Кутейнським виданням¹⁹. У всякому разі, відомі каталоги українських стародруків не містять такі відомості²⁰. Вставні оповідання з історії про Йосафа та Варлаама широко використовували проповідники та письменники XVII-XVIII ст. У віршованій збірці Симона Полоцького (1629-1680), випускника Києво-Могилянської академії, присутній образ Йосафа. Основний же сюжет перейшов до чисельних співців-лірників. Проте, слід також відзначити, що сюжети з цієї повісті постали основою для шкільних вистав. Зокрема, одна з таких вистав відбулася у київському колегіумі на початку XVIII століття²¹, що засвідчено відповідним виданням.

Щодо Волині, то не можна не враховувати припущення сучасних російських індологів про існування в XI-XIII ст. шляху з Індії до Європи теренами Київської Русі, а відтак і присутність торговельного люду, який залишив матеріальні рештки свого перебування. Цей шлях і можливі безпосередні контакти вочевидь припинилися внаслідок монголо-татарської навали на Київську Русь та остаточного завоювання Індії мусульманами. Але цілком ймовірно, хоча археологічні матеріали індійського походження поки ще не відкриті на Волині, такі опосередковані контакти по між Волинням та Індією відбувалися, як наприклад між Китаєм і Волинням. Тому нижче наводяться свідoctва лише тільки писемної традиції.

На Волині побутували казкові уявлення про Індію, що з'явилися як на підставі візантійської так і західноєвропейської книжкової спадщини. Волинь в билинних казаннях фантастичним чином ототожнювалась з Індією. У билинному циклі про індійського гостя Дюка Степановича присутні і Київська Русь, і Волинь, і Галич, при чому у протиставленні. Дюк Степанович похваляється багатством своєї країни перед князем Володимиром та його оточенням. Дюк Степанович похваляється багатством своєї країни перед князем Володимиром та його оточенням. Дюк, відповідаючи на запитання Іллі Муромця, каже про себе, що він “з Волинь-города, із Галича,

із тої Сорочини, Індії багатої, Корели проклятої”²². Цей образ багатої Індії, де „не счесть алмазов в каменних пещерах далёкой Индии”, добре зберігся в часі, і навіть представлений персонажем індійського „гостя” в опері „Садко” М. Римського-Корсакова. Проте в народних уявленнях Індія – це земля біля раю, де живуть праведники – рагмани (від інд. брагмани), які не знають відліку часу. Саме туди, у вирій, відлітають птахи в осені. Рагмани відзначають Великодень через три з половиною або чотири тижні, коли до них допливає шкарлупа від освячених яєць, що побожні люди, за звичаєм, кидають у води.

На Волині народились М. Крушевський (1851-1879) та Леся Українка (1871-1913). З цими іменами у 2-й пол. XIX ст. пов’язані перший переклад російською та перший переспів українською мовами “Рігведи”²³, унікальної пам’ятки в історії людства, що, за влучним висловом знаної російської дослідниці Т. Я. Єлізаренкової, є останньою пам’яткою загально індоєвропейської доби і, власне, першою пам’яткою індійської традиції. У 2-й пол. XX ст. творчість Лесі Українки, зокрема її драма-феєрія “Лісова пісня” в контексті співставлення з “Рігведою”, зацікавила О. Огнєву²⁴. На межі XX-XXI ст. давньоіндійська спадщина стає об’єктом досліджень волинянина (в теперішніх історичних реаліях – рівненчанина) С. Наливайка²⁵. Степан Наливайко – індолог, за плечима якого стоїть навчання санскриту у Лакнауському університеті (Індія). Йому належить дослідження “Таємниці розкриває санскрит”, а ще переклад міфу про Шармітху, Деваяні та п’ятеро синів царя Яяті з “Магабгарати” з нотатками, де він з’ясовує, чи справді Волинська земля в топонімах, гідронімах, тощо, зберігає і пам’ятає сиву індоєвропейську давнину. На початку XXI ст. до історії перекладів Рігведи, в контексті перекладів Миколи Крушевського, звертається З. Пахолок²⁶.

Можливо, поява видання “Історія про Варлаама та Йосафа” у фондах ВКМ сприятиме початкам індології у Волинському університеті, зокрема викладанню санскрита на філологічному факультеті. Видатний український мовознавець і фонетист О. І. Томсон вважав, що вивчати санскрит мають усі філологи, оскільки з курсу порівняльної граматики індоєвропейських мов годі набути належних знань без вивчення санскриту хоча б по одній годині на тиждень²⁷.

І хоча на сьогодні відсутні точні відомості про зміни у складі зібрань кириличних стародруків у Володимир-Волинському, Маневицькому та Любомльському (в цьому музеї з’явилися нові примірники)²⁸, слід відзначити, що за час, який минув після друку першого Каталогу кириличних стародруків в установах Волині (2001), кардинально (якісно і кількісно) змінився їх склад у двох установах Луцька. Йдеться про

ВКМ та ЛКЗ. Причому, зміни у ЛКЗ завершилися створенням Музею книги у складі Заповідника (1.10.2005). Наявність нових примірників у зібраннях Луцька закликає до нового друку, у розширеному вигляді, попереднього видання, оскільки виникла необхідність введення до наукового обігу новознайдених стародруків. Зважаючи на пробуджену першим виданням хвилю альтруїзму, можна також сподіватися і на нові надходження кириличних стародруків до відповідних установ Волині.

Література

1. Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600-1825). / Упорядники С. Крейнін, О. Огнева. – Луцьк: Надстир'я. 2001
2. Кондакова Т. Н., Яцунок Е. И. Специфика книговедческих исследований в главной библиотеке СССР при реализации закона об охране памятников истории культуры. //Русско-немецкие связи в области книжного дела: Сборник научных трудов. – М., 1986. – С.18.
3. Огнева Е. Д. Книги Луцкого Крестовоздвиженского братства в собрании Волинского краеведческого музея //Книга в меняющемся мире. 7-ая научная конференция по проблемам книговедения. Секция истории книги (до начала XX века). Тезисы докладов. – М., 1992. – С. 42.
4. Огнева О. Д. Бібліотека Луцького Хрестовоздвиженського братства: реконструкція репертуару і наявні примірники. //Історія релігії в Україні. VII Міжнародний круглий стіл. – Львів, 1997. – С. 129-130.
5. ВЕВ. 1.03.1891. – № 7. – Часть неофициальная. Отчет о деятельности Луцкого православного братства Крестовоздвиженского за 1889-90 братский год. – С. 242-260; Огнева О.Д. Рукописи та стародруки Братської бібліотеки в колекції Волинського краєзнавчого музею. //Роль бібліотек, монастирів,... у розвитку культури України. Тези наукової конференції. – К., 1993. С. 90-91.
6. Дмитрук В. Вибрані часом (Краєзнавці Волині 20-30 рр. XX ст.) //Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник. - Луцьк; 1999. – С. 60.
7. Василевська С.І. Волинське древлесховище: Минуле і сучасне Волині. Тези доповідей і повідомлень II регіональної “Велика Волинь” і IV Обласної історико-краєзнавчої конференції. 8-го жовтня 1992 р. – Луцьк. – С. 79-80.
8. Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600-1825). / Упорядники С. Крейнін, О. Огнева. – Луцьк. Надстир'я, 2001; С. 33, № 1
9. Огнева О. Д. Коли і чому Михайло Сльозка подарував книгу Луцькому Хрестовоздвиженському братству //Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир, 1995.

– С. 61-63.

10. Крейнін С. Н. Книгодрукування в Почасві. //Звягель древній та вічно молодий. Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Новоград-Волинський. 1995. – С. 223.

11. Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600-1825). //Упорядники С. Крейнін, О. Огнева. – Луцьк: Надстир'я, 2001, – С. 102, № 134; С. 105, № 140; С. 121, № 175.

12. Огнева О. Кириличні стародруки з зібрання ВКМ: репертуар та по-крайні записи. // Волинський музей. Історія і сучасність. Тези та матеріали І науково-практичної конференції. – Луцьк: 1998, С. 16.

13. Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600-1825). – Луцьк. “Надстир'я”. 2001, СС. 105, 121, №№ 140, 175.

14. “Краткие поучения о главнейших спасительных догматах веры”. – [5-е вид.] – Москва, грудень 1795 (7304), див. Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600-1825). – Луцьк: Надстир'я, 2001. – С. 113, № 159.

15. Повесть о Варлааме и Иосафе. Памтник древнерусской переводной литературы XI-XII вв. / Подготовка текста, исследование, и комментарий И. Н. Лебедевой. – Л., 1985.

16. Шохин В. К. Древняя Индия в культуре Руси (XI-середина XV в.). Источниковедческие проблемы. – М. 1988, 52-53; Васильков Я. В. Буддийские сюжеты в христианской литературе: конфликт мировоззрений (рецензия) // Восток. – 1991. – № 3, С. 44.

17. Ковалівський Андрій. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки. // Східний світ. 2'95 – 1'96. – С. 161.

18. Ковалівський Андрій. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки. // Східний світ. 2'95 – 1'96. – С. 159.

19. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв. Каталог изданий хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени Ленина. Выпуск II. Часть 2. Львовские, новгородские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. / Составители: А. А. Гусева, И. А. Полонская. – Москва. 1990.

20. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Каталог стародруків, виданих в Україні (1574-1800). – Кн. I-Кн. II, ч. I-2. – Львів. 1981, 1984.

21. Spontaneus exul extra haereditarium patris regnum per heroicum pro Christo contemptum mundi olim in India crucis suffragio ad scepra caelestis regni promotus Ioasaphus Abenneris Indorum regis filius nunc demum festivo dramate a rossiaea, perillustri, praenobili, в magnifica Tullianae facultatis juventute Collegii Kijoviensis in scenam revocatus anno exulffntis humana in carne regis aeterni 1715. – Київ, друкарня лаври, 1715.

22. Альбедиль М.Ф. Индия беспредельная мудрость. – М., Алетея, 2003. – С. 10

23. “Восемь гимнов Риг-Веды”, перевод Николая Крушевского. – Казань: в Университетской типографии, 1879; Українка Леся. З Риг-Веди // Українка Леся. Твори: в 12 т. / За заг. ред. Б. Якубського. – К.: Книгоспілка, 1927-1930. – Т. 4. – СС. 12-19; Огнева О.Д. Леся Українка і Схід // Східний світ. – К., 1995. – СС.78-82..

24. Огнева О.Д. Леся Українка і Схід // Східний світ. – К., 1995. – СС.78-82; Огнева О.Д. Міфологічні витоки образу Мавки в “Лісовій пісні” // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Філологічні науки (Лесезнавство). – 1998. – С. 56-58; Огнева О.Д. Образи Рігведи в “Лісовій пісні” Лесі Українки // Сходознавство. – Київ, 1998. – Вип. 2. – С.49-60. Огнева О.Д. Рослинний світ Рігведи та “Лісової пісні” Лесі Українки // Волинь у житті та творчості письменників. - Луцьк, 1998, - СС.52-55.

25. Наливайко Степан. Таємниці розкриває санскрит. - Київ: Просвіта. - 2001; Наливайко С. “Магабгарата”. Міф про Шармітху // Волинь. – № 1. – Луцьк, 1997.

26. Крушевський М. Вісім гімнів Рігведи / Упоряд., вступ. ст., дод., З.О – Пахолок. – Луцьк: Волинська мистецька агенція «Терен», 2004.

27. Урсу Дмитро. До історії українського сходознавства. // Східний світ. 1-2. – С. 140.

28. Усне повідомлення О. Д. Остапука, директора Музею.

*Григорій ОХРИМЕНКО, Наталія КУБИЦЬКА, Галина САДОВСЬКА
(Луцьк)*

Археологічні пам'ятки Волині в описах іншомовних видань

Вивчення археологічних пам'яток Волині починається більш організовано з рубежу XIX-XX ст. В. Антоновичем, К. Мельник, в міжвоєнний період успішно продовжується О. Цинкаловським, Я. Пастернаком, Т. Сулімирським, Я. Фітцке, Л. Козловським та багатьма іншими дослідниками. Проте ще й досі результати цих досліджень залишаються мало відомими.

Крім того, в останні десятиліття, під впливом антропогенних факторів (с/ господарських, будівельних, кар'єрних вибирань ґрунту) різко скорочується кількість пам'яток, придатних для досліджень. Особливо це стосується ни-

зинних земель Полісся де шар гумусу та підгрунття (останній з рештками поселень та поховань давніх епох) порівняно тонкий.

Все це різко скорочує джерелознавчу археологічну базу. Тому для більш повної реконструкції праісторії краю досить важливими є довоєнні збори українських та польських археологів, аматорів старовини. Цінними також є ілюстрації наведені в книгах Є.Глосіка (Glosik J., 1961), Т.Венгжинович (Węgrzynowicz, 2001), О.Цинкаловського (Cynkalowski, 1961).

Для з'ясування шляхів розселення ранніх землеробів енеоліту та бронзового віку, а також складання карт пам'яток, етноміграційних процесів важливе значення має кераміка.

Поширення матеріалів та поселень волино-люблінської культури (ВЛК) особливо спостерігається на Волині, близько кордону з Поліссям. Так біля села Антонівки (поблизу Луцька) в 1935 році О.Цинкаловським зібрано (крім "требінцевої" волинської неолітичної, лужицької) і "лінійну мальовану", т. б. ВЛК (Glosik, 1961, s.128).

Знаряддя цієї культури, а саме сокиру з рогу оленя з отвором знайдено біля с.Бережне Костопільського р-ну Рівненської обл. Довжина вцілої частини (обламана біля отвору) – 10 см.

Іншою важливою знахідкою є кам'яна сокира з отвором культури лійчастого посуду (КЛП). Це чотиригранний виріб з грибоподібним обухом передня частина якого видовжена. Довжина його 14,5 см, ширина біля отвору – 4,5 см, біля обуха – 2,5 см, ширина вістря – 4,5 см. Знайдена близько с.Бичаль (Biezal) Рівненського р-ну, Рівненської обл. (Glosik, 1961, s.128).

Ареал поширення пам'яток КЛП охоплює на території України переважно басейн Західного Бугу, район Шацьких озер (В.Артюх). Далі на схід відомі, переважно, окремі знахідки матеріалів. Але, як бачимо, вони розкопались на сотні кілометрів. Фрагменти кераміки КЛП знайдено нами біля с.Гірка Полонка, кам'яні сокири (великі чотирибічні з темного волинського кременю над р. Чорногузкою біля с.Баїв (обидва пункти у Луцькому р-ні), біля с.Граддя Маневицького р-ну Волинської обл. знайдено кам'яну сокиру з дископодібним лезом та грибоподібним обухом. Модельки глиняних сокирок-амулетів та кераміка виявлені на поселенні ВНК Новосілки Маневицького р-ну, на пам'ятці ПТК Голишів у Луцькому р-ні.

За даними Є.Глосіка, фрагменти кераміки КЛП підібрані в уроч. Вали (на городищі) в 1922 р. біля с.Грабів недалеко м.Клевань Рівненської обл. (Glosik, 1961, s.135).

Інший фрагмент сокири КЛП знайдено біля с. Коростятин на Дубенщині (Glosik, 1961, s.142).

Зі зборів Я.Поланського 1931 р. відомо кілька фрагментів кера-

міки КЛП, що походять із околиць с.Невір Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

На початку ХХ ст. знайдено і перевірено М.Островським у 1936 р. біля с.Бодаки Дубнівського р-ну Рівненської обл. місцезнаходження скарбу великих рівних пластин та відщепів, заготовки списа, відбивача з волинського високоякісного кременю (місцевого походження). Всього 7 предметів, які належать до енеоліту (Glosik, 1961, s.129).

Біля с.Гредьки Ковельського р-ну Волинської обл., при дорозі з с.Секунь на діючі О. Цинкаловським у 1934 р. знайдені, крім уламків стжиковської кераміки, 4 фрагменти кераміки "лінійної-мальованої" (волинолюблінської, ВНК), 3-и культури лійчастого посуду (КЛП) (Glosik, 1961, s.138; Jażdżewski, 1936, s.221).

Фрагменти посуду культури лійчастого посуду, городоцько-здвобичької, стжиковської виявлені О.Цинкаловським 1935 р. на городищі с.Ізів Володимир-Волинського р-ну над р.Західний Буг (Glosik, 1961, s.139; Glosik, 1959, s.15).

Велика крем'яна пластина з ретушшю з одного боку та інші крем'яні вироби пластини, знайдені на піщаних полях біля с.Ягодин Любомльського р-ну Волинської обл. (Полісся), передані О.Гардзюлою до Варшавського державного археологічного музею. Належать, імовірно, до культури лійчастого посуду (Glosik, 1961, s.140).

На діючі біля с.Колки Дубровицького р-ну Рівненської обл. Р.Якимовичем у 1938 р. знайдено фрагменти стжиковської та лійчастого посуду культур (Glosik, 1961, s.142).

В с.Копачівка Рожищенського р-ну Волинської обл. Б. Тоньським знайдено фрагмент сокири КЛП, який має сірий колір (базальт) (Glosik, 1961, s.142).

Знахідки КЛП (сокир, пряслиць) виявлені біля с.Коростятина Дубнівського р-ну Рівненської обл.

Біля с.Козлина (неподалік Олександрії) на Рівненщині на полі Гмісюка-Іванчука знайдено поховання культури кулястих амфор (?), звідки Я. Гоффманом у 1933 р. передано в Державний археологічний музей у Варшаві амфору із слабо виділеним дном, циліндричною шийкою, двома вушками. Нижче шийки нанесені групи вертикальних вдавнень між якими є відгиски шнура. Верхня частина шийки покрита двома рядами ямок, вище яких є ряд трикутних відгисків (Glosik, 1961, s.143).

В Кречеві Іваничівського р-ну, на городищі (правий берег Західного Бугу) розвідками (1933 р.) О.Цинкаловського виявлено значну кількість матеріалів КЛП, СШК, СК (Jażdżewski, 1936, s.450).

Біля с. Лежниця Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. в уроч. Чуб знаходиться городище, де зібрано і передано в Державний Археологічний музей Варшави значну колекцію кераміки КЛП, а також пізнього Трипілля та ВЛК. Кераміка КЛП з цього урочища має аналогії з матеріалами Грудека Наубужного, (пов. Хрубешів), Клементовіце, пов. Пулави, Чмелюв, пов. Опатув та ін. Опис кераміки КЛП з уроч. Чуб знаходиться у працях Й. Яздоської-Круль (Jazdowska-Kryl, 1960, s.201), К. Яжджевського (Jażdżewski, 1936, s.450), К. Костжевського (Kostrzewski, 1939-1948, s. 145). На цій же пам'ятці виявлені матеріали стжижовської культури (СК) бронзового віку (Glosik, 1958, s.164; Glosik, 1959, s.25).

На території України поховання КЛП майже не відомі. Проте ще в 1939 р. М. Островським в уроч. Нивки біля с. Липа Дубнівського р-ну Рівненщини досліджено поховання, що знаходилося на глибині 0,6 м від поверхні, покладеного випростано, горілиць. Голова зорієнтована на південний захід. Скелет добре зберігся, лише бракувало стоп ніг. Поховального інвентарю, за винятком дрібних, „неолітичних” уламків кераміки, не знайдено (Glosik, 1961, s.148). Подібний поховальний обряд відомий в басейні Західного Бугу в носіїв КЛП. У такий спосіб були здійснені поховання біля с. Бубнів Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. – головами на захід, без інвентарю, часто із ампутованими стопами (бл. 10 випростаних поховань з руками складеними на грудях; ще одне (?) поховання КЛП відоме біля с. Рогожани цього ж р-ну. В ньому знайдено горщик з ручкою прикрашений штамповими зубчатими відбитками у вигляді гірлянд та крем'яну пластину з крутою оббивкою з обох боків.

Біля с. Майданська Гута в ур. Під Майданом Здолбунівського р-ну знайдено одноплощинний великий нуклеус довжиною 16 см. Кремінь волинський, світло-коричневий (Glosik, 1961, s.153). Подібні заготовки належать до культури неоліту: ВЛК, КЛП, ПТК.

Біля с. Межирич Острозького р-ну Р. Туркевичем досліджено поховання в кам'яній скрині. В ньому знайдено амфору у вигляді відтятої зверху кулі з двома вушками. На шийці є орнамент з відтисків шнура, нижче нанесені півкулясті вдавлення. Дно широке, колір сіробуроватий. Також велику чотирикутну крем'яну сокира довжиною 18,5 см із шириною леза – 1,5 см, товщиною 2 см. Інша значно менша – довжиною 13,2 см, ширина вістря 5,5 см. Обидві виконані з свенциховського кременю (Glosik, 1961, s.154, Kozłowski, 1974, s. 187; Nowicki, 1925 (рукопис з архіву РМА)). Належить до культури кулястих амфор (ККА).

Ще інше поховання ККА виявлене було в 1937 р. М. Островським („delegata РМА”) – тілопокладальне, обставлене камінням – біля с. Мирогощі Дубнівського р-ну Рівненської обл. В ньому знаходилося два

скелети: один збережений краще, інший зруйнований. Кам'яна обстава виявлена на глибині 0,78 м. Відлілий скелет лежав випростано на спині головою на північний захід. Права рука витягнута, вздовж тіла, ліва – на грудях. Стопи „не збереглися” (імовірно були ампутовані).

Довжина ями – 3,27 м, ширина – 2,39 м. Найбільша висота гробниці – 47,5 см. Вся обстава складалася з 56 каменів. В похованні знайдено вуглинка, окремі камені були надпалені (Glosik, 1961, s.154).

На нашу думку, це поховання є подібним і до обряду ККА і до КЛП (орієнтація наближено західна, без інвентарю, ампутація стоп). За даними Є.Глосіка, у фондах РМА у Варшаві знаходиться велика збірка з околиць Мирогощі крем'яних, кам'яних виробів, у т. ч. чотирикутні сокири з суцільно або частково пришліфованими поверхнями (Glosik, 1961, s.154), які можуть належати до ПТК, КЛП чи ККА.

Розвідками О.Цинкаловського 1933 р. на правому березі р.Лути, біля с.П'ятидні Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. зібрано уламки посуду волино-люблінської культури („Wstkgowej malowanej”) (Glosik, 1961, s.161).

Уламки кераміки КЛП на Поліссі відомі також з діючої с.Піща Любомльського р-ну Волинської обл. (близько дороги із с.Піща до Оріхова). Зібрав їх у 1928 р. М.Прушинський (Glosik, 1961, s.162).

Кам'яну сокиру КЛП знайдено біля с.Птича на Дубенщині. Її довжина 12 см, ширина біля обуха – 3,5 см, біля отвору – 5 см (Glosik, 1961, s.163).

Іншим місцезнаходженням кераміки КЛП є розвіяна діюча на околиці с.Сереховичі Ковельського р-ну Волинської обл., де в 1933 р. проводив розвідки О.Цинкаловський (Jażdżewski, 1936, s.221; Glosik, 1961, s.165).

За даними Є.Глосіка, в 1930 р. Я.Гоффманом біля с.Стадники Острозького р-ну Рівненської обл. досліджено поховання культури кулястих амфор, від якого залишилися розвали трьох посудин, крем'яна чотирикутна шліфувана сокира, розбита на три частини, довжиною 16,1 см, шириною леза 7 см, із сіро брунатного кременю, біконічне прясельце. Але це поховання нібито було обставлене камінням, що для СК не характерне (Glosik, 1961, s.166; Fitzke, 1938, s.5; Kostrzewski, 1939-1948, s. 206).

У державному археологічному музеї Варшави зберігаються також матеріали КЛП з с.Турівка Стенжарицька Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (Glosik, 1961, s.169). Кераміку КЛП зібрав на діючій с.Владинопіль Володимир-Волинського р-ну О.Цинкаловський (1934 р.) (Glosik, 1961, s.170; Jażdżewski, 1936, s. 451).

Цим же археологом 1934 р. на діючій с.Вульки Качинської Камінь-Ка-

ширського р-ну Волинської обл. зібрано фрагменти кераміки КЛП. (Glosik, 1961, s.170). О.Цинкаловським, теж в глибокому Поліссі, біля с. Вулька Щитинська (в 1932 р.) виявлено кераміку КЛП (Jażdżewski, 1936, s. 211).

Енеолітичні матеріали („фрагмент трипільської мальованої кераміки”), а також бронзового віку стжижовської культури знайдені були І. та Л. Савицькими в 1933 р. на горі Замок біля с.Жорнів Дубнівського р-ну Рівненщини.

Неподалік с.Городок Рівненського р-ну Рівненської обл. І.Шойер-Савицькою в 1926 р. біля кургану знайдено фрагменти посудини, прикрашені відтисками шнура (Glosik, 1961, s.135). Біля цього ж села на місці кургану № 3 знайдено фрагменти кераміки, близької до „типу стжижовського” (Glosik, 1961, s.136). Про ці матеріали згадується у інших дослідників (Drewko, 1935, s.295-297; Fleszarowa, 1936, s.298-299; Jakimowicz, 1939-1948, s. 420).

Про кераміку, напевно, городоцько-здовбицької культури (за І.Свешніковим), зібрану на Гнідаві, знаходимо у Я.Фітцке (J. Fitzke, 1937), А.Гардавського (Gardawski, 1959, s.41).

Ці дані значно доповнюють карту пам'яток багатьох культур епох енеоліту та бронзи особливо на Поліссі, де сільськогосподарськими роботами та вивітрюванням знищена велика частина поселень. Так, важливими є згадки про стжижовську кераміку біля с. Колки в Дубровицькому р-ні Рівненщини як одного з найпівнічніших пунктів СК (Glosik, 1961, s.142). Важливими є і повідомлення О. Цинкаловського про рідкісне в СК підкурганне поховання біля с. Кречева Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.

З вище поданих відкриттів довоєнних археологів значна частина належить до пам'яток культури лійчастого посуду – видатного північноєвропейського етноісторичного явища доби енеоліту.

Нами підраховано, що всього пунктів, пов'язаних з КЛП на Волині, є бл. 90. Поселень відомо приблизно 40.

Сліди поселень та випадкові знахідки відомі переважно на Поліссі (21: Ставочок, Положеве, Пульмо, Піща, Світязь-І, Світязь-ІІ (район Шацьких озер), Гредьки Ковельського району; Ставище, Щитинська Воля Камінь-Каширського; Вербичне Турійського; Сереховичі, Нова Вишва Старовижівського; Невір-І, Невір-ІІ, Цир Любешівського; Градя, Новосілки, Кукли Маневицького; Копачівка Рожищанського р-нів Волинської обл. Великі Телковичі Володимирецького; х. Коник Заріччянського; Колки Дубровицького; Осова Костопільського р-нів Рівненщини.

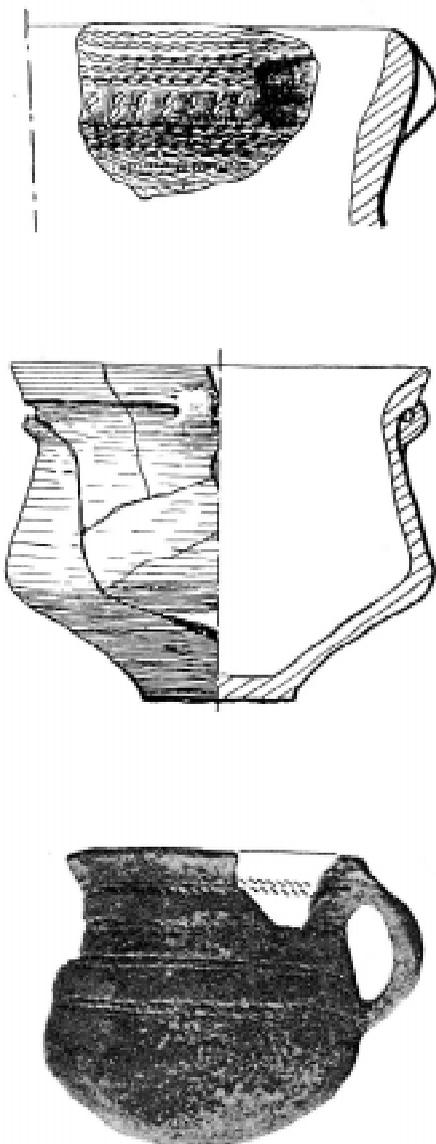

Рис. 1. Керамічні матеріали епох міді, бронзи: 1 (СК), 2 (КЛП) - Лежниця; 3 (КШК) - Львів. Масштаб - 1/2 натуральної величини (за Є. Глосіком).

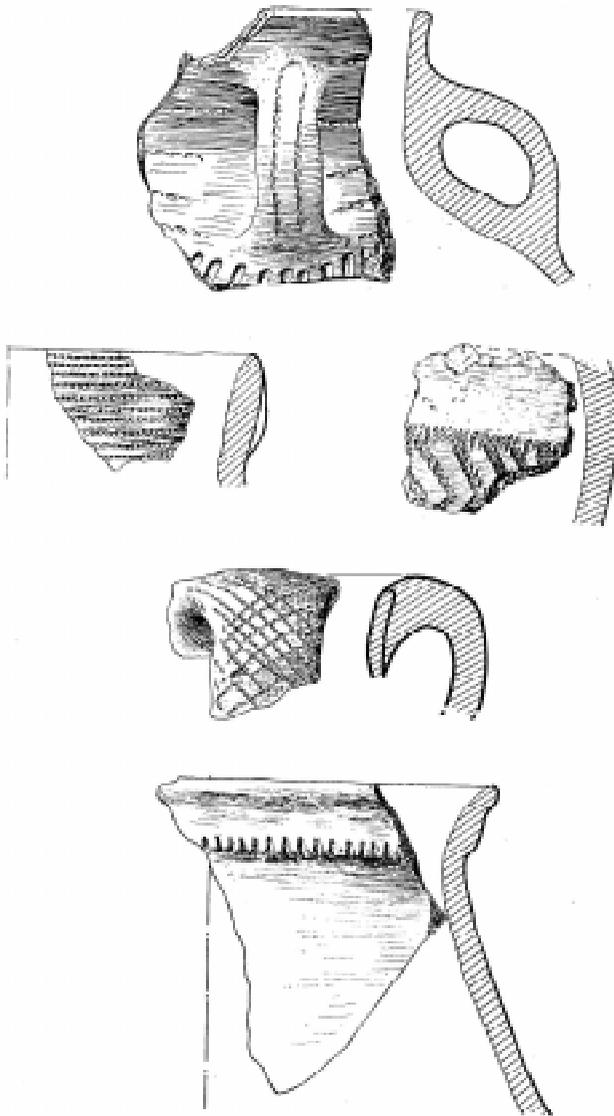

Рис. 2. Керамічні матеріали епох міді, бронзи: 1 (КШК) - Луцьк; 2, 3, 4 (СК), 5 (КЛП) - Ізів. Масштаб - 1/2 натуральної величини (за Є. Глосіком).

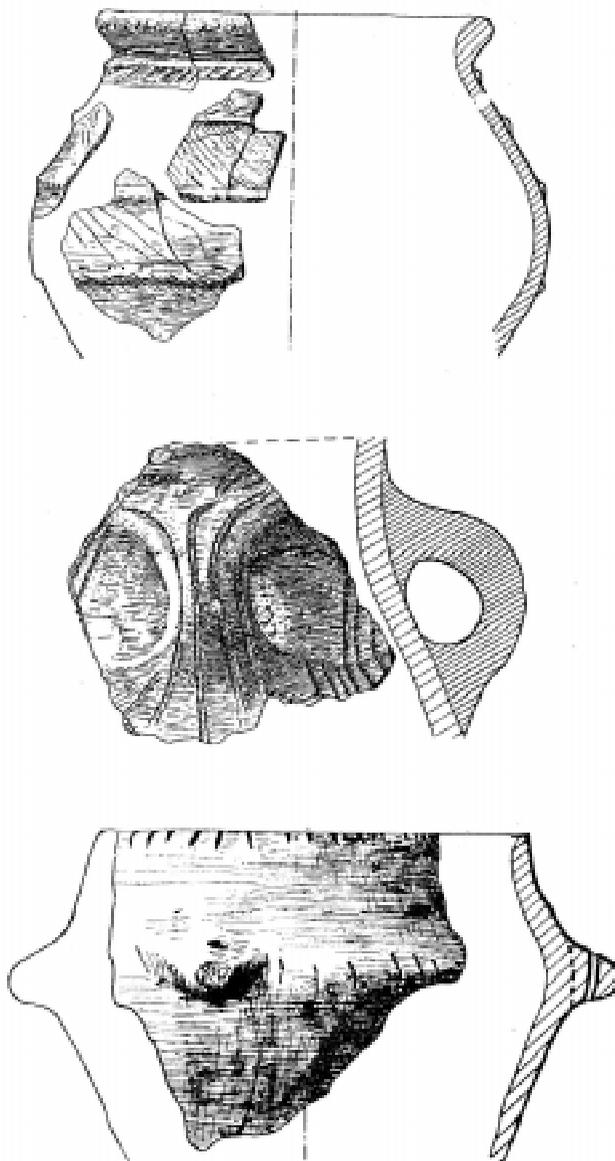

Рис. 3. Керамічні матеріали епох міді, бронзи: 1, 2 (СК) - Стадники, 3 (СК) - Жорнів. Масштаб - 1/2 натуральної величини (за Є. Глосіком).

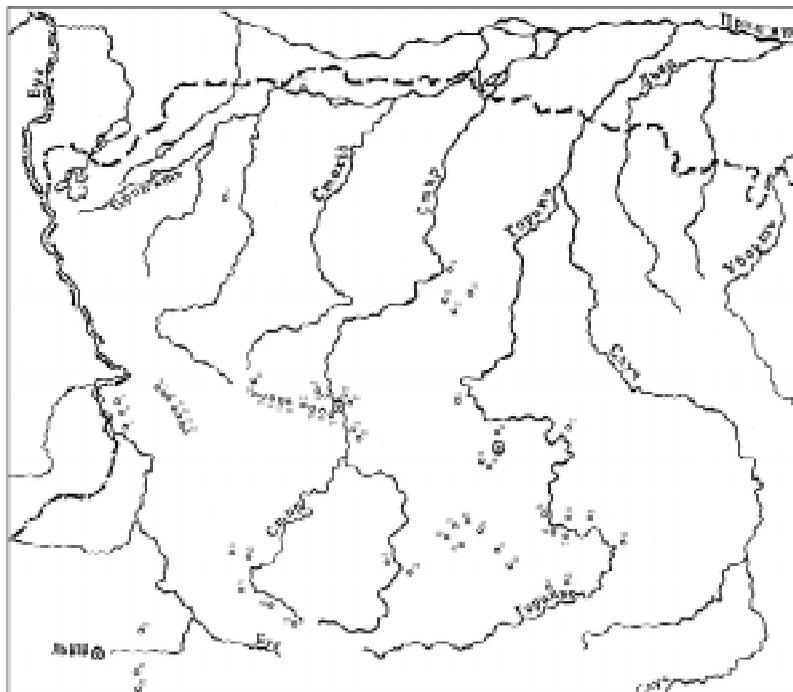

Рис. 4. Пам'ятки Малицької (МК) та Волино-люблінської (ВЛК) культур на Волині:

1-Ветли; 2-Гредьки; 3-Амбуків; 4-Лежниця; 5-Морозовичі; 6-П'ятидні; 7-Федорівка; 8-Володимир-Волинський; 9-Зимно; 10-Черчичі; 11-Сілець; 12-Бубнів-I (Бубнів-II, Маркостав); 13-Торчин; 14-Валентинів; 15-Сьомаки; 16-Городок; 17-Гірка Полонка; 18-Голишів-I; 19-Голишів-II; 20-Коршівець; 21-Антонівка; 22-Рокині; 23-Новостав; 24-Луцьк-Красне-I (Луцьк-Красне-II); 25-Лище; 26-Луцьк-Гнідава; 27-Яловичі; 28-Малі Дорогостаї; 29-Мала Осниця; 30-Майдан-Липно; 31-Великий Мидськ; 32-Липно; 33-Білів; 34-Тютковичі; 35-Зозів-I; 36-Зозів-II; 37-Гоща; 38-Острів-I; 39-Острів-II; 40-Мирогоща; 41-Костянець; 42-Сапанів; 43-Острів; 44-Листвин; 45-Бродів; 46-Хорів; 47-Розваж; 48-Могіляни; 49-Кургани; 50-Вільбівно; 51-Зіньки; 52-Вілія; 53-Лішня; 54-Білокриниця; 55-Павлів; 56-Нестаничі; 57-Кам'янка Бузька; 58-Ракобути; 59-Йосипівка; 60-Кукезів; 61-Звенигород; 62-Колоколин

Поховання КЛП відомі з 4-х пунктів: 1) с.Зимно, ур. Перевіз; 2) с.Бубнів, ур.Курган; 3) с.Рогожани Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.; 4) с.Липа Дубнівського р-ну Рівненщини.

З точки зору міжкультурних зв'язків між племенами ранніх землеробів енеоліту є цікавими знахідки матеріалів КЛП (кераміки, керамічних моделей сокир, кам'яних з грушеподібним обухом, чотирибічних крем'яних сокир) в північно-західному ареалі поширення пам'яток пізнього Трипілля Волині.

Вони виявлені О.Позіховським, І.Свешніковим, М.Пелешиним та ін. в таких пунктах: с.Нараїв Дубнівського р-ну (2 фр. кераміки), с.Птича (сокира), Dłużek (Głosik, 1961, s. 134), с.Грабів біля Клевая, ур.Вали; в Острозькому районі: с.Розваж, ур. Кошара; с.Вільбівне, ур.Гороховище (10 фр.); с.Карпилівка, ур.Пасовище; с.Хорів, ур. За озером; с.Хорів, ур. Підлужжя; с.Бродів, ур. Оболонь; Костянець, ур. Листвинщина; с.Пересопниця біля Клевая на Рівненщині. А також с.Гірка Полонка, м.Луцьк. ур. Красне, Голишів, ур. Замчисько, с.Баїв (крем'яні сокири) в Луцькому р-ні Волинської обл.

Прикметно, що на згаданих пам'ятках пізнього Трипілля О.Позіховським виявлено керамічні вироби КЛП одної форми – черпаки з високими ручками (ansa lunata). Чи це були звичайні „імпорти” виробів носіїв одної культури (ПТК) від іншої (КЛП), чи ритуальні дарунки – сказати важко. Ясно одне, що між населенням різних, часто досить віддалених «культур» в первісні часи (в даному випадку енеоліті) практикувалися різноманітні культурні, торгово-обмінні стосунки.

Література

1. Cynkalowski O. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Kraków, 1961.
2. Drewko M. Sprawozdania z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na okręg Lubelski za lata 1927-1928 // Wiadomości Archeologiczne. T. 13. – 1935.
3. Fitzke J. “Ilustrowany Kurier Codzienny” z. 12 V, 1937 (Nezwykle cenne odkrycia archeologiczne pod Luckiem).
4. Fitzke J. Zagadki życia sprzed wieków wydzierają archeology z kyrhanow i grodziskow Wołynia, „I.K.C.” n. r. 179, z/1. VII, 1938.
5. Fleszarowa R. D. Wykopalska archeologiczne w Grudku na Wołyniu // “Ziemia”. – 1936.
6. Gardawski A. Plemiona kultury trzecieckiej w Polsce // Materiały starożytne. – T. V, 1959.

7. Glosik J. Groby kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Gródek Nadbużny, pow. Hrubieszów // Wiadomości Archeologiczne. T. XXV, 1958.
8. Glosik J. Najnowsze odkrycia na st. 1 c. w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów // Sprawozdania Archeologiczne. T. VI, 1959.
9. Glosik J. Wolyńsko-Podolskie materiały z epoki kamiennej i wczesnej epoki brązu w Państwowym Museum Archeologicznym w Warszawie // Materiały starożytne. – Wrocław-Kraków, 1961. – S. 125-216.
10. Jakimowicz R. Okres wczesnohistoryczny // Prahistoria ziem polskich. – Kraków, 1939-1948.
11. Jazdowska-Król J. Osada kultury pucharów lejkowatych w Leżnicy, pow. Włodzimierz Wolyński // Materiały starożytne. – T. VII, 1960.
12. Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych w Pilsce Zachodniej i Śródkowej. – Poznań, 1936.
13. Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów // Prahistoria ziem polskich. – Kraków, 1939-1948.
14. Kozłowski L. Młodsza epoka kamienna w Polsce (neolit). – Lwów, 1924.
15. Nowicki J. Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w okolicach m. Ostroga na Wołyniu, 1925, rękopis w archiwum PMA.
16. Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi w zbiorach Państwowego museum Archeologicznego w Warszawie. – PMA, Warszawa, 2001.

Сергію ПАНИШКО (Луцьк)

До питання про поїздку Володимира Васильковича в Орду у 1286 р.

На сьогоднішній день відомо чотири списки Волинської Кормчої книги 1286 р., що були виконані у XIV-XV ст. (Арадський, Харківський (за С.Юшковим – Волинського древньосховища), Погодінський і Румянцевський). Всі вони містять примітку переписувача про закінчення роботи, що співпала з поїздкою князя Володимира Васильковича до Ногая. Наводимо два з цих текстів нижче.

У Арадському списку: “В лето (1286) списан бысть сеі монаканон боголюбивым князем владимирским сином Васильковим, внуком Романовым и боголюбивою княгинею его Ольгою Романовною. Аминь, рекше конец. Богу нашему слава во веки. Аминь. Пишущим же нам сии книги. Поеха господин наш к Ногаеви, а госпожа наша остала у Володимири” [8, 68].

У Харківському списку по-суті той же текст, але додатково вказано

на хворобу княгині: “Пищушим же нам сиа книги поеха господин наш к Ногаеви, а спожа наша остала ву Владимире, за неже беше немощью угонила люто зело. Того ради немощна бысть ей проводитьи его”[9, 55].

За своїм змістом ці примітки є новим репрезентативним історичним джерелом. Їх автентичність не піддається сумніву. Власне, зміст повідомлень зводиться до того, що у 1286 р. переписувач завершив роботу над Кормчою, князь Володимир поїхав до Ногая, а його дружина Олена залишилась у Володимирі, оскільки була хворою.

Відзначимо, що на відміну від Арадського списку, Харківський містить додаткову інформацію про хворобу княгині. Виходячи з тези Я.Запасака про точність копіювання протографа [4, 186], можемо припустити, що самих оригіналів Кормчої 1286 р. було кілька, тобто їх одночасно писало кілька осіб, і, відповідно, повідомлення про завершення роботи в кожному з них могли різнитись в деталях. Зокрема, один із писців додатково вказав на хворобу як причину того, що Ольга Романівна залишилась у Володимирі.

Візит Володимира Васильковича в Орду сам по собі є цілком зрозумілим – васал їхав до сюзерена. Поїздки руських князів в Орду тривали впродовж майже 200 років – з 1239 по 1434 р., за цей час джерела фіксують біля 90 таких візитів. В цілому вони були характерними для князів північно-східної Русі. Так, московські князі їздили в Орду 33 рази, тверські – 23, ростовські – 12, ярославські – 8 разів [3, 13]. Натомість літопис повідомляє тільки про дві поїздки князів південно-західної Русі – Данила Романовича до хана у 1246 р. та Лева Даниловича до Ногая у 1280 р. Звичайно, такі різкі відмінності можуть пояснюватися станом джерельної бази, адже нам невідомі літописи південно-західної Русі кінця XIII – початку XIV ст. Але і в раніший період, що добре висвітлений галицько-волинським літописанням, вони згадуються рідко. Тому встановлення обставин візиту волинського князя до Ногая дуже важливе.

Питання оцінки поїздок руських князів в Орду і їх поведінки там є дуже складним. Як васали хана вони змушені були їздити до свого нового сюзерена. Однак в питаннях віри не всі поводитись однаково. Так, наприклад, практично одночасно у 1246 р. до ханської ставки прибули Данило Галицький та його швагро Михайло Чернігівський. Перший прожив славне життя, однак в питаннях віри перед ханом твердості не проявив. Другий не вирізнявся праведністю, навіть по відношенню до монголів (згадаємо хоча б про те, що у 1239 р. за його наказом кияни вбили татарських послів – нечуваний злочин, особливо для язичників-монголів), однак не побоявся постати перед ханом і не поступився християнськими переконаннями, за що і був вбитий разом із своїм боярином Федором.

Ми не можемо судити князя Данила і сумніватись у його достоїнствах. Зауважимо тільки, що в літературі можна зустріти тезу, що пояснює поведінку князя турботою про свою землю. Тобто, якби князь не принизився, то Галицько-Волинська Русь була б піддана черговому спустошенню. Очевидно, що цю думку слід поставити під сумнів, оскільки хана в першу чергу цікавили не глибина релігійних переконань князя, а те, наскільки міцно його володіння включені в структуру Орди і регулярно сплачують “вихід”. Відмова Михайла Чернігівського виконувати поганські обряди і його вбивство не привели до розорення Чернігівської землі. Хан взагалі толерантно ставився до церкви, зберігши за нею широкі імунітетні права. Хан Узбек, будучи вже не язичником, а мусульманином, видав свою сестру Кончаку заміж за руського князя Юрія Даниловича, не дивлячись на те, що умовою цього шлюбу було її хрещення (хрестилась під іменем Агафія).

Поведінка Данила Галицького в Орді є питанням не тільки його моральності, а, перш за все, політичної доцільності. Дещо пізніше, очевидно зробивши якісь аванси папі в питаннях віри, Данило отримав королівську корону. В тодішніх умовах гнучкість князя дозволяла йому заручитись підтримкою впливових союзників і покровителів. Згадаємо хоча б московського князя Івана Калиту, який заклав основи могутності майбутнього царства завдяки щедрим дарункам в Орді.

Не дивлячись на різну поведінку князів, всі повідомлення про їх поїздки до хана в 40-60-х роках XIII ст. об'єднує одна спільна риса – вони їхали з нехиттю. Такий візит сприймався сучасниками як героїчний вчинок, оскільки невідомо було, коли князь повернеться додому (бували випадки затримки в Орді на 10 років), і чи повернеться взагалі. За підрахунками М.Д.Полубояриної, за перші 100 років іга в Орді було вбито понад 10 князів [7, 10].

До 70-х років XIII ст. завдяки регулярним поїздкам в Орду та сплаті “виходу” князям вдавалось забезпечити відносний спокій для практично всіх земель Русі. Однак ситуація кардинально змінилась в останній чверті XIII ст., коли відродження могутності руських князівств разом з початком усобиць в Орді привели до серії спустошливих походів татар на північно-східну Русь. В цей час вони з'являлись і у південно-західній Русі, однак, підкреслимо, їх дії були спрямовані не проти Галицько-Волинської держави, а проти її сусідів – Польщі, Угорщини, Литви. Саме в цей час і їздив до Ногая Володимир Василькович. Так що ж було причиною його поїздки? Логічним буде і з'ясування другого питання – наскільки його поїздка була схожою на візит Лева до Ногая у 1280 р.?

Судячи з літописного повідомлення, Лев їздив до Ногая з метою отримання військової допомоги для війни проти Польщі. Така допомо-

га була отримана і спільне русько-ногайське військо здійснило похід на Судомир. З руського боку в поході, окрім Лева та його сина Юрія, взяли участь луцький князь Мстислав Данилович та його син Данило і Володимир Василькович. Причому джерело спеціально відзначає, що останні ходили в похід не з власної волі, а з примусу [5, 432]. Отже поїздка Лева мала за мету не засвідчення своєї вірності сюзерену, а вирішення зовнішньополітичних проблем князівства. Це повідомлення також вказує на залежність всіх галицько-волинських князів, в тому числі і Володимира Васильковича, від Ногая. Те, що князь їздив саме до Ногая, а не до хана, є зрозумілим, оскільки тодішній хан Тудаменгу (1280-1287 рр.) був фактично неправоздатним.

Ногай – трагічна фігура в історії Орди. Впродовж 40 років він був ключовою особою, що визначала внутрішню і зовнішню політику монгольської держави. Будучи темником, він зумів проявити себе у війнах хана Берке з Хулагу за Азербайджан, що розпочалися з 1262 р. Політична вага Ногая зростала в період правління Менгу-Тимура (1266-1280 рр.) і досягла zenіту в часи Тудаменгу (1280-1287 рр.), який не відзначався інтересом до державних справ, та Телебуги (1287-1290 рр.). Тільки хан Токта зумів приборкати непокірного темника, в результаті чого той загинув.

Перші володіння Ногая знаходились у пониззі Дунаю та межиріччя Пруту і Дністра. Після успішного походу на Константинополь у 1264 р. він отримав Крим. У залежності від Ногая знаходилась Болгарія, а з 1292 р. і Сербія. На думку ряду вчених, зокрема, Л.Войтовича, до початку 70-х років він підпорядкував собі Правобережну Україну, а Лев Данилович став данником Ногая і використовував монголів для розширення своїх володінь. Згаданий дослідник при цьому вказує на походи Лева і Ногая у 1274 р. і 1279 р. на Литву [1, 453-454]. Стосовно першого походу підкреслимо, що тоді Лев просив допомоги не у Ногая, а у самого хана Менгу-Тимура [5, 428]. Очевидно, в той час галицько-волинські землі Ногаю ще не належали.

На думку І.Б.Грекова і Ф.Ф.Шахмагонова, в останній чверті XIII ст. визначальним чинником міжкнязівських відносин на Русі стає боротьба між ординськими угрупованнями, а руські князі виступають вже не як звичайні “улуслики” - васали, а як привабливі фігури на роль союзників в ординській міжусобиці [2, 99]. Очевидно, Володимир Василькович і розглядався Ногаєм як один із таких союзників. Виходячи з цього, темник, звичайно, не доводив прийом князів до крайнощів з їх приниженням. У той же час волинський літописець різко негативно ставився до особи Ногая, називаючи його “оканным, проклятим” [5, 432].

Мета поїздки Володимира до Ногая, очевидно, відрізнялась від прагнення Лева отримати військову допомогу проти Польщі у 1280 р.

Наслідком візиту Лева був великий похід русько-ногайського війська на Судомир. Після 1286 р. Володимир з примусу також воював на боці татар проти Польщі, але не з Ногаєм, а з новим ханом – Телебугою. Навіть якщо в ході візиту і обговорювались якісь аспекти майбутньої війни, то, зважаючи на мирний характер волинського князя, навряд чи можна припустити, що він звернувся до темника за військовою допомогою.

Їдучи до Ногая, Володимир Василькович був обізнаний не тільки з необхідністю приниження, але і з можливістю власної смерті. Причому цей досвід був родинним. Мученицька смерть Михайла Чернігівського стояла в нього перед очима. Рідна тітка Володимира Васильковича була дружиною Михайла, а його дружина Ольга – внукою чернігівського князя.

Для з'ясування причин поїздки Володимира Васильковича до Ногая важливими уявляються вказівки авторів приміток про те, що княгиня Ольга Романівна залишилась у Володимирі через важку хворобу. Традиція поїздок князів в Орду разом із своїми дружинами була досить поширеною. Причому такі візити носили, так би мовити, офіційний характер, підтверджуючи залежність не тільки власне князя, а і князівства в цілому. У 1282 р. Дмитрій Борисович Ростовський разом з дружиною, княгинєю, дітьми та двором їздив до Ногая. У 1295 р. великий князь Андрій також з княгинєю їздив в Орду [6, 69-70]. Інколи такі поїздки закінчувались трагічно і для жінок – так, у 1327 р. в Орді разом з рязанським князем Іваном Ярославичем була вбита його дружина Василина.

Офіційний характер поїздки, відсутність згадок про військову допомогу Ногаєм, внутрішня боротьба в Орді на фоні зазначених протиріч між галицько-волинськими князями дозволяють припустити, що візит Володимира Васильковича до Ногая у 1286 р. мав на меті врегулювання його відносин із своїми сусідами – Левом та Мстиславом Даниловичами. Переважна більшість поїздок руських князів в Орду в останній чверті XIII ст. була викликана саме наростанням протиріч між ними та боротьбою за верховну владу.

Література

1. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2000. – 649 с.

2. Греков И.Б., Шахмагонов Ф.Ф. Мир истории: Русские земли в XIII-XV вв. – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1988. – 333 с.

3. Дубровский А.М., Лагутичев Д.И. К вопросу о контактах Руси с Золотой Ордой в XIII- XV вв // Святой князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали церковно-історичної конференції /Редколле-

гія: П.П.Коваленко та інші. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С.112-113.

4. Запаско Я. Скрипторій волинського князя Володимира Васильковича//Записки НТШ. Том. ССХХV. Праці історико-філологічної секції. – Львів, 1993. – С.185-193.

5. Літопис Руський / Пер. з давньорус. П.С.Махновця; Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 589 с.

6. Муравьева Л.Л. Летописание Северо-Восточной Руси конца XIII – начала XV века. – М.: Наука, 1983. – 294 с.

7. Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. – М.: Наука, 1978. – 133 с.

8. Смокина Н.П., Смокина Н.Н. Вновь найденный фрагмент древнего Евангелия// Изучение русского языка и источниковедение. – М.: Наука, 1969. – С. 68-79.

9. Юшков С.В. Устав св.Владимира: (Историко-юридическое исследование)// С.В.Юшков: [Сборник]/ Отв. ред. О.И.Чистяков. – М., 1989. – С.71-335.

Іван ПАЩУК (Рівне)

Книговидавнича справа на Рівненщині за роки незалежності України

Ще у період горбачовської перебудови у другій половині 80-х і на початку 90-х років ХХ століття почали на Рівненщині виникати перші приватні редакційно-видавничі підприємства, фірми і товариства з обмеженою відповідальністю, які самостійно видавали художню, історико-краєзнавчу, навчально-методичну, релігійну та іншу літературу, журнали і альманахи, матеріали і тези науково-теоретичних і науково-краєзнавчих конференцій. Їх назви і тиражність дістали нове розгортання із проголошенням 24 серпня 1991 року незалежності і самостійності України. По суті розпочався небачений раніше книговидавничий ренесанс в історії області, чого не було за всі десятиліття радянської влади, коли вряди-годи з'являлися у світ лише окремі книги через суворі заідеологізовані цензурні табу.

Первістками у масовому книговиданні стали дубенське видавництво “Наш край” (1990), пізніше переіменоване у “Край”, яке очолював поет Микола Пшеничний, випускаючи прозові, поетичні, публіцистичні, літературознавчі та інші книги багатьох не лише місцевих, а й авторів ближчих і віддалених регіонів і міст, а ще журнал для дітей “Незабудка” (редактор Любов Пшенична). Уже за перші три роки побачило світ майже 150 їх найменувань¹. Пізніше воно припинило свою діяльність через фінансову скруту.

Успішно запрацювали “Світанкова зоря” (1991), названа через чотири роки

фірмою “Принт Хауз”(1995), яку очолює Володимир Прит, “Азалия”(1991) при Рівненській обласній організації Національної спілки письменників України, заснована письменником Євгеном Шморгуном, яка, окрім книг, почала готувати до друку літературно-мистецький альманах “Погорина”, колективні збірники молодих літераторів.

Не залишилися осторонь книговидавничої справи ВАТ “Рівненська друкарня”, Дубенська, Млинівська, Володимирецька, Костопільська районні друкарні.

Досить авторитетну позицію зайняло рівненське приватне підприємство “Волинські обереги”(1997), яке очолює здібний і популярний видавець Тетяна Власюк. Щорічно воно дає дорогу до читача у середньому 35 найменуванням різноматематичних книг, окремі з яких відзначені дипломами і грамотами міжнародних виставок “Книжковий сад” у Києві, як “Етнокультура Волинського Полісся і чорнобильська трагедія”(1999) та “Рівне – 720”(2004), а керівник стала лауреатом премії “Свята Софія”(2005) Асоціації ділових кіл².

Зайнялися випуском методичної і навчальної літератури товариство “Ассоль”(1997), яке очолює Микола Зламан, друкарні вищих навчальних закладів області – Національних університетів “Острозька академія” та водного господарства і природокористування у Рівному, Рівненського державного гуманітарного університету, а ще Центру науково-технічної інформації і цілого ряду приватних видавців.

Як писав у статті “Важко книзі йти до читача” начальник обласного управління у справах преси та інформації Валерій Черепуха, “майже всі книги(у 1999 році вийшло 170 видань – І. П.) видрукувані українською мовою, а п'ять – російською, що відображає відповідний процентний склад населення області”³. А тематична спрямованість частини нових книг, зокрема, була такою: 19 – наукових, 47 – посібників, 11 – дитячих, 26 – художніх і 2 – мемуарних. Але автор заключає, що хоча “підсумки видавничої справи на Рівненщині свідчать про позитивну тенденцію, проте проблем і факторів, які стримують книговидання, ще дуже багато”.

Схвальні відгуки у періодиці дістала звітна книжкова виставка рівнян “Книги краю Погориння” у Державному комітеті інформаційної політики, телебачення і радіомовлення у серпні 2000 року⁴, у якій взяла участь значна кількість різних приватних видавничих фірм області із майже 50 діючих⁵, де були відзначені енциклопедичні видання “Острозька академія XVI – XVII ст.” колективу авторів і “Митці Рівненщини” Богдана Столярчука, а також фотоальбом Анатолія Мізерного “Рівненщина”(усі – 1997).

У 2001 році згідно до Указу Президента України від 9 листопада 2000 року “Про додаткові заходи щодо державної підтримки національного

книговидання і книгорозповсюдження” в області була розроблена своя “Програма поліпшення, стану забезпечення населення українською книгою в Рівненській області до 2005 року”, яка була додатково схвалена головою облдержадміністрації 4 листопада 2002 року і затвержена сесією обласної ради 26 листопада того ж року. Вона має три напрямки – книговидавництво, розширення книжкової торгівлі і їх фінансове забезпечення. Щороку з обласного бюджету на це виділяється 80 тисяч гривень. І вже на “Книжковому саді – 2004” область представила 180 найкращих книг 30 видавничих підприємств різної форми власності⁶.

Але у зв’язку з масовим виданням, особливо художньої літератури, гострою тривалий час залишається проблема якості творів. Ще не рідко деякі видавництва випускають у світ низькопробну і графоманську писанину, яка не знаходить жодного відгуку в читацькому середовищі. Вочевидь, потрібно підвищити роль кваліфікованих рецензентів і редакторів.

Література

1. Мельник Я. Міжнародні стежки дубенських видавництв “Наш край” і “Край” // Дубно і світ: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. – Дубно. – 2000. – С. 30.
2. Сербін Г. Лауреат “Святої Софії” // Вільне слово. – Рівне. – 2005. – 7 червня.
3. Черепуха В. Важко книзі йти до читача // Вільне слово. – 1999. – 29 березня.
4. Міщенко Н. Книга краю Погориння // Демократична Україна. – Київ. – 2000. – 29 серпня.
5. Іваненко П. Книги краю Погориння // Вільне слово. – 2000. – 30 серпня.
6. Вакуленко В. У Києві розцвів “Книжковий сад – 2004” // Вільне слово. – 2004. – 28 травня.

Василь ПУЦКО (Калуга)

До іконографії фронтисписа Острозького видання 1594 р.

Діяльність Острозької друкарні наприкінці XVI ст. вже привертала до себе увагу дослідників¹. Також докладно описані самі видання, котрі з’явилися в Острозі після Біблії 1581 р.². Серед них, мабуть, найбільш цікавою є “Книга о постничестві” св. Василя Великого, надрукована в 1594 р.³ У фаховій літературі подано яскраву характеристику цього видання:

“Воно видруковане на доброму папері в повний аркуш, великим шрифтом (розмір очка 5 мм), двома фарбами. Складання і верстку зроблено грамотно і дбайливо. Скрізь однакові спуски, добре закомпанований текст на сторінках і розгортках, залишено великі поля. Книга багата художніми прикрасами, і хоч більшість з них перенесені з попередніх видань, але тут вони сприймаються по-новому й цілісно. Але в цій книзі художньо блідий титул оздоблений вузькими смужками рослинного орнаменту, які потім використані в тексті як заставки, а з боків – тонкими планками зі скісними рисками. Взагалі титульна сторінка ні в полемічних, ні в богослужбових виданнях Острозької друкарні не набула дальшого розвитку. Там немає жодного титулу, який хоч трохи рівнявся б красі й художній довершеності титульної сторінки острозької “Біблії”⁴. Нарешті ретельно враховані випадки повторного використання оригінальних ксилографічних дошок з видань Івана Федорова та Петра Мстиславця⁵.

Видання 1594 р. прикрашене гравюрами: гербом князя Костянтина Острозького (зв. титулу), зображенням св. Василя Великого в архітектурному обрамленні (арк. 8 нн.), заставками кінцівками, ініціалами. Досить незвичайною видається композиція фронтисписа, стосовно якої вже було вказано різні спостереження. В. В. Стасов вважав зображення св. Василя звичайною копією євангелістів, вміщених до Євангелія, надрукованого Петром Мстиславцем у Вільні в 1575 р., і вбачав доказ причетності іноземного майстра, котрий не засвоїв руської іконографії⁶. А. С. Зьорнова вказала припущення, що до гравюр, виконаних Петром Мстиславцем у Вільно (Євангеліє 1575 р. та Псалтирь 1576 р.), слід додати ще цей фронтиспис⁷. З цим висновком цілком погоджується Я. П. Запаско⁸. Пізніше, при вивченні українських стародруків, було зроблено ще одне важливе спостереження: “Гравюра с изображением Василия Великого напоминает работу Мстиславца; возможно, первоначально имела другое назначение: в трех местах, вместо бывших ранее надписей, видны черные пятна”⁹. Згадані “чорні плями” мали знищити недоречні тут цитовані тексти, а також супроводжувачий напис. Серія дереворитів, так само як і зображення царя Давида у Псалтирі 1576 р., підтверджує правомірність цитати з твору репрезентованого автора, ім’я котрого позначене на бинді або ж просто на тлі. Тож, виникає ще підозра, що на фронтисписі острозького видання 1594 р. вміщено зовсім не зображення Василя Великого, а інший сюжет, лише пристосований до цієї книги. Таке явище можна спостерігати також в більш ранніх слов’янських виданнях, коли друкар мав певні ксилографічні дошки з іншою, начебто близькою тематикою¹⁰.

Загальновідомо, що друкована книга стосовно принципів художнього оформлення насамперед орієнтована на відтворення свого руко-

писного взірця. Щодо слов'янських стародруків, то вони часом стають ніби учасниками своєрідного “конфлікту” між ілюмінованим візантійським чи болгарським, сербським або руським, українським рукописом та європейськими інкунабулами й палеотипами, котрий мав свої конкретні наслідки¹¹. Ще від античного світу, завдяки посередництву середньовічної рукописної книги, друкowana успадкувала авторський портрет, звичайно розташований перед текстом¹². Однак не всі християнські автори мають таку добре розроблену іконографію авторського портрета, як, скажімо, Григорій Богослов, збірники гомілій котрого до того ж прикрашено циклами ілюстрацій¹³. Збірники творів Василя Великого, навпаки, у Візантії надзвичайно рідко прикрашали його зображеннями, до того ж суто іконописного типу: стоячим на зріст або ж сидячи пишучим, обов'язково одягненим в фелон з омофором, як зображено в стінописі собору Ферапонтова монастиря¹⁴. Василій Великий має прикметну зовнішність: він горбоносий, з довгою, вузькою, темною, загостреної форми бородою. Саме в такому вигляді його, зокрема, репрезентовано в деревориті балабанівського видання Службника, надрукованого у Стрятині в 1604 р., а також пізніших його відтвореннях, в основі чого знаходиться іконописний взірць¹⁵. Зображення на фронтисписі “Книги о постничестві” зовсім інше, і лише вгорі над гравюрою позначено: “Святой Василій Великій”. Але цей надпис не переконує в тому, що сидить саме він¹⁶.

Я. П. Запаско пише: “Дуже цікавий фронтиспис – зображення Василя Великого в багатій, вигадливій архітектурній рамці. Постаць святого трохи видовжена, штрихи легкі, покладені по формі. Вся фігура сповнена внутрішнього спокою, ренесансної рівноваги. Натомість обрамлення справляє цілком інше враження. Воно обтяжене архітектурними подробицями, химерними масками, жмутками квітів і ніби все в русі, в нервовому неспокої, в примхливій грі ліній, об'ємів і площин. Проте перед нами твір талановитого майстра, добре обізнаного з тогочасним вітчизняним і західноєвропейським мистецтвом, людини, яка бездоганно володіє різцем”¹⁷. До цієї наведеної блискучої характеристики деревориту як мистецького твору неможливо щось додати, крім того, що фронтиспис, мабуть, виконаний західним майстром і що зображений тут один з апостолів, з огляду на вбрання. Можна навіть припустити, що означена композиція з числа приготованих для оздоблення фронтисписами Апостола, видання якого лишилося не здійсненим. Цикли зображень апостолів, сидячих і стоячих, є в грецьких рукописах Апостола 1072 р. (Москва, Наукова бібліотека Московського університету, гр. 2) та Апостола близько 1300 р. (Москва, Державний історичний музей, Муз. 3648)¹⁸. Така тенденція зберігається також у московському книжковому мистецтві,

про що свідчить Апостол митрополита Йосафа Скрипицина, 1530-1550-х рр. (Сергієв Посад, Музей-заповідник. № 289)¹⁹. Виходячи з наведених зразків, а також враховуючи загальну іконографічну типологію, є підстави вважати, що на фронтисписі острозького видання 1594 р. зображено апостола Петра. Його образ, звичайно, зазнав еволюції вже від давнини²⁰. Про те наскільки інакше його тлумачили німецькі гравери початку XVI ст., свідчить датована 1522 р. композиція монограмиста НЛ цей дереворит варто порівняти з таким самим кучерявим апостолом Петром описаного фронтисписа²¹.

Питання про те, хто був майстер дереворити із зазначеною фігурою апостола Петра, пізніше поданою в якості зображення Василя Великого, Я. П. Запаско розв'язує припущення А. С. Зьорнової щодо причетності до виконання Петра Мстиславця, так саме як образів чотирьох євангелістів й царя Давида з віленських видань 1575-1576 рр. За його виразом, “справді, фронтиспис “Василя Великого і віленські твори Мстиславця такі близькі не тільки загальним стилем, а й подробицями, що доведеться визнати – це витвір одного майстра”²². До такої думки можна приєднатися, але слід також з'ясувати, чи всі згадані гравюри віленських видань виконано одним майстром, і чи дійсно міг бути Петро Мстиславець, котрий видав книги у Вільно та залишив на собі шриффт, заставки та ініціальні літери, пізніше використані в острозьких виданнях.

Ще значно раніше увагу мистецькій спадщині Петра Мстиславця приділив О. О. Сидоров, зокрема – зображенням євангелістів й царя Давида з видань 1575-1576 рр.²³ Автор зауважив їх незвичайний вигляд, а також означив стиль в якості маньєризму. Він пише: “Все пять гравюр (четыре евангелиста и Давид) сделаны, без сомнения, одним мастером. Рисунок очень условен. Ни формы фигур, ни орнамента неубедительны. Все типичные черты послеклассического маньєризма здесь утрированы. Тела изгибаются и вытягиваются. На тонких шеях – маленькие головы, глаза болезненно вытарашены. Архитектоническое обрамление никак не похоже на рамку 1564 г. Фигуры окружены великим множеством расположенных в разных планах колонок, перспективно сокращающихся арок, ниш, подобием пластической резьбы; в центре симметрия нарушается – все большие и малые формы изгибаются и как бы живут тревожной и нервной жизнью. В гравюре с изображением Иоанна в верхней части находятся два декоративных, совершенно геральдических льва; символы евангелистов трактованы традиционно, за исключением очень небрежно нарисованного ангела на гравюре с изображением Матфея. Но это взбудораженное, странное, мало понятное искусство весьма декоративно; к тому же все эти изображения мастерски выполнены на гравюре на дереве. Кажется, что художнику рез-

ца не доставляет никаких трудностей вырезать все, что угодно. Ни в одной из пяти гравюр нет ни сплошных черных мест – таких, которых резец не касался, ни очень заметных белых пустот. Все заполнено игрой линий, узорно перекликающихся. Столбы на гравюре с Матфеем покрыты, как и на гравюре с Лукой, чешуей; на гравюрах с Марком и Иоанном преобладают фантастические листья трав, потерявшие всякое сходство с заставками Ивана Федорова. Все это вырезано на дереве с очень большим разнообразием штриха. Линии текут то горизонтально, то наклонно — справа или слева, прерываются или сплошь заштриховывают какое-нибудь поле. Очень много пересечений, густых или просторных, в некоторых случаях даже не очень нужных. Мастер гравюры выступает как виртуоз резца. Нимбы за головами своих героев он усеивает мельчайшими точками, вводит точки и штришки в обрамляющую Давида арку, описывает ими объёмы и выявляет затенения”²⁴.

Суттєвий висновок дослідника: “Все это – типичнейшие черты европейской гравюры на дереве именно тех лет, когда печатал свои первые виленские издания Петр Мстиславец. Он украсил свои книги по последнему слову современного ему искусства. Но нет сомнения, что в результате первоклассная техника гравюры не спасает более чем условного рисунка... Перед нами редкое, еще не известное истории искусства, стилистическое явление, характерное для литовской-виленской школы. Гравюра ее техническое выполнение, принадлежит, возможно, какому-либо приезжему мастеру”²⁵. Залучення європейського майстра значною мірою пояснює особливості цього “гібридного” мистецтва, орієнтованого замовником на візантійську традицію. Однак гравєр сприйняв лише загальну композиційну схему, тоді як її наповнення витлумачив за допомогою зовсім інших засобів. До того ж голови апостола Петра й євангелістів замість звичайних німбів оточено горизонтальними з сьйвом, як це типово для ренесансних зображень святих. Важко лише погодитися з О. О. Сидоровим стосовно приналежності цих дереворитів одному майстру: від зображень апостола Петра, євангелістів Матфея і Марка іншою індивідуальною манерою виконання відрізняються зображення Луки і Йоанна, а зображення царя Давида таки ближче до першої групи. Проте не виключено, що це мав виконати ще один, вже третій майстер. Цікаво порівняти дереворити за розміром: апостол Петро – 261/171; Матфей – 257/168; Марко – 257/163; Лука – 256/169; Йоанн – 260/168; Давид – 225/150²⁶. Тож, ніяк не виключено, що зображення апостола Петра, призначене для книги Апостола, виконано практично рівночасно з серією євангелістів, себто близько 1575 р. Виявляється, що В. В. Стасов був на правильному шляху, йдучи до висновку щодо роботи іноземного майстра, хоча вважав, що це копія зображення

євангеліста.

Свої спостереження залишало майже кожне покоління дослідників, часом дещо суперечливі. В тому годі вбачати щось дивне, адже це ніяк не типові твори, і лише ретельний їх аналіз дозволяє усвідомити закономірність сполучення різноманітних елементів. Характерно, що вже при найближчому за часом копіюванню зображень євангелістів для Євангелія львівського друку 1636 р. ці взірці радикально адаптовано²⁷. Зазначену групу дереворитів, очевидно, умовно можливо віднести до прикладів залучення західноєвропейської традиції, хоч поки неможливо вказати їх конкретне джерело серед видань латинського шрифту²⁸. Радше тут слід згадати про досвід сербського друкаря В. Вуковича з його Збірником, виданим в 1547 р. у Венеції²⁹. Отже, європейська традиція цілком присутня в слов'янській друкованій книзі, і вивчати останню можливо лише в широкому культурному контексті, не обминаючи явища, котрі часом здаються надто далекими. Розглянутий дереворит в острозькому виданні 1594 р., як виявляється, дещо старший за саму книгу. Пізніше таке явище стає досить типовим, і це можливо простежити за датованими творами.

Література

1. Див.: Селецкий А. К. Острожская типография и ее издания. Поचाев, 1895; Копержинський К. Острожська друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії /1596 р./, її видання та діячі //Бібліологічні вісті. – К., 1924; Ковальський М. До історії Острозької друкарні /кінець XVI - початок XVII ст./ // Тези доповідей другої наукової конференції Криворізького загальнотехнічного факультету. – Кривий Ріг, 1965; Запаско Я. П. Оформлення книг Острозької друкарні в післяфедорівський період // Поліграфія і видавнича справа. - Львів, 1966.
2. Запаско Я., Ісаєвич Я. Памятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 /1574-1700/. Львів, 1981. – С. 29-32.
3. Там само. – С. 31. № 41; Каменева Т. Н., Гусева А. А. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв. Каталог изданий... Вып. 1: 1574 г. – 1 половина XVII в. – М., 1976. с. – 13.– № 7.
4. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. Львів, 1971. – С. 83-84.
5. Див.: Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. М., 1947; Гусева А. А. Взаимосвязи украинских типографий конца XVI-первой половины XVII вв. /проблема миграции типографских материалов// Федоровские чтения. 1973. М., 1976. – С. 81; Каменева Т. Н., Гусева А. А. Украинские книги... С. 13.

Апостол Петро. Фронтиспис "Книги о постничестві" св. Василя Великого. Острог, 1594.

Євангеліст Матфей. Фронтиспис 1-ої частини Євангелія. Вільно, 1575.

Євангеліст Марк. Фронтиспис 2-ої частини Євангелія. Вільно, 1575.

Євангеліст Лука. Фронтиспис 3-ої частини Євангелія. Вільно, 1575.

Євангеліст Йоанн. Фронтиспис 4-ої частини Євангелія. Вільно, 1575.

Цар Давид. Фронтиспис Псалтиря. Вільно, 1576.

6. Стасов В. В. Разбор рукописного сочинения г. Ровинского «Русские граверы и их произведения с 1564 года до основания Академии художеств» // Стасов В. В. Собрание сочинений. – Т. – СПб., 1894. – С. 175.

7. Зернова А. С. Первопечатник Петр Тимофев Мстиславец // Книга. Сб. 9. – М., 1964. – С. 104, 108-109.

8. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – С. 84, 86. Див. також: Исаевич Я. Д. Преемники первопечатники. – М., 1981. – С. 10.

9. Каменева Т. Н., Гусева А. А. Украинские книги ... С. 13.

10. Пуцко В. Г.: Сюжеты скорининских гравюр // 480 год беларускага кнігадрукування. – Мінск, 1998. – С.110-123.

11. Див.: Лихачев Д. С. Задачи изучения связи рукописной книги и печатной // Рукописная и печатная книга. – М., 1975. – С. 4-5; Сидоров А. А. Рукописность-печатность-книжность // Там само. С. 231-232, 236-242.

12. Докладніше про це: Ainal D. V. The Hellenistic Origins of Byzantine Art. New Brunswick - New Jersey, 1961; Friend A. M. Tho Portraits of the Evangelists in Greek and Latin Manuscripts // Art Studies. Vol. V. 1927; Vol. VII. 1929; Braunfels W. Die Welt der Karolinger und ihre Kunst. Miinchen, 1968.

13. Der Nersessian S The illustratins of the Homilies of Gregory of Nasianzus. Paris Gr. 510. A Study of the connections between text and images // Dumbarton Oaks Papers, Vol. XVI. 1962. – P. 197-228, fig. 1-17; Galavaris G. The illustrations of the Liturgical Homilies of Gregiry Nazianzenus. Princeten, 1969.

14. Михельсон Т. Н. Три композиции на тему «Собор трех святителей» в росписях Ферапонтова монастыря. Истоки иконографии // Древнерусское искусство: Монументальная живопись XI-XVII вв. – М., 1980. – С. 324-342.

15. Каменева Т. Н., Гусева А. А. Украинские книги... л. 358, 374, 407, 722.

16. Порівн.: «Одна з надрукованих у цю гарячу пору – це «Книга про постування» Василя Великого /Острог, 1594/. Вона оздоблена цікавим фронтисписом, на якому зображений її автор, архієпископ Кесарійський, філософ-мораліст Василій Великий. Ця гравюра - класичний приклад художнього дуалізму, спроби поєднати традицію з новими віяннями. Відданість автора гравюри візанто-давньоруському способові зображення «святої» людини і його захоплення ренесансним декором просто зворуш – ливі, а спроба сполучити те й інше проливає світло на один з найхарактерніших моментів становлення міфо-реалістичної системи у графіці України. Механічне «вселення» Василя Великого в інтер'єр, витриманий у стилі маньєризму, набуло зовні суперечливого, драматичного характеру; але у внутрішньому плані, в ділянці символічних симантем між постагтю й обрамленням існує тонкий зв'язок // Степовик Д. В. Українська графіка

XVI-XVIII століть: Еволюція образної системи. – К., 1982. – С. 25.

17. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – С. 84.

18. Пуцко В. Г. Иллюстрация константинопольской рукописи Апостола 1072 г. – Москва, МГУ, – греч. 2/2280/ // Зборник за ликовне уметности. Књ. 22. Нови Сад, 1986; Деяния и послания апостолов. Греческая иллюминированная рукопись 1072 года из собрания Научной библиотеки Московского университета. Сборник статей. – М., 2004; Пуцко В. Г. Раннепалеологовская иллюминированная рукопись в Москве / ГИМ, Муз. 3648/ // Памятники культуры. Новые открытия. 1988. – М., 1989.

19. Спирина Л. М. Лицевые рукописи XVI в. из собрания Загорского музея-заповедника // Древнерусского и народное искусство: Сообщения Загорского музея-заповедника. – М., 1990. – С. 90-92, 94-95. Илл. 92-98.

20. Див. Besson M. Saint Pierre et les origines de la primaute romaine. Geneva, 1929.

21. Stara nemacka grafika iz kolekcije Grafickos kabineta u Drezdenu. Beograd, 1967. S. 50. № 95.

22. Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – С. 84, 86.

23. Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. – М., 1951. – С. 118-126 Илл. 33-37.

24. Там само. – С. 120.

25. Там само. – С. 120.

26. Каменева Т. Н., Гусева А. А. Украинская книга... – С. 55. № 354; Кніга Беларусі. 1517-1917. Зводны каталог. – Мінск, 1986. – С. 59. № № 8,9.

27. Каменева Т. Н., Гусева А. А. Украинская книга... – Илл. 565, 582, 584, 591.

28. Порін.: Гусева А. А. Взаимосвязи украинских типографий.. – С. 85-88.

29. Петкович С. Иллюстрације Meditationis vitae Christi од Псеудо-Бонавентуре у једној српској штампаној књизи XVI века // Зборник Светозара Радојичита. – Београд, 1969. – С. 253-264.

Наталія ПУШКАР (Луцьк)

Персональний фонд Ніла Хасевича у збірці Волинського краєзнавчого музею

У червні 1992 року управління Служби Безпеки України у Волинській області, передавши Волинському краєзнавчому музеєві 40 робіт українсь-

кого художника-графіка Ніла Хасевича (у тому числі дві книжки – „Дереворити” та «Ex Libris», які давно вже стали бібліографічною рідкістю), зняло табу з цього імені і поклало початок формуванню колекції, якою може похвалитися далеко не кожен музей.

Виставку робіт художника змогли побачити у Луцьку, Львові, Сарнах, Острозі, Рівному. При сприянні Люблінського музею-меморіалу „Майданек” видано альбом Ніла Хасевича „Графіка” та перевидано примірник „Книжкові знаки Ніла Хасевича”. Ілюстрований каталог його робіт з фондів музею увійшов до другого тому збірника „Роде наш красний...” Волинь у долях краян і людських документах” (Луцьк, 1996).

Народився Ніл Хасевич 13 листопада 1905 року на Волині, в селі Дюкшин. Навчався у Варшавській Академії мистецтв. Член-засновник мистецького гуртка „Спокій”. Його перебування у Варшаві позначене страшною матеріальною скрутою і напруженим навчанням. З малярського відділу він перейшов на графічний, вивчав книжкову графіку. Значне місце в творчості Ніла Хасевича займає книжковий знак. На міжнародній виставці дереворитів у Варшаві, яка відбулася 1936-1937 рр., художник одержав третю нагороду за чотири експоновані екслібриси.

Весною 1939 року накладом мистецького гуртка „Спокій” вийшла монографія про книжкові знаки Хасевича тиражем 200 примірників, кожен з яких був пронумерований і підписаний автором. Музей володіє примірником за номером 112.

Його виставки експонувалися в Берліні і Празі, Львові і Варшаві, Луцьку і Рівному, Парижі, Лос-Анджелесі, Чикаго. З Америки його дереворити не повернулися в Україну, бо перешкодила війна.

У роки Великої Вітчизняної війни Ніл Хасевич був у рядах борців за незалежну від будь-яких гнобителів Україну. Рядовий підпілля „Бей-Зот” свій хист і своє життя без вагань поклав на оltар служіння Україні. Про умови життя і праці художника красномовно свідчать його роботи. Вони виконані на випадкових шматочках паперу: цигарковому, обгортковому поганій якості, з учнівських зошитів. Але не це важливо для митця. Він героїчно долає усі випробування підпілля, готує послідовників-учнів, які допомагали патріоту працювати різцем і долотом. Підпілля дістали для художника, обмеженого в русі (інвалід з дитинства, одна нога на протезі), папір, фарбу, інструменти, поширювали його летючки по містах і селах, збирали кошти на бойовий фонд ОУН і УПА. Після війни Ніл Хасевич не вийшов з підпілля, поки не загинув 1952 року.

Його життя і творчий доробок ще чекають на ґрунтовні дослідження. А музей поки що накопичує матеріали: документальні, творчі, бібліографічні. Колекція зростає постійно. Великий комплекс матеріалів до біографії Ніла

Хасевича музей отримав від мистецтвознавця Леоніда Михайловського з Луцька. Альбом „Графіка в бункрах УПА” (видавництво „Пролог”, Філадельфія, 1952) прислав постійний спонсор музею Дубиняк Роман з міста Лідс, Англія. Книжечка Саїд-Хасана Абумуслімова „Геноцид продовжується. К вопросу о российской экспансии в Чечне”, на обкладинці якої використана одна з листівок Ніла Хасевича з серії „Кличі УПА”, надійшла з Ялти. Цікавим експонатом є альбом Доценко Євгенії Миколаївни (1918-1994 рр.), колишньої жительки села Рубче на Рівненщині. В альбом дівчині писали вірші, посвяти, крилаті вислови, побажання, малювали – хто що міг і хотів, часто з гумором, завжди від щирого серця. Географія записів – Дюксин, Рубче, Рівне, Луцьк. Серед підписів і малюнків є кілька, авторами яких є брати Хасевичі – Ніл і Анатолій, також, до речі, воїн УПА.

І зовсім недавні надходження – вісім оригінальних дереворитів Ніла Хасевича. Портретна серія представлена дереворитом (один з варіантів) з портретом і біографічною довідкою Дмитра Клячківського (Клим Савур-Охрім, 1909-1945). Листівки з серії „Кличі УПА”, квиток вартістю 200 карбованців на бойовий фонд УПА, летючки з текстами-зверненнями до української інтелігенції та робітників, у яких використано дереворити Ніла Хасевича з його серії „Шаржі”, поповнили колекцію робіт видатного майстра деревориту, художника-воїна, нашого славного земляка.

* * *

Художник Микола Шрамченко з’являється в тетралогії Бориса Харчука „Волинь” епізодично, в основному в четвертій частині книги, тобто в кінці роману.

„Вони втікали з-під Дубна – Іван Гнатюк і Микола Шрамченко, втекли з так званої „арбайт-команди”. Вони будували вілли. Під час втечі „Миколу простріляно в праву ногу. В коліно.” Іван Гнатюк виніс його на собі, врятувавши йому життя, але ногу довелося ампутувати: почалася гангрена.

А ще раніше, до війни, „Микола перед самісіньким тридцять дев’ятим роком закінчив Варшавську малярську академію. Його картину „Берестечко” відібрали до Лувру, в Париж. А німці посадили у в’язницю за карикатури, за дереворити. Йому ледве за тридцять. Молодий, але носив окуляри. Добре знав німецьку мову. Начерком олівця міг відтворити на папері з цементного мішка таборове начальство, яке знущалося не тільки над полоненими, а й над своїми солдатами охорони. І солдати за це любили Миколу, інколи підгодовували і не били”.

З табору Іван та Микола втекли таким чином: „Микола на якомусь клапті паперу намалював теслярським олівцем головного наглядча, як він свариться на охоронця. Коли охоронець кліпав над тим малюнком довгими віями, йому провалили голову.”

Та страшна війна змішала всіх і все, тому втікачі потрапили в „угруповання чотирьох різних сил: німецької, радянської, українських націоналістів і польської”. Радянські підпільники не повірили комуністові, колишньому секретареві розпушеної КПЗУ, Іванові Гнатюку, і не довірили йому зброї. А „Краєвський-художник був знаний у колах крайового проводу. Його не забарилися використати”.

Краєвський — такий псевдонім дав Миколі Шрамченку автор роману „Волинь”.

Новим місцем проживання Івана й Миколи стала лісова сторожка. Так, „з тієї землянки, з тієї нори, викладеної дерном, з малкосіньким віконцем, якого, проте, не обминало сонце, і почався їх новий шлях”.

Перше завдання, яке отримав Микола Шрамченко після ампутації ноги та одужання і в новій обстановці, було намалювати портрет Кліма Савура, який нещодавно загинув. Отже, то була рання весна 1945-го.

...Війна закінчилася. Кожен обирав свій шлях: хто до Сибіру, хто до колгоспу, а хто й у сиру землю. Добивали, ліквідували тих, хто боровся без надії.

Далі про творчість художника-підпільника дізнаємося з розмови між секретарем райкому і районним суддею. Перший висипав перед другим „купу свіжих відбитків з якоїсь поганенької друкарні. Це були карикатури...” Одна з них: „Сталін в обох руках держав по пістолетові, дула до потилиць, далі, що пістолет, то потилиця, і так замикалося коло.” Секретар розповів судді, що це трофеї з одного з бандитських бункерів, що друкарню розгромлено, але „експертиза доводить, що друкарня в них липова. Липова по-справжньому. І шрифт вирізано з липи, і всі оті карикатури”, які „спочатку вирізають на дереві, а потім відбивають на папері”. Секретареві райкому, очевидно, незнайоме було слово „дереворит”, тому його пояснення було таким багатослівним. Владі було відомо дещо і про самого художника: „Він ховається під прізвиськом Краєвський. Він так і підписує свої карикатури. [...] Достеменно відомо, що цей бандитський маляр безногий. Ми... одержали шифровку: за всяку ціну взяти пораненого маляра живим. Я підозріваю, що тут справа в його таланті”.

Живим взяти Миколу Шрамченка не вдалося. Він закликав на порозі сторожки, прикриваючи відхід друзів-воjakів.

В труні, що стояла в розгромленій, але не спаленій сторожці, й у якій її господар ховав хліб, „знайшли згорнуту в трубочку картину. Вона була намальована якимись дивними, темних кольорів фарбами. Напевно, саморобними. Але дивилася ясно. До самих обривів здіймалися гори, високі, і з

них, з високих гір, ішла стара жінка. З клуночком за плечима. І той клуночок, видно, був їй дуже дорогим, бо вона несла його дуже далеко, втомилася. І вечірні промені сонця просвічували її шлях. Ішла жінка-мати до сина.”

Микола Шрамченко (Краєвський), персонаж літературного твору — і Ніл Хасевич (Бей-Зот), український художник-графік, талановитий майстер деревориту, безстрашний воїн УПА. Можна було б провести паралелі між обома художниками—літературним героєм і його прототипом, докопатися, що перенесено з життя Ніла Хасевича, а що домислене або й зумисне завуальоване в житті Миколи Шрамченка.

Але головна суть у тому, що Ніл Хасевич, художник-борець, став героєм літературного твору ще за багато років („Волинь” Бориса Харчука вперше була надрукована у 1959-65 рр.) до того, як його ім'я „дозволили” вимовляти голосно.

Література

1. Сидор В. Митець деревориту (Про творчість Н.Хасевича)//Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах. – Т. II. – Луцьк: Вежа, 1996. – С. 114-125.
2. Харчук Б. Волинь: Тетралогія. Кн. 3–4. – К.: Дніпро, 1988. – 751с.
3. Фонди Волинського краєзнавчого музею. Персональний фонд Ніла Хасевича (творчий, документальний, бібліографічний).
4. Хасевич Н. Графіка. – Луцьк, 1992. – 31 с.
5. Exlibris Ніла Хасевича. – Луцьк, 1992. – 32 с.

Лариса РЕВА (Київ)

Костянтин Острозький (1527 - 1608): Деякі архівні матеріали про увічнення його пам'яті

Князь Василь-Костянтин Острозький уславив своє ім'я, заснувавши ряд шкіл (у Турові, 1572; Володимир-Волинському, 1577; Острозі, (тоді ж), і тут же, у 1577 році, друкарні, де, як визначний організатор, згуртував навколо цих закладів найосвіченіших людей того часу. Про це детально писав церковний історик Ф. Титов, який указував, що "князь К.К. Острозький був першим із середовища православних західно-руських дворян,

хто завів у себе правильно організовану школу. Школа ця так званого греко-слов'янського типу, була облаштована ним у своєму головному маєтку - Острозі, чому вона й відома в історії під назвою Острозька"¹. Вчителями у школі були Кирило Лукарис, Никифор екзарх, М. Смотрицький, який, за висловом Ф. Титова, створив епоху у галузі знання провідного профілю - праці зі слов'яноноруської граматики. До острозького вченого гуртка належав і батько Мелетія, Герасим Смотрицький, а також Острозький пресвітер Василь, священник Микільської церкви Даміан Наливайко, ієромонах Кипріан та багато інших славних імен. "Всі вони ревностно трудилися на учено-літературному поприщі, під покровительством князя К.К. Острозького"², - пише Ф. Титов.

Першочерговим завданням школи і наукового гуртка було надрукування повної церковнослов'янської Біблії. Заснування подібного закладу в Острозі, більше знаного як Острозька академія, було явищем закономірним. Цьому сприяло значне поживлення культурно-освітнього руху на Волині. На переломі XVI-XVII століть Острог стає першим основним культурно-освітнім та ідеоогічним центром України. Його власником був Костянтин-Василь Костянтинович Острозький. Від свого батька, гетьмана Великого князівства Литовського, він успадкував значний маєток, який з часом дедалі зростав, і став, урешті, найбільшим після володінь короля Речі Посполитої. На 1603 рік йому належало 59 міст, містечок, замків, 857 сіл, 11 фільварків - тобто він володів територією, що простягалась на третину Волині, Київщини, Поділля, Руського воєводства та Малопольщі. Такий статок, а також його славне походження, забезпечили князеві К. Острозькому посісти впливові державні посади волинського маршалка, володимирського старости (1550), київського воєводи (1559). Протягом 50 років князь відіграв помітну роль у політичному та громадському житті Речі Посполитої. Король Польщі рахувався з вельможею також і в силу військово-стратегічних інтересів, оскільки Київщина й Волинь завжди першими стримували турецько-татарські напади. Територія володінь князя мала кордони з Росією, з якою К. Острозький мав добрі зносини. Хоча він і був учасником польсько-російської війни, проте однозначно ратував за мир. "Сучасники князя К.К. Острозького, які знали його і спостерігали його діяльність, однак стаїно відгукуються про нього, як про людину безмежно віддану православію та руському народові. Нам відомі спогади про нього противників його - королів Стефана Баторія та Сигизмунда III. Александрійський патріарх Мелетій Пігас ... відгукується про нього з великою похвалою"³. Він у своїх листах про князів Острозьких залишив нам спомин про те, що "високе значення князя Острозького визнавалося усіма..., починаючи з короля Баторія. Він називав князя Острозького - верховним хранителем та захисни-

ком православної церкви в Західній Русі"⁴.

У князя К.К. Острозького була розроблена власна політична програма, за якою вимагалася, хоч і нерішуче, автономія для українських і білоруських земель.

Найбільше й найвідданіше опікувався князь культурно-освітньою програмою. Як уже йшлося вище, він заснував ряд шкіл, проте найбільша праця його була ще попереду.

Як відомо, Острог майже до початку другого десятиліття XVII століття був одним із найвизначніших центрів грецистики у Речі Посполитій, оскільки чверть століття тут згуртувалися відомі балканські книжники та інші високоосвічені особистості. "У творчості цих книжників проглядається тісний зв'язок між обґрунтуванням необхідності збереження і розвитку старослов'янської мови, вимогою абсолютної точності перекладів з грецької мови на старослов'янську священних і богослужбових книг та ідеями сіхазму"⁵.

Окрім того, Острог був відомим і як центр традиційної музичної культури, багато в чому завдячуючи особистому захопленню князем хоровими співами.

В Острозі було напрацьовано довготривалу програму діяльності літературно-перекладацького гуртка та видавництва, які свого часу мали місце у Львівському Ставропігійському братстві. Йшла жвава підготовка до першої в світовому друкарстві "Біблії" церковнослов'янською мовою. "До співпраці залучались греки..., серби, болгари, українці, поляки – випускники Падуанського, Венеціанського, Краківського університетів, патріарших училищ, папської так званої Афанасіївської колегії, протестантських шкіл. Форма співпраці була різною. Викладачі, учасники гуртка здійснювали переклад в силу своїх прямих обов'язків. Натомість балканські ієрархи були консультантами, редакторами, сприяли в отриманні необхідних рукописів (рідше друків) з Греції, Сербії, Болгарії і, очевидно, Падуї та Венеції. Серед вітчизняних грецистів особливо вирізнявся Кипріяні, який виконував великі за обсягом і складні переклади (з 90-х років XVI і до другого десятиріччя XVII ст"⁶. "Давно відома річ, - писав М. Грушевський, - що Костянтин Острозький, загальнопризнаний стовп і старшина православної церкви, користувався поміччю євангелістів і згоджувався з ними щодо потреби "поправлення коло сакраменту й інших вимислів людських"⁷. Нагадаємо, що першим виданням в Острозі був видрукований І. Федоровим у 1578 році "Буквар" з вибраними молитвами на грецькій та церковнослов'янській мовах, який зберігається в Готі.

К.Острозький "розумів, що для успіху релігійне - політичної боротьби треба підвищити рівень освіченості"⁸, він давав необхідні матеріальні засо-

би для друкування Біблії. К. Острозький дав лише матеріальні засоби для друкування. А "творцем її був не він і не Федорович, а той гурток освічених українців, що зібрався навколо князя Острозького і працював під його економічним та політичним патронатом... Вони стояли в центрі творчої роботи над перекладом і друкуванням Біблії й надали її графічному й мовному змістові, замість церковно-слов'янської, цивільно-українську графічну форму"⁹. Острозька Біблія - перше повне друковане видання всіх книг Святого Письма (канонічних і 3 книг братів Маккавейських) церковнослов'янською мовою. Вона є разом з тим і першим графічно-українським друкарським твором.

У 1580 році друкарня випустила "Біблію". Це – "перше видання Острозької Біблії величезна рідкісність. Зустрічається звичайно друге її видання 1581 року. В першій її передмові, від імені князя, викладена... історія видання. Друга передмова про важливість та корисність Священного писання, рівно як і вміщені там вірші, складені Герасимом Даниловичем Смотрицьким, який був у князя підскарбієм і головним співробітником у справах книжних"¹⁰.

Про значимість видання Острозької Біблії зусиллями московського емігранта І. Федорова в Україні йшлося багато і завжди з найвищими оцінками¹¹. Проте, поряд із цим, у публікаціях, що вийшли в світ у період розквіту української наукової думки, впродовж до трагічних репресійних 30-х років, ми маємо й інші судження. Зокрема, в книзі П. Клименка* "Графіка шрифту в Острозькій Біблії", датованій 1925 роком, до усталених думок у радянській історіографії автор долучився і такої, що К. Острозький був виразником найконсервативнішої культурної течії в Україні і "треба було б чекати, що й видрукована його заходами Біблія служила консерватизуванню громадської ідеології на Україні. Противно тому, що чинила Біблія, друкована на Заході, коли революціонізувала там міське ремесництво, бюргерство та селянство. Але графічні форми Острозької Біблії перш за все промовляють супроти її консервативної ролі. Далі мова Острозької Біблії вже в значній мірі наближається до народньої української мови"¹².

Це пояснюється тим, як наголошує П. Клименко, справжній творець цієї видатної книги – "українське міщанство й зем'янство, що в єднанні з матеріальною силою феодално-князівською, відчуваючи найпроникливіше тогочасні завдання українського друку, досягли найбільшої далекозорості й виразності в його зrealізуванню"¹³. Тобто, за його ж словами, "Острозька Біблія – це був спільний витвір трьох головних суспільно-культурних українських сил тогочасних: міщанства, боярства-зем'янства, панства-князівства". По-друге: за словами П. Клименка, "... шрифт Острозької Біблії, як і сама епоха, що його витворила, були остільки далекі й

чужі періодові останнього оновлення й розквітові книжкової графіки, що зв'язаності між ними та подібностей помічається ще менше, ніж між шрифтом Острозької Біблії та "архаїзованим" шрифтом київських видань 1-ї половини XVII ст." ¹⁴. Дослідник книги XIX ст. А. Селецький, писав: "Слово Боже, заключене в цих старого та нового завітів, повинне служити тією духовною бронєю..., тією огорожею, яка повинна захистити виноградник від чужих вторгнень, така була мета видання, вказана в передмові до нього" ¹⁵.

Література

1. Титов Ф.Ф. Благоверный князь Константин Константинович Острожский, ревнитель православия и защитник русской народности в Западной Руси (1527 – 1608 – 1908). – К., 1908. – С. 22.
2. Титов Ф. Там само. – С. 27.
3. Титов Ф. Там само. – С. 33.
4. Максимович М. Письма о князьях Острожских: Письмо 4-ое: К графине А. Д. Блудовой. – Б.м., б. г. – С. 6.
5. Стратій Я. Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI-XVII ст. // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Т.І. – Львів, 1995. – С. 91.
6. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576-1636). – К., 1990. – С. 32.
7. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т.; 9 кн. – Т. V. – Кн. 2: Перше відродження (1580-1610 рр.). – К., 1995. – С. 38.
8. Предисловие // Каталог изданий Острожской типографии и трех передвижных типографий / Сост.: Т. Быкова / Гос. ордена Трудового Красного Знамени Публичная б-ка им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. – Ленинград, 1972. – С.5.
9. Клименко П. Графіка шрифту в Острозькій Біблії. – К., 1925. – С. 17. –
10. Максимович М. Письма о князьях Острожских: Письмо шестое. – С. 16.
11. The Ostrog Bible 158-1581 – Острозька Біблія, Reproduced in commemoration of the Millenium of the baptism of Ukraine into the holy orthodox faith 988 – 1988. – Winnipeg; St. Andrews College 1983. – Pag. var.; Fotokopija z vyd. 1581; Франко І. Причинок до студій над Острозьською Біблією. – Львів, 1907; Немировский Е.Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974; Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975; Острозьская Библия: Сб. ст. – М., 1990; Острогіана в Україні і Європі: Мат. Міжнар. наук, симпозиуму (м. Старокостянтинів Хмельн. Обл., 29-30 черв. 2001 р.) – Старокостянтинів,

2001. – 367с. – (Велика Волинь / Житомир. науково-краєзнавче т-во дослідн. Волині; Житомир. обл. організація Нац. Спілки журналістів України; Житомир. обл. краєзнавчий музей. – 2001. – Т. 23).

12. Клименко П. Графіка шрифту в Острозькій Біблії. – К., 1925. – С. 17.

13. Клименко П. Там само. – С. 17.

14. Клименко П. Там само. – С. 23.

15. Селецкий А. Острожская типография и ее издания. – Почаев, б.г. – С. 128.

В додатку ми подаємо два документи, що зберігаються в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, що стосуються увічнення пам'яті Василя Острозького, які, на нашу думку, мають зацікавити наукову та суспільну громадськість.

Додаток.

НБУВ. Інститут рукопису. – Ф. 225. № 85.

Братство им. Князей Острожских Петрову Николаю Ивановичу.

Письмо с предложением принять участие в увековечении памяти К. Острожского. 11 июля 1911 г.

[Из Острога в Киев].

Братство имени

Князей Острожских

Подъ покровом преподобного

Князя Феодора

Июля 11 дня 1911 г. №90.

г. Острог

Вольнской губ.

(чорна печатка).

Его Превосходительству Николаю Ивановичу Господину Петрову.

Учрежденное в г. Остроге Вольнской губернии, при Богоявленском древлезамковом Соборе, Братство имени князей Острожских, согласно поручению своего Главного Попечителя, Высокопреосвященного Антония, Архиепископа Вольнского и Житомирского, от 13 октября 1909 года за №7496, поставило своей задачей установить, насколько это возможно, место погребения и нахождения ныне драгоценного праха князя Константина Константиновича Острожского и увековечить в памяти потомства это "место свято", отметив его соответствующим духу и лицу памятником.

Исполняя эту задачу, братство собрало материал, к сожалению, очень незначительный; материал этот заключается в прилагаемых отчетной брошюре "Деятельность Братства имени князей Острожских" за первый год своего существования" (стр. 9-13) и в приложении к ней: "Документальные материалы к решению вопроса о месте погребения и нахождения

ныне драгоценного праха князя К. К. Острожского".

Из этого материала видно, что М. А. Максимович, А. Н. Муравьев и профессор Н. И. Петров (эпитафия князю К. К. Острожскому) пришли к заключению, что князь Константин Константинович Острожский погребен в г. Остроге под Богоявленским Собором, где и поживает "до сего дне"; между тем, существует и другое мнение, что прах князя, по распоряжению его внуки, Анны-Алоизы, Ходкевич в 1636 году был перевезен из г. Острога в Ярославль Галицкий вместе с прахом ея отца Александра. Таким образом, вопрос о том, находятся ли между костями подвижников эпохи князей Острожских, найденными при раскопке фундамента Острожского Собора в 1886 году, кости князя Константина Константиновича (см. сообщение Ф.П. Кутневича в отчетной брошюре – стр. 21), остается открытым.

В виду важности окончательного разрешения этого вопроса для истории г. Острога, Братство имени князей Острожских постановило просить Научныя Общества и Лиц, посвятивших себя изучению истории Вольни, высказать свои соображения, с указанием источников и приложением подлежащих выписок, где, по их мнению, в настоящее время покоятся останки помянутого приснопамятного ратоборца за веру православную.

Препровождая указанные выше материалы, Совет Братства льстит себя надеждой, что настоящая просьба не будет оставлена Вами без внимания и таким образом, дело увековечения в памяти потомства - места могильного покоя богатыря силы и духа, князя Константина Константиновича Острожского, приблизится к своему осуществлению.

Товарищ

Председатель Братства Протоиерей Юрій Типиковъ (прізвище нерозбірливо).

Делопроизводитель

Священник Михайль Тучемскій.

НБУВ. Інститут рукопису. – Ф. 81. – №58.

В П

Братство имени

Князей Острожских

Под покровом преподобного

Князя Феодора

Сентябрь 20 дня 1912 г. №198

г. Острог, Волынской губ.

(печатка синього кольору).

Его Превосходительству, Оресту Ивановичу г. Левицкаму.

В своем сочинении "Анна - Алоиза Княжна Острожская" на 15 стр., в построчном примечании, Вы пишете, что имели у себя "Инвентарь имени князя Острожского", составленный в 1620 году, по случаю разделения имени между дочерьми князя Александра Острожского, и в этом инвентаре имеется подробное согласие замка князей Острожских. В настоящее время Братству князей Острожских крайне необходимо иметь описание Острожского замка (подчеркнуто), в виду сего, оно убедительнейше просит Ваше где напечатан (подчеркнуто) этот инвентарь имеется подробное согласие замка князей Острожских. В настоящее время Братству князей Острожских крайне необходимо иметь описание Острожского замка (подчеркнуто), в виду сего, оно убедительнейше просит Ваше Превосходительство сообщить где напечатан (подчеркнуто) этот инвентарь; нет его у Вас?

...(нерозбірливо) сим, Братство просит Ваше Превосходительство пожертвовать для его библиотеки в одном экземпляре Ваше сочинение: "Анна-Алоиза княжна (подчеркнуто) Острожская". В г. Остроге нет этой книги, и купить ее теперь нет возможности даже в Киеве. В продаже не имеется.

Деньги за книгу и пересылку с благодарностью немедля будут высланы.

Не откажите в просьбе.

Делопроизводитель Братства

Священник Михайль Тучемский. (Чорні чорнила, скоропис).

Примітки

*Клименко Пилип Васильович (1880-1955) – історик, член Історичної секції (1924-1927), керівничий підсекцією джерелознавства і допоміжних дисциплін кафедри історії України (1927).

** Анна-Алоїза (15.03. 1600 – 27.01. 1654, в м. Рацаці) – "Весь молодой век княжны-праведницы проведен был ею в подвигах добродетели: с особенною любовью читала она священные книги и жития святых; охотно слушала и сама вела духовные беседы, постоянно и тщательно испытывала свою совесть, поступки и самые помыслы и любила часто исповедываться и приобщаться Святых тайн" (Анна Алоиза, княжна Острожская / Сост. О. Левицкий. – К., 1883. – С.9).

Ірина ЦИБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ (Київ)

Видання друкарні Луцького

домініканського монастиря в зібраннях Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Луцький домініканський монастир належав до одних з найдавніших осередків Ордену проповідників св. Домініка (*Ordo S. Dominici praedicatorum*) на українських теренах. Монастир був заснований бл. 1393 р. польським королем Володиславом Ягайлом та великим литовським князем Вітовтом¹, і первинно за адміністративно-територіальною організацією Ордену входив до його Польської провінції. Згодом його було включено до Руської провінції Ордену, яка носила ім'я св. Яцека (в латиномовному варіанті – *S. Hyacinti*)². Костел і монастир за час свого існування тричі були зруйновані. Відбудований монастир налічував 50 ченців, мав початкову школу, новіціат, багату бібліотеку й друкарню. Отці домінікани мали й папірню в с. Новостав Волинського воєводства (пізніше Дубнівського пов. Волинської губ., тепер Горохівського р-ну Волинської обл.), яка з перервами працювала у 1573-1823 рр. і яку дослідники історії виробництва паперу в українських землях відносять до рангу великих підприємств цієї галузі³. Однак до історії друкарства луцькі домінікани долучилися досить пізно, під кінець XVIII ст. 14 лютого 1787 р. вони одержали королівський привілей на закладення друкарні та публікацію видань польською, латинською, французькою й російською мовами. Зразу необхідно відзначити, що будь-яких видань російською або французькою мовами з вихідними даними друкарні при перегляді книжкових фондів *de visu* чи з довідково-бібліографічних джерел не виявлено. Після одержання дозволу від луцького єпископа Фелікса Павла Турського (1729-1800)⁴ домінікани ввели в дію друкарню, на титульних аркушах видань якої назва офіцини подавалася польською мовою у формі: “*Drukarnia J. K. Mści i Rzeczypospolitej u XX Dominikanów*”, або – “*W Drukarni Xięzy Dominikanów*”, а латинською мовою – “*Typis PP. Praedicatorum*”, або – “*Typis S. R. M. & Reipublicae, ad Aedibus PP. Ordinis Praedicatorum*”. Перше видання друкарні побачило світ цього ж року, а може і не одне. За каталогом Я. Запаска та Я. Ісаєвича це було “*Directorium Officii Divini ...*”⁵. А Я. М. Гіжицький називає під цим роком видання “*Homagium litterarum ... Hyacintho de Odrowąż, theses theologicas de angelis... Studium Luceoriense, ejusdem ordinis sub assistencia Augustini Niedzialkowski et Dominici Przeworski*”⁶.

Історія діяльності друкарні Луцького домініканського монастиря, її

продукція досліджені недостатньо. В історико-краєзнавчих розвідках та книгознавчих публікаціях XIX-XX ст. відомості про друки луцьких отців домініканів фрагментарні й історія друкарні подається в загальних рисах⁷. Видання Луцької домініканської друкарні сьогодні рідко трапляються у фондах сучасних бібліотек. На наш погляд, цей факт пов'язаний з кількома причинами. По-перше, час існування друкарні був відносно коротким. По-друге, на час її діяльності припали важливі політичні події історії Речі Посполитої – другий та третій поділи держави, наслідком яких було зникнення Речі Посполитої з політичної карти Європи, що не могло не позначитися на суспільно-політичній та культурно-освітній ситуації в регіонах, які увійшли до складу держав-сусідів – Російської та Австро-Угорської імперій. Приєднання Волині до складу Російської імперії змінило становище римо-католицької церкви в цьому регіоні і призвело до поступового звуження сфер її діяльності та вплинуло на соціальний статус шляхетського стану в російському суспільстві. Цей фактор вплинув на розвиток видавничої діяльності друкарні. Все це, в свою чергу, пояснює відносно невеликий об'єм її продукції за обсягом друкованих творів та їх накладом. Вона значно поступалася обсягом видавничої продукції, наприклад, Бердичівській друкарні босих кармелітів. По-третє, негативно вплинули на збереженість та розповсюдження друкарської продукції пожежі, від яких неодноразово страждав домініканський монастир. Зокрема пожежі трапилися у 1793 р. і 1803 р. Від останньої сильно потерпіла друкарня.

На засіданні луцької капітули та керівництва монастирів Луцько-житомирської дієцезії, яке відбулося 20 вересня 1803 р., було прийнято ухвалу про пожертвування від католицьких монастирів на користь парафіяльних шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній. В цій ухвалі зазначалося, що Луцька друкарня отців домініканів зобов'язується приймати до друку щорічно один твір, визначений освітянською владою, і його 100 примірників безкоштовно віддавати для вжитку Волинській гімназії. Окрім того, безкоштовно буде віддаватися ще по чотири примірники кожного наступного твору, надрукованого на верстатах друкарні⁸.

Створена з метою задоволення потреб Домініканського ордену в цьому регіоні та місцевої громади друкарня випускала друки релігійно-повчального змісту, проповіді, промови, доповнення до літургійних книг, панегірики, твори художньої літератури, праці геральдично-генеалогічної тематики, пасторські листи луцьких біскупів, розпорядження урядових установ. Останні могли займати один або кілька аркушів, що впливало на стан їхнього збереження в майбутньому. На багатьох виданнях друкарні відсутні вихідні дані, що викликає потребу в їх додатковому ретельному порівняльному друкарському аналізі, який складно здійснювати без

наявності оригіналів видань. Ситуацію ускладнює й різна форма подачі бібліографічних описів у довідковій книгознавчій літературі. Значних витрат часу потребує виявлення її стародруків у фондах сучасних бібліотек, яке обертається досить нелегкою справою через різний ступінь опрацювання існуючого довідково-бібліографічного апарату на стародруковані фонди, створеного в різні історичні періоди.

Дослідник історії Волині Я. М. Гіжицький уклав реєстр видавничої продукції офіцини за весь час її існування, який складається з понад 100 назв. За бібліографією К. Естрейхера можна нарахувати не більше 40 назв видань, опублікованих до 1799 р., і ще 23 за період з 1800 до 1832 р. К. Естрейхер застерігав, що відомості про луцькі друки в його бібліографічній праці не віддзеркалюють повну картину видавничої діяльності луцьких домінікан. В капітальному довідково-бібліографічному виданні Я. Запаска та Я. Ісаєвича “Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні” (Львів: Вища школа, 1984-85), яке по суті є репертуаром українських стародруків за 1576-1800 рр., описано 36 луцьких домініканських друків.

До більших і цікавіших її видань книгознавці відносять працю Петра Наленча Малаховського “Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów” (1790) та наслідування вольтерівського “Кандида” “Przyiaciel prawdy, czyli powieść o Kandydzie” (1793). Сьогодні фахівцям-книгознавцям складно стверджувати без проведення спеціального друкарського аналізу видань, чи низка рішень та документів, пов’язаних з діяльністю Волинського сеймика 1790 р., була надрукована в Луцькій домініканській друкарні, чи десь інде⁹.

У фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ) зберігаються видання луцьких домініканів. Проведені евристична робота й історико-книгознавчі дослідження луцьких друків кидають світло на історію цієї офіцини та побутування її видань. Сьогодні видання луцьких домініканів виявлено у фондах Відділу стародруків та рідкісних видань (далі ВСПВ) (Колекція рідкісних видань XVII-XVIII ст., надрукованих латинським шрифтом), Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій (далі ВІК) (бібліотека житомирського межового коморника Франтішка Мікошевського, Загінецька бібліотека Болеслава Стажинського, бібліотека Бердичівського монастиря босих кармелітів, бібліотека Київської духовної академії). Далі подаємо бібліографічні описи цих видань і коротку інформацію про них. Описи стародруків подано у хронологічній послідовності, в межах одного року – за абеткою.

Hauzen Gwilem. *Świątobliwość kapłana w Pietrze S. apostołow i kapłanow xiążęciu w Świętey trzydniowce albo trzydniowym rozmyślaniu wszystkim kapłanom / przez xiędza Gwilelma Hauzena missyonarza S. J. na widok*

wystawiona, i w Roku 1764 do druku podana; świeżo teraz, z Łacińskiego na Oyczysty Język, dla pożytku tychże przez iednego Zakonnika Bazyliana przetłumaczona. – w Łucku: w Drukarni J. K. Mci i Rzlitey u XX. Dominikanow, 1789; [4]ark., 512s.¹⁰ (НБУВ: ВІК, бібліотека Київської духовної академії, D. IV 9/292). В каталозі Я. Запасака та Я. Ісаєвича не вказано книгосховища, де сьогодні зберігаються примірники цього видання. Примірник походить з бібліотеки Подубиського базиліанського монастиря.¹¹ Згодом він потрапив до Полоцької уніатської бібліотеки. Разом з її фондами увійшов до бібліотеки Київської духовної академії, а у складі фонду останньої – до Всенародної бібліотеки України, нині Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Małachowski Piotr. Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów własnych Familiom zostaiącym w Królestwie polskim, i Wielkim Xięstwie Litewskim / przez urodzonego Piotra Nałeczca Małachowskiego, ziemianina Woiewództwa Czerniechowskiego do druku podana. [in 2 vol.]. – w Łucku: w Drukarni J. K. Mci. i Rzeczypospolitey u XX. Dominikanów, 1790; 8°. (НБУВ: ВІК, бібліотека Загінецька, № 270, т. 1). До Загінецької бібліотеки Болеслава Стажинського книжка потрапила шляхом спадку у складі Городоцької бібліотеки Антонія Урбановського. За архівними джерелами примірники цього видання знаходилися у фондах бібліотеки Вишневецького замку Мнішків¹² та в Тульчинській бібліотеці руського воєводи Станіслава Щенсного Потоцького¹³. Це перше видання праці зем'янина Чернігівського воєводства Петра Наленча Малаховського, яка вміщує перелік шляхетських прізвищ Польського королівства та Великого князівства Литовського з описом родових гербів. Вдруге праця була опублікована не раніше кінця 1804 р. У ВСРВ зберігається неповний примірник видання, без титульного аркуша, форматом 8°, обсягом 789 с. Перша сторінка книжки, яка править за титул, написана від руки чорнилом. На ній вказано назву – “Herbarz. Zbióg nazwisk szlachty polskiej”, і рік – 1804. На цій же сторінці вміщено вензельний екслібрис колишнього власника книжки. Він засвідчує, що в другій половині ХІХ ст. примірник знаходився в бібліотеці Зенона Свесицького (ВСРВ, Р. in. 365). Друкований текст книжки починається з аркуша із зверненням до читача “Do czytelnika”, який має сигнатуру А₂. У своєму зверненні до читача автор пише: “Через муштру і друк, при якому я особисто не міг бути присутній, в мою працю, видану напочатку 1790 року, закралися деякі помилки як через недогляд, так і через [внесення] змін [до тексту]. Виявлені помилки я виправив, і маючи довіру до опіки Керівника друкарні, під верстат якої тепер віддаю свою працю, сподіваюся, що ніхто не буде мати причину скаржитися на неточності [в ній] ...”¹⁴. Імприматур, який подано на останній стрінці книжки, датований 2 вересня 1804 р. На сторінках книжки

не простежуються філіграні, які б могли дати путівну ниточку на дослідницькому шляху. Примірник з фонду ВСПВ має дуже скромне друкарське оформлення: заставку з виливних прикрас, серед яких присутні троянди (с. 7), колонлінія з квітковим орнаментом (с. [6]), лінія у вигляді кількох паралельних ліній різної товщини (с. 789). Подібна орнаментика трапляється і в інших луцьких стародруках.

Викладені факти дають підстави говорити про можливість перевидання книжки Петра Малаховського в Луцьку через, як мінімум, 14 років. Але відсутність титульного аркуша у відомому нам примірнику з ВСПВ, брак інформації про примірники із збереженим титульним аркушем, відсутність відомостей про будь-яке інше перевидання роботи П. Малаховського у бібліографічно-довідкових джерелах не дозволяє поставити крапку в цьому книгознавчому екскурсі, і нам покищо залишається задовольнитися іншим розділовим знаком – трикрапкою.

Antoni od N. Maryi Panny Narodzenia. Kazanie w czasie trydniowego pogrzebu wielmożnego Marcina Bozeniec Jełowickiego starosty wilatycznego miane przez X. Antoniego od N. M. P. Narodzenia S. T. L. Zakonu XX. Trynitarzow w kosciele probstwa Sokulskiego Roku 1791 Dni 13 Kwietnia. – w Łucku: w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u XX. Dominikanow, [1791]; [1] ark., IV, 3–29 s.; 8°. (НБУВ: ВІК, бібліотека Загінецька, №11997). Видання відсутнє в бібліографії К. Естрейхера. За каталогом Я. Запaska та Я. Ісаєвича примірники видання зберігаються у Бібліотеці Вільнюського університету та Бібліотеці Оссолінських (Вроцлав)¹⁵.

Ordo Officii Divini ac Missarum. Juxta Rubricas Generales nec non Decreta S. R. C. ad usum Diaecesis Luceoriensis & Brestensis Pro Anno Domini 1793. Sub regimine ... Adami Naruszewicz ... Episcopi Luceoriensis & Brestensis ... conscriptus ac editus. – Luceoriae: Typis S. R. M. et Reipublicae, ad Aedes PP. Ordinis Praedicatorum, [1792]; 69 p., [2] p.; 8°. (НБУВ: ВСПВ, In. 2594). Видання не зареєстроване в бібліографічних працях К. Естрейхера і Я. Запaska та Я. Ісаєвича.

Żabicky, Franciszek i Karol. Genealogia Starożytnego Domu J. O. Xiążąt Jchmosciow krwi ruskich Swiatopołkow Czetwertynskich, częścią z Roksolańskich, częścią z Polskich historyi, częścią Kijowskich, częścią z Ksiąg Funduszowych, Katedr, i Manasterow Ruskich, częścią zaś z wiekodawnych, i terazniejszych tegoż Domu czynności zebrana. – W Łucku: w drukarni J. K. M. i Rzeczypospolitey u XX. Domimikanow, 1793; 77 s.; 8°. ¹⁶ (НБУВ: ВСПВ, In. 1387; ВІК, Мік. 191). Видання невідоме К. Естрейхеру, Я. М. Гіжицькому, Я. Запaskові та Я. Ісаєвичу.

Regula S. Augustini et constitutiones Fratrum Ordinis Praedicatorum, cum appendice. – Luceoriae: Typis PP. Praedicatorum, 1800; [2] f., 282 p., [2] f.;

12°. (НБУВ: ВСРВ, In. 2596). В бібліографії XIX ст. К. Естрейхера та Я. Запасака і Я. Ісаєвича це видання статуту св. Августина відсутнє.

Пастирський лист луцького і житомирського біскупа Каспара Казимира Цецішовського (1745–1831) за № 173, датований 17 лютого 1801 р. Надрукований на 16 нумерованих аркушах. (НБУВ: ВІК, бібліотека Київської духовної академії, В.ХХ 8/228). У бібліографічних джерелах не згадується.

Nauka obyczajowa dla ludu, przedrukowana za pozwoleniem Zwierzchności. – W Łucku: w drukarni Xięży Dominikanow, 1803; 108, [3] s.; 8°. (НБУВ: ВСРВ, In. 2595). В бібліографії XIX ст. К. Естрейхера видання відсутнє.

У фонді бібліотеки Київської духовної академії зберігається цікавий конволют (ВІК, бібліотека Київської духовної академії, D.IV 9/279), який складається з чотирьох алігатів. Кожний алігат представляє собою переклад польською одного з драматичних творів німецького письменника Августа Фридеріка Коцебу (1761-1819) у виконанні Тадеуша Гіждеу. Конволют спершу належав бібліотеці Подубиського базиліанського монастиря, потім Полоцькій уніатській бібліотеці і нарешті потрапив з її фондами до бібліотеки Київської духовної академії. У складі останньої книжка влилася до фондів Всенародної бібліотеки України (нині Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). Бібліографічні описи алігатів подаємо за титульними аркушами, оскільки з відомих нам довідково-бібліографічних джерел їхні описи представлені у видозміненій формі або відсутні. **1-й алігат: Ofiarowanie się na śmierć**: Drama w trzech aktach / Tłumaczenie Tadeusza Hazdowa z dzieł J. Pana Aug. Kozebue, do zwyczajow krajowych przystosowane. – [В. м.], 1803; [2] ark., 59 s.; 8°. Має присвяту-вірш полковниковій Ельзбеті Пакошовій з Сушківських “Do Wielmożney Jmci Pani Elżbiety z Suszkowskich Pakoszowey, połkownikowey Wojsk Polskich”, підписаний Тадеушем Гіждеу і датований 15 січня 1803 р. в Луцьку. **2-й алігат: Pokrewieństwa czyli Bracia Tegoczesni**: Komedia w pięciu aktach, przystosowana do zwyczajow krajowych przez Tadeusza Hizdeva. – [В. м.], 1803; [2] ark., 83 s.; 8°. Має присвяту Габрієлеві Яницькому “Jmci Panu Gabryelowi Janickiemu Poczciwemu Czieku, i memu prawdziwemu Przyjacielowi”, підписана перекладачем і датована 26 січня 1803 р. в Луцьку. **3-ій алігат: Trzpiot**: Komedia w trzech aktach przystosowana do zwyczajow krajowych przez Tadeusza Hizdeva z Dziei J. Pana Kozebue. – [В. м.], 1803; [2] ark., 84 s.; 8°. Має присвяту титулярному раднику, житомирському скарбникові Францішкові Єдлецькому “Jmci Panu Franciszkowi Jedleckiemu Tytularnemu Sowietnikowi, Kaznaczejowi Żytomiarskiemu, memu serdecznemu przyjacielowi”. На титульному аркуші видання вміщено віньєтку із зображенням глечика та квітів, яку має титул

видання “*Nauka obycaziowa dla ludu, przedrukowana za pozwoleniem Zwierzchnosci.* – w Jucku: w Drukarni Xikzy Dominikanow, 1803. **4-й анірат: Nieszczesliwi: Komedyja w jednym akcie / Tiomaczenie Tadeusza Hazdeva z dziei J. Pana Aug. Kozebue, do zwyczajow krajowych przystosowane.** – [В. м.], 1803; [2] ark., 40 s.; 8°. Містить присвяту полковниківні Непомуценовні Пакошовні “*Do Jmc. Panny Nepomuceny Pakoszowny Poikownikowny W. P.*”. Я. М. Гжицький вказує, що ці твори розповсюджувалися як у збірнику, так і окремими виданнями.

[**Crasset Jan.** *Słodka i święta śmierć, z francuskiego na ięzyk polski przetłumaczono w r. 1740 przez Elżbietę Potocką.* – Łuck, 1807]; 3–474 s., [5] s.; 8°. (НБУВ: ВІК, бібліотека Київської духовної академії, D.IV 7/112). Переклад польською мовою твору французького єзуїта Жана Крассе (1618–1692) Ельжбетою Потоцькою, сестрою белзького воеводи Антонія Міхала Потоцького. За бібліографічно-довідковими джерелами переклад був зроблений з французького видання 1706 р. і надрукований у друкарні Львівського єзуїтського колегіуму 1741 р. Друге його видання було здійснене 1749 р. в цій же друкарні. Третє видання – 1751 р. в друкарні Познанського єзуїтського колегіуму коштом познанського каноніка Симона Возинського.¹⁷ Примірник дефектний, бракує початкових сторінок. Походить з бібліотеки Подубиського базиліанського монастиря. Згадується в реєстрі видань луцьких домінікан, укладеному Я. М. Гжицьким¹⁸.

Directorium officii divini... – Luceoriae, 1810; [90] p.; 8°. (НБУВ: ВСПВ, Ін. 651).

Directorium officii divini conforme stylo veteri iuxta ritum breviarii ac missalis Sacri ordinis Praedicatorum auctoritate Apostolica approbati pro Anno Domini MDCCCXXXVII. Post Intercalarem Primo ad usum Provinciae Roxolanae S. Nyacinthi editum. – luceoriae: Typis PP. Praedicatorum ad Aedes BVM assumptae, [1836]; [31] f.; 8°. (НБУВ: ВСПВ, R. 189). В бібліографії XIX ст. К. Естрейхера видання відсутнє.

Друкарське оформлення луцьких домініканських видань, які ми тримали в руках, надзвичайно скромне. Дуже невелика їх кількість має тільки заставки у вигляді віньєток на титульних аркушах. В деяких стародруках трапляються колонлінії з виливних прикрас, для яких використовувався рослинний орнамент у вигляді квітів (троянд, волошок), жолудів, голівок херувимів тощо. Іноді в кінці видання вміщувалися кінцівки з таких саме виливних прикрас, що й колонлінії. Найбагатше ілюстрований друк, котрий ми спіткали під час роботи, це генеалогія українського князівського роду Святополків-Четвертинських, укладена Каролем і Франтішком Жабицькими й оформлена зображенням родового герба “Погонь Руська”, на якому зображено Св. Юрія Зміборця. Гравюра виконана у техніці мідерита

невідомим майстром.

Подальша евристична робота з фондами сучасних бібліотечних установ, які зберігають стародруки, дасть можливість розширити реєстр творів, опублікованих у цій друкарні, та виявити невідомі досьгодні факти з історії домініканської друкарні в Луцьку.

1. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1884. – Т. 5. – S. 788.

2. Домініканський орден на території Речі Посполитої у XVIII ст. мав три провінції – Польську, Руську і Литовську. Луцький домініканський монастир входив до Волинського вікаріату Польської провінції. Після поділу Речі Посполитої 1772 р. у кордонах провінцій, які знаходилися на території Польської держави, сталися зміни. 1782 р. утворилася нова Руська провінція, до Волинського вікаріату якої став належати Луцький домініканський монастир. Ця провінція проіснувала до 1813 р., коли влилася до Литовської провінції Домініканського ордену. 1847 р. домініканський монастир у Луцьку було скасовано. В будівлі колишнього костелу почала діяти православна церква, а в монастирі відкрився шпиталь. (Głogier Z. Encyklopedia staropolska: Przedruk. – Warszawa, 1985. – Т. 2. – S. 23).

3. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на Українських землях (XVI–початок XX ст.). – К.: Наукова думка, 1974. – С. 59-60; Мацюк О. Історія українського паперу. – К.: Інститут української археографії, 1994. – С. 53–54.

4. Турський Фелікс Павло, останній із сіверських князів, у 1769-1790 рр. був луцьким біскупом, з 2. 06. 1790 р. обіймав кафедру краківського біскупа. Був однією з найпомітніших політичних постатей в Речі Посполитій доби правління короля Станіслава Августа Понятовського. (S. Orgelbranda Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami. – Warszawa, 1903. – Т. 14. – S. 637).

5. ЗІ № 3394.

6. Giżycki J. M. Wykaz klasztorów dominikańskich Prowincyi Ruskiej. – Kraków, 1923. – S. 167, s. 180.

7. Про Луцьку друкарню писалося у: Данилевский В. // Киевская Старина. – 1900. – Кн. IX – С. 86–87; Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – С. 236; Сборник материалов для истории просвещения. – СПб., 1897. – Т. 2. – С. 136; Bandkie J. Historia drukarń w Królestwie Polskim i Wielkim Xięstwie Litewskim, jako i w krajach zagranicznych, w których polskie dzieła wychodziły. – Kraków, 1826. – Т. 1. – S. 435; Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. – Warszawa, 1845. – Т. II/2. – S. 833; Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 6: Małopolska – Ziemia Ruskie / Oprac. A.

Kawecka-Gryczowa i in. – Wrocław; Kraków, 1960. – S. 79–80; [Giżycki J. M.]. Wołyńskiak. Wykaz klasztorów dominikańskich Prowincji Ruskiej. – Kraków, 1923. – S. 166–182; Jocher A. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie... – Wilno: Nakładem i drukiem Jozefa Zawadzkiego. – T. 2. – 1842; T. 3. – 1857; Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – T. I. – S. 183; Stecki T. J. Łuck starożytny i dzisiejszy. Monografia historyczna. – Kraków, 1876. – S. 201; Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich. – Warszawa, 1904. – T. II. – a 170/107; Wiszniewski M. Historia Literatury polskiej. – 1851. – T. VIII. – S 435.

8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 710, оп. 2, спр. 1236, арк. 4.

9. Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. Z. 6: Małopolska – Ziemie Ruskie / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa i in. – Wrocław; Kraków, 1960. – S. 80.

10. Estr. 18, 67; 30, 82; Giżycki, a 6; C, a 3492.

11. Подубисьь Базилянський (Podubiś Basyliński) – містечко Шавельського повіту, де у 1749–1832 рр. знаходилися костел, монастир і школа базиліанів. 1836 р. костел і монастир було передано православному світському духовенству. (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1887. – T. 8. – S. 475.)

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 250, оп. 3, спр. 25, арк. 1 зв.

13. Бібліотека ПАН, Rkps. 1425/1, арк. 136.

14. “Przez tresunek, i Drukarnią przy której obecny bydz nie mogłem, w Dzieło moje wydane na początku Roku 1790 wpełzły niektóre omyłki tak z opuszczenia, iako też z przeistoczenia, postrzeżone te błędy poprawiłem; a mając ufność w pilności Przełożonego nad tą Drukarnią ktorey teraz pismo moje pod prasę podałem, spodziewam się, iż o niedokładność nikt użalania się nie będzie miał przyczyny...”. [Małachowski P. Zbiór nazwisk szlachty z opisem herbów. – 1804]. – S. A₂. Текст оригіналу подаємо із збереженням орфографічних і синтаксичних особливостей.

15. ЗІ № 3589.

16. Про це видання див. публікацію: Ціборовська-Римарович І. О. Рідкісне видання XVIII століття друкарні Луцького домініканського монастиря у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 149–156.

17. Estr. 14, 441.

Єврейські друкарні в Острозі

Історія єврейської друкарської справи починається в XV ст., невдовзі після винаходу книгодрукування Гутенбергом. Вона шанувалася багатьма євреями як “вінець усіх наук”, а праця друкаря вважалася “святим ремеслом” так само, як і написання книги. У друкарстві вбачали здійснення пророцтва Ісаї про те, що “сповнена буде земля знанням Господа”³.

Друкарство вплинуло на релігійне і культурне життя єврейських громад, освіти, ритуали та традиції. Розповсюдження друкованих молитовників виключало довільне формування молитви. Друкарство зробило доступним для широкої громади вивчення Талмуду, розуміння його полегшували друковані коментарі.

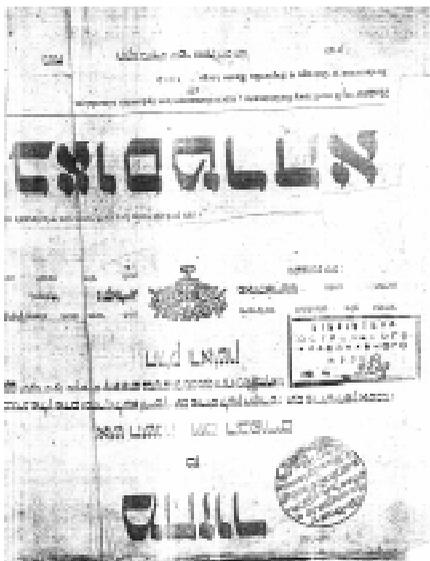
Перша друкована єврейськими літерами книга побачила світ у 1474 році в Італії. У Центральній Європі початок єврейському друкарству було покладено в 1512 р.

За твердженням Саула Борового¹ перша єврейська книга з’явилася в Україні разом з першим євреєм. Дослідник виходив із того, що книга – обов’язковий і найнеобхідніший елемент щоденного побуту релігійного чоловіка. Щодня єврей мусить читати призначений на цей день розділ Тори.

На відміну від інших, єврейське книговидавництво було орієнтовано на єврейське населення – тільки воно могло читати книги, надруковані івритом та їдишем.

Завдяки особливому ставленню до друків як до національно-духовного надбання і внаслідок їхньої великої матеріальної цінності, книги ретельно зберігали.

З ініціативи Самуеля Едельса (Маршуе) при великій острозькій синагозі в 1602 році була відкрита

Махзур. Титульна сторінка.
Острозь, 1829.

друкарня, в якій друкувались релігійні книги. Зокрема був надрукований повний текст танаха та інших релігійних книг. В друкарні випускались книги на івриті і дуже рідко на ідиш. Ця друкарня проіснувала біля 120 років.

Книжковий фонд Державного історико-культурного заповідника м. Острога містить ряд рідкісних єврейських книг. Це сувої Тори, датовані кінцем XIX – поч. XX ст. з острозької синагоги. Із синагоги походять і здійснені у Вільно, Варшаві та Житомирі видання трактатів Вавілонського Талмуду, датовані другою половиною XIX ст., в тому числі 5 житомирських видань 1858-1862 років з друкарні братів Шапіро. Одне з цих житомирських видань представлено в експозиції Музею книги та друкарства в Острозі, відкритого в 1985 році у складі вказаного заповідника. Його фонди зберігають декілька єврейських стародруків (Люблін-Краків, 1590; Діенфурт, 1692; Берлін, 1733-1739 – конволют із п'яти трактатів; Відень, 1795 та інші). На титульній сторінці цих видань зроблений запис: “Сию книгу смотрел и одобрил острожский раввин С. Шранбенштен 1837 года”^{4,6}.

У фондах Острозького ДІКЗ в хорошому стані зберігається примірник монографії відомого історика єврейського Острога М. М. Бібера “В пам’ять раввинів м. Острога”, яка була надрукована у 1907 році на івриті в друкарні Шефтеля в Бердичеві. Книга обсягом в 346 сторінок має дарчий напис на івриті “Пам’ять для російського музею в Острозі на Волині” і підпис під ним російською мовою: “Мендель М. Бібер”. В цій книзі детально описані життя і діяльність 400 жителів Острога, їх великий внесок в розвиток культури та економіки міста.

На думку багатьох рецензентів, М. М. Бібер цими своїми дослідженнями увічнив єврейську громаду Острога. Він детально описав книгодрукування в Острозі⁸.

На ілюстрації №1 приводимо титульну сторінку монографії М. М.

Сидур. Титульна сторінка.
Острог, 1832.

Бібера з фондів Острозького заповідника.

У другій половині XVIII ст. виникнення та розвиток хасидизму в Україні надали нового поштовху єврейському друкарству. Оскільки більшість хасидських провідних діячів виступали як учасники гострої полеміки, а також прагнули впливати на братів по вірі переконливими текстами, вдячні учні вважали за потрібне видрукувати почуте від учителів³.

Наприкінці XVII ст. виникла низка невеликих видавничих осередків на Волині і Поділлі-Корець 1776 р., Славута 1791 р., Бердичів 1795 р., Дубно 1794 р. В Острозі друкарня була офіційно відкрита 3 травня 1793 року. В Острозькій друкарні працювали від 5 до 9 працівників. Устаткування, обладнання (верстатів) було всього лише три. За технічною оснащеністю найпотужнішою була друкарня Моше Шапіро у Славуті, у ній працювали 10 друкарських верстатів. В Острозі щороку друкували до 10-12 книжок, тираж в середньому дорівнював 2-5 тисячам екземплярів. Пожвавлення видавничої діяльності пов'язане із боротьбою між хасидами та їхніми опонентами.

Чимало друкарів було мандрівними фахівцями, а деякі друкарні роботу виконували на протязі невеликого терміну. Як повідомив І. Огієнко в своїй монографії про історію книгодрукування на Україні⁵, в Острозі постійно працювали єврейські друкарні, в той же час в інших містах такі друкарні отримували дозвіл на тимчасове існування.

Більшість книг, видрукованих в Україні івритом та їдишем, оздоблені порівняно скромно. Гравюри вживалися рідко, як головний елемент оздоблення використовувався набірний виливний орнамент⁷.

Питання історії єврейського друкарства в Острозі майже не висвітлено в даний час в періодичній літературі і ще чекає на детальне дослідження. Хочеться зазначити лише те, що в колекції Острозького ДКЗ є три книжки, надруковані в Острозі в першій третині XIX ст. "Псалтир Да-

Сидур. Титульна сторінка. Острог, 1832.

вида”, надрукований в Острозі в 1825 році в друкарні Файвеля Ейзенберга. В цій же друкарні в 1829 році видруковано Махзур, в якому надруковані найважливіші молитви на свята та будні дні. Весь текст перекладений на німецьку мову.

На титульному аркуші книги зазначено, що її читав та схвалив Острозький раввин Шрайбенштейн, тут же печатка Острозького краєзнавчого музею, а також напис на ідиш, про те, що видання здійснено із згоди і вказівки Самого Його Величності Самодержця Усія Росії Миколи Павловича.

Такий надпис є також на Сидурі, надрукованому в Острозі в друкарні Абрама Клурфайна в 1832 році.

В цьому виданні на 37 сторінках повністю надрукована пасхальна агада красивим крупним текстом. Видання ілюстроване дереворитами-заставками, кінцівками, гравюрама на біблійні сюжети з пасхального ритуалу (“Вбивство Мойсеєм єгиптянина за образу”, “Вихід євреїв з Єгипту”, “Перехід Нілу євреями”, “Чотири сини”, “Седерний церемоніал”, тощо). В 1836 році царським указом майже всі єврейські друкарні були закриті. Щоб здійснювати цензуру єврейських видань, уряд вирішив зосередити друкування єврейською лише в Вільно та Києві.

Наслідки виконання урядового указу про закриття єврейських друкарень на практиці можуть розглядатися як розгром єврейської культури в Росії. З огляду на особливий характер ставлення євреїв до книги, слід вважати, що цей розгром став національною трагедією.

Однією з причин урядового указу був інцидент в м. Славуті, де діяла відома друкарня братів Шапіро.

У 1860 році, коли в Росії були здійснені деякі послаблення і зменшена цензура, в Острозі знову відкриваються друкарні. Одну з них очолив нащадок сім'ї Шапіро. Про діяльність цих друкарень ми не знайшли ніяких документів.

Відновлення і поширення єврейського друкарства наприкінці XIX ст. пов'язане з розвитком сіоністського та інших єврейських політичних рухів. На початку XX ст. в Острозі успішно діяла друкарня Шаї Шейненберга, яка постійно розширювала свою діяльність, і, крім книжок на ідиш та іврит, друкувала книжки українською, російською та польською мовами. Тут друкувалися щорічні звіти єврейської лікарні в Острозі, а також газети на ідиш, польській та російській мовах.

За часи польської окупації Західної України в Острозі постійно, крім друкарні Ш. Шейненберга, працювали друкарні, де був єврейський шрифт, а співробітники вміли набирати тексти єврейською мовою.

За роки Радянської влади книгодрукування івритом всіляко переслідувалося, хоча в Москві та інших містах видавалися книжки на ідиш, а праці

єврейських письменників та поетів видавались російською мовою.

Зі здобуттям Україною незалежності з'явилась можливість знову вільно друкувати єврейські книги. Зараз більшість єврейської книжкової продукції видається українською та російською мовами, які в даний час є основними мовами спілкування єврейської спільноти в Україні.

Наведені дані про діяльність єврейських друкарень Острога свідчать про те, що єврейське друкарство було тут не дуже розвинуте, але зіграло велику позитивну роль в розповсюдженні єврейських традицій та релігійних знань серед широких верств населення.

Література

1. Боровой С. Я. – Нариси з історії єврейської книги на Україні // Бібліографічні вісті. – Київ. – 1925 – № 1/10.
2. Аграновський. Становление еврейского книгопечатания в Литве. – М.: 1993.
3. Кержнер А. Єврейське друкарство // Нариси з історії культури єврейства на Україні. – Київ. – Дух і Літера, 2005. – С. 379-398.
4. Манько М. П., Шпізель Р. С. Пам'ятки єврейської історії та культури в зібранні Державного історико-культурного заповідника м. Острога // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті. – К. 2002. – С. 325-329.
5. Огієнко І. Історія українського друкування. – К. 1994.
6. Позіховська С. В. Музей книги та друкарства в Острозі // Острозька Академія ХVI-ХVII ст. / енциклопедичне видання/. – Острог. 1997. – С. 98-100.
7. Перлштейн Аким. Очерк истории типографии на Волини // Вольнские губернские ведомости. – 1855, – № 4. С. 10-11.
8. Шпізель Р. С. Менахем Мендел Бибер (1848-1923). // Острозькі провітники ХІХ-ХХ ст. – Острог, 2002. – С. 185-188.
9. Острозький Державний історико-культурний заповідник. КН 15030/ VI K 1384, КН 12102/ VI K 948, КН 12101/ VI K 947.

Відомості про авторів

- АТАМАНЕНКО Віктор** – доцент кафедри історії Національного університету "Острозька академія", кандидат історичних наук, м. Острог.
- БЛИК Вікторія** – науковий працівник відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.
- БРЮЛІНА Олена** – завідувач відділом давньої історії Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.
- БОНДАР Наталія** – науковий працівник відділу стародруків і рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ.
- БУЛИГА Олександр** – директор Рівненського обласного краєзнавчого музею, м. Рівне.
- ВИХОВАНЕЦЬ Тарас** – заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею, м. Нетішин.
- КРАЛЮК Петро** – проректор з наукової роботи Національного університету "Острозька академія", професор, доктор філософських наук, м. Острог.
- КУБИЦЬКА Наталія** – аспірант Львівської академії мистецтв, м. Луцьк.
- МАНЬКО Микола** – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника м. Острога.
- МАРКУС Ігор** – студент Волинського державного університету ім. Лесі Українки, м. Луцьк.
- НЕСТОРУК Ілона** – науковий працівник відділу фондів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.
- ОГНЄВА Олена** – кандидат історичних наук, м. Луцьк.
- ОХРИМЕНКО Григорій** – провідний науковий працівник Волинського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, м. Луцьк.
- ПАНИШКО Сергій** – доцент кафедри археології і джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки, кандидат історичних наук, м. Луцьк.
- ПАЩУК Іван** – голова Рівненського краєзнавчого товариства Всеукраїнської спілки краєзнавців, м. Рівне.
- ПОЗІХОВСЬКА Світлана** – завідувач Музею книги та друкарства Державного історико-культурного заповідника м. Острога.
- ПУЦКО Василь** – заступник директора з наукової роботи Калузького художнього музею, м. Калуга (Російська Федерація).
- ПУШКАР Наталія** – головний зберігач фондів Волинського краєзнавчого музею, м. Луцьк.
- РЕВА Лариса** – науковий працівник Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, кандидат філологічних наук.
- САДОВСЬКА Галина** – викладач Колківського професійного училища, Волинська область.
- ЦБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ Ірина** – старший науковий працівник відділу стародруків і рідкісних книг Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, кандидат історичних наук, м. Київ.
- ШПІЗЕЛЬ Рафаель** – лікар Острозької центральної районної лікарні, кандидат медичних наук, м. Острог.

Зміст

Світлана Позіховська. До питання створення експозиції Музею книги та друкарства в Острозі	3
Віктор Атаманенко. Наукова та музейницька діяльність Й. В. Новицького	13
Вікторія Білик. Волинські видання в бібліотечній збірці Кременецького василіанського монастиря станом на 1823 рік	23
Олена Бірюліна. Витоки та історія роду Єло-Малинських за матеріалами Новомалинського родинного архіву	29
Наталія Бондар. Унікальний примірник острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ	39
Олександр Булига. Друкарня Почаївського монастиря в період його юрисдикційної належності уніатській церкві (1730-1831)	45
Тарас Вихованець. Острозькі церковні книгозбірні хіх століття	51
Петро Кралюк. Книговидання та Берестейська унія: комунікативний аспект	62
Микола Манько. Ювеналій Тиховський – дослідник волинської книги	69
Ігор Маркус, Григорій Охріменко	
Металеві вироби з північно-східного ареалу поширення лужицької культури (за іншомовними джерелами та новими дослідженнями)	73
Глона Несторук. Мистецтво оформлення рукописних книг (на основі колекції Волинського краєзнавчого музею)	84
Олена Огнева. Нові надходження кириличних стародруків до установ Волині	90
Григорій Охріменко, Наталія Кубицька, Галина Садовська. Археологічні пам'ятки Волині в описах іншомовних видань	99
Сергій Панишко. До питання про поїздку Володимира Васильковича в Орду у 1286 р.	110
Іван Пащук. Книговидавнича справа на Рівненщині за роки незалежності України	115
Василь Пуцко. До іконографії фронтисписа Острозького видання 1594 р.	117

Наталія Пушкар. Персональний фонд Ніла Хасевича у збірці Волинського краєзнавчого музею	131
Лариса Рева. Костянтин Острозький (1527-1608): Деякі архівні матеріали про увічнення його пам'яті	135
Ірина Ціборовська-Римарович. Видання друкарні Луцького домініканського монастиря в зібраннях Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	142
Рафаель Шпізель. Єврейські друкарні в Острозі.	153
Відомості про авторів	158